

ئۇشبۇ كىتاب ئېلېكترونلۇق تورى تەرىپىدىن تارقىتىلدى

ئەزىز ئوقۇرمەن، ئۇشبۇ كىتاب ئاپتورنىڭ رۇخسەتلىگەن ۋە تەلپى
بىلەن ئېلېكترونلۇق تورىدا تۇنجى بولۇپ تارقىتىلدى.

قىرغىزستان مىللىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى
پەلسەپە ۋە سىياسىي - ھوقۇق تەتقىقات ئىنستىتۇتى

ئىمىنجان باھاۋۇدۇن

ئىلى تارىخى

بېشىكەك - 2016

ئۇ د ك 94/93
ب ب ك 3.63 (2ئۇيگ)
ئى 30

بۇ كىتاپ ئاۋتور ئىمىنجان باھاۋۇدۇننىڭ نەۋرىسى ئەكبەر جان بائۇدۇنۇۋ
تەرىپىدىن نەشىرگە تەييارلاندى

مۇھەررىرى:

قىرغىزستان مىللىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ پەخرىي ئاكادېمىگى،
قىرغىزستان مىللىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ مۇخبىر ئەزاسى، پەلسەپە
پەنلىرىنىڭ دوكتورى، پروفېسسور ئەزىز نارىنبايېۋ

پىكىر يازغانلار:

قىرغىزستان مىللىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ مۇخبىر ئەزاسى، پەلسەپە
پەنلىرىنىڭ دوكتورى، پروفېسسور ئوسمان توغۇساقوۋ
بىشكەك ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ چوڭ ئوقۇتقۇچىسى، تارىخچى ئابدۇرەھىم
ھاپىزوۋ

ئى. باھاۋۇدۇن
ئى 30 ئىلى تارىخى /ئى. باھاۋۇدۇن. - بىشكەك: «ئايەت»
نەشرىياتى، 2016. 288-بەت.
ئى س ب ن 978 - 9967 - 16 - 165 - 8

كىتاپتا ئۇيغۇرلارنىڭ زامانىمىزدىن بىر قانچە مىڭ يىللار ئىلگىرىلا
بۆيۈك بىر مىللەت بولۇپ شەكىللىنىپ، ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا
ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقانلىقى، قۇدرەتلىك ئىمپېرىيەلەرنى قۇرۇپ ۋە
ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا ناھايىتى سەلتەنەتلىك
دەۋىرلەرنى بېسىپ ئۆتكەنلىكى يېزىلىدۇ.

كىتاپتا تارىختىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇتقان ئورنى، قەھرىمان - باتۇر
ئوغلانلارنىڭ ئەركىكى - جاسارىتى، مىللەتپەرۋەرلىكى، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ
شان - شۆھرىتى ھەققىدە تارىخىي ڧاكتلار بايان قىلىنىدۇ.

ئۇ د ك 94/93
ب ب ك 3.63 (2ئۇيگ)
ئى 16 - 0503020900

ئى س ب ن 978 - 9967 - 16 - 165 - 8

© ئىمىنجان باھاۋۇدۇن
© ئەكبەر جان بائۇدۇنۇۋ

بوۋام ئىمىنجان باھاۋۇدۇن توغرىسىدا

1948-يىلى 23-مارت كۈنى بوۋام ئىمىنجان باھاۋۇدۇن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ چاغدا مەن 6 ياشتا ئېدىم. شۇ كۈنى بېلىمغا ئاق باغلاپ دادام ئابدۇرېشىت ئىمىننىڭ يېنىدا يىغلاپ تۇرۇپ، ئۆلۈم پەتىگە كەلگەن كىشىلەر بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتىم. بوۋامنىڭ جەستى غۇلجا شەھەر دۆڭ مەھەللىسىدىكى (ھازىرقى مالىيە مەكتىۋىنىڭ بېناسى ئورنىدا) قەبرىستانلىققا دەپنە قىلىندى. (بۇ زەرەتكالىق 70-يىللاردا قارادۆڭ مەھەللىسىدىكى قەبرىستانلىققا كۆچۈرۈلگەن) شۇ كۈنى تا بۈگۈنگىچە ئۇنىڭنىم يوق. مەن چوڭ بولۇپ شۇ چاغدىكى سىياسەتلەر تۈپەيلىدىن 1961-يىلى قىرغىزستاننىڭ فرۇنزې شەھرىگە كۆچۈپ كەلدۇق. بوۋام توغرىسىدا ئانام رىزۋانگۈلدىن سورىغىنىدا، بوۋامنىڭ كۆپ كىتاپلارنى يازغانلىقى، بوۋام ۋاپات بولغاندىن كېيىن تۇققانلار ئۇ قولىيازىملارنى ئېلىپ كەتكەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى. مېنىڭ كۆڭلۈمگە «بوۋام يازغان كىتاپلار يوقۇلۇپ كەتمىسە ئېكەن» دېگەن ئويىلار كەلدى. كېيىنرەك ئىلمىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ يۈرگەن چاغلىرىمدا يۈسۈپبەگ مۇخلىسىنىڭ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى قولىيازىملىرىنىڭ كاتالوگى» (1957-يىلى، ئۈرۈمچى) ناملىق كىتاپنى قولۇمغا چۈشۈپ قالدى. كىتاپنىڭ 47-48 - بەتلەردە: «ئىلى تارىخى» ئاۋتورى ئىمىنجان باھاۋۇدۇن دېگەن جۈملىلەرنى ئوقۇپ كۆڭلۈم ئىمىن تاپقان ئېدى.

1988-يىلى ۋەتەنگە تۇققان يوقلاش ئۈچۈن بارغان چىغىمدا كىچىك دادام ئابدۇشۈكۈر ئىمىن ئۈرۈمچىدىكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونىنىڭ مۇزېيىدىن ئېلىپ كەلگەن بوۋامنىڭ «ئىلى تارىخى» قولىيازىمىنىڭ فوتو كۆچۈرمىسىنى ماڭا كۆرسەتتى. شۇ چاغدا مېنىڭ ھاياجانلىغىم كۆككە يەتكەن ئېدى. كىچىك دادام بىلەن بوۋامنىڭ «ئىلى تارىخى» كىتابىنى ۋەتەندە نەشر قىلدۇرۇش توغرىسىدا پىلانلاشتۇق. ئابدۇشۈكۈر ئىمىن نەشرىياتلار بىلەن سۆزلەشكەندە، ئۇلار ۋەتەندە چىقىرىشقا بولمايدىغانلىقىنى ئۇختۇرغان.

شۇنىڭدىن كېيىن قول يازمىنى ماڭا ئەۋەتىپ بەردى. شۇ جەرياندا كىچىك دادام ئابدۇشۈكۈر ئىمىن بوۋام توغرىسىدا بىر نەچچە ماقالىلارنى يېزىپ مەتبۇئاتتا ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ يېزىشىچە، بوۋام ئىمىنجان باھاۋۇدۇن 1897 - يىلى غۇلجا شەھرىنىڭ سۈدەرۋازا مەھەللىسىدە مەرىپەتچى، بىلىملىك، دىنىي زات باھاۋۇدۇن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ دەسلەپ غۇلجا شەھىرىدىكى «تائالىيە» مەكتىۋىدە ئابدۇمۇتائالى خەلپەمنىڭ (1868 - 1960) قولىدا، كېيىن ناغىرچى مەھەللىسىدىكى «خانقا» مەكتىۋىدە بىلىم ئالغان. 1912 - يىلى يانۋاردا ئائىلىسى بىلەن خۇنخاي مازارىغا كۆچۈپ چىقىپ، ئورۇنلىشىپ قالغان .

بۇ مەزگىلدە خۇنخاي مازار جۇڭگو - رۇسىيە سودا ئېغىزى بولغان. ئىمىنجان باھاۋۇدۇن بۇ يەردىكى رۇس ئايالى بار جۇ جاڭگويىدى دېگەن باي خىتاي سودىگەرنىڭ قولىدا تۆرت يىل ئىشلەپ، جۇ جاڭگويىدىن خىتايچە ۋە ئۇنىڭ ئايالى ناتاشىدىن رۇسچە تىل ئۈگۈنىدۇ. ئۇنىڭ ئەقىللىق ۋە پاراسەتلىك يىگىت ئېكەنلىگىنى سەزگەن باي سودىگەر ئۇنى دۇكاندا مال سېتىشقا ئىشقا سالىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئۆز بىلىمىنى ئاشۇرىدۇ ۋە خۇنخايدىكى ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالىدۇ. شۇنداقلا شۇ چاغدا بىرىنچىلەردىن بولۇپ پەننىي مەكتەپ قۇرۇشنىڭ تەشەببۇسكارى بولىدۇ. شۇ دەۋىردىكى يېڭىلىقنى خالىمايدىغان بىلىمسىز، مۇتەئەسسىپلەر بىلەن كۈرەش قىلىپ ئاخىرى ئىلغار پىكىرلىك جامائەتچىلىكنىڭ ياردىمىدە 1916 - يىلى خۇنخاي مازارىدا تۇنجا (ئىككى سىنىپلىق) مەكتەپ قۇرۇپ بالىلارنى يىغىپ ئوقۇتۇشقا باشلايدۇ.

رۇسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن چاپچال خۇنخاي مازارىغا چەت ئەلدىن كۆچۈپ كەلگەنلەر بارغانسېرى كۆپىيىشكە باشلايدۇ ھەمدە ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانىمۇ ئىشىپ دەرىسلىكلەرنىڭ يېتىشمەسلىكى كېلىپ چىقىدۇ. 1920 - يىلى بوۋام ئىمىنجان ئىلى دىيارىدا ئوقۇش قوراللىرى مەسىلىسىنى ھەل قىلالىغانلىقى ئۈچۈن ئورتا ئاسىيەگە سەپەر قىلىپ، ئۇ يەردىن ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرىنى باشقىلار ئارقىلىق ئىلىغا ئەۋەتكەن. ئۆزى

بولسا، بىلىمنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن تاتارستاننىڭ قازان شەھىرىگە كېلىپ ئۇ يەردە تۈرك، تاتار، پارىسى، رۇس تىل-يېزىقىنى ئۈگۈنىدۇ. بوۋام سەپىرىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئىلى دىيارىدا پەننىي مەكتەپلەرنى قۇرۇشقا ئۆزى رەھبەرلىك قىلغان. 1930-يىلىدىن كېيىن خونخاي مازار مەھەللىسىگە يەتتىسۇدىن كۆچۈپ كەلگەنلەر كۆپەيگەنلىكتىن پەننىي دەرس ئوقۇتۇش تېخىمۇ كەڭ يولغا قويۇلغان. ئۇ توققۇزتارا رايونىنىڭ ھاكىمى نەزەرخان غوجىنىڭ ماقۇللىغىنى ئېلىپ، مائارىپ ئۇيۇشمىسىنىڭ باشلىغى ئەمەتخاننىڭ تەستىقى بىلەن خونخاي مازارىدا 500 كىشىلىك كلۇب سېلىپ، 8 سىنىپلىق تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئاچىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەلق ئىچىدە كەڭ تونىلىدۇ.

1933-يىلى نەزەرخانغوجا بوۋامنى ئۆزىگە كاتىپ قىلىپ توققۇزتاراغا ئېلىپ كېتىدۇ (ئۇ چاغدا چاپچال توققۇزتارا ناھىيەسىگە قاراتتى). توققۇزتارا ناھىيەسىدە مەدەنىي - مائارىپ، يېزا ئىگىلىگى ۋە مەمۇرىي ساھالەردە ئۈنۈملۈك خىزمەتلەرنى قىلىدۇ. 1936-يىلى چاپچال ئايرىم ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىمىنجان باھاۋۇدۇن ناھىيەلىك مائارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىغى ۋە دىنىي بۆلۈم مەسئۇلى بولىدۇ. بۇ مەزگىلدە چاپچال رايونىدا 10غا يېقىن ئۇيغۇر، قازاق، موڭغول مەكتەپلىرى قۇرۇلىدۇ.

1940-يىلى شىڭ شىسەي ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنى قولغا ئالغاندا بوۋام ئىمىنجان باھاۋۇدۇنمۇ تۈرمىگە سولىنىدۇ. 1944-يىلى، 10-نويابىر كۈنى ئىلى پارتىزانلىرى غۇلجىنى ئازات قىلغاندا ئۇمۇ تۈرمىدىن چىقىدۇ. 1945-يىلى، بىرىنچى يانۋار كۈنى شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇختۇرۇشى بويىچە چاپچال ناھىيەلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىغى بولىدۇ. ئۇ بۇ خىزمەت جەريانىدا گومىنداڭ قالدۇق ئىشپىئونلىرىنى تازىلاش بىلەن بىرگە خەلقنىڭ كۆپلىگەن ناھەق تۆھمەتلەرنى، ھۆججەتلەرنى، شۇنداقلا يەنە بىر قىسىم دېھقانلارنىڭ يەر ماجراسىنى ئادىللىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىپ بېرىدۇ.

بوۋام ئۆز خەلقىنىڭ، ئۆز ۋەتىنىنىڭ تارىخىنى يېزىپ قالدۇرۇشتا كۆپ ئىزدىنىپ، 22 يىللىق ئۆمرىنى سەرپ قىلىپ «ئىلى تارىخى» نى يېزىپ چىققان. «ئىلى تارىخى» ئەسەرىنى ۋاپات بولۇش ئالدىدا ئوغلى ئابدۇرېشىت ئىمىنغا ۋەسىيەت قىلىپ: «مەن بۇ تارىخنى موشۇ يەردە توختاتتىم. 22 يىللىق ئۆمرىمنى سەرپ قىلىپ ئىشلىگەن بۇ كىتاپنى مېنىڭ ئورنىمدا رەھبىرىمىز ئەخمەتجان ئەپەندىم جانابىلىرىغا تەغدىم قىلارسەن» دېگەن ئېكەن. دادام ئابدۇرېشىت ئىمىن بوۋامنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن قولىيازمنى قايتىدىن كۆچۈرۈپ ئەخمەتجان قاسىمغا تاپشۇرىدۇ. بوۋام ئۆز قولى بىلەن يازغان نۇسخىسىنى ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئىنىسى ئىمىرئاخۇن باھاۋۇدۇننىڭ ئۆيىدىن يۈسۈپبەگ مۇخلىسى ئېلىپ كەتكەن. بۇ ئىككى قولىيازىلار ئۈرۈمچىدىكى ئەسەر - ئەتىقىلەرنى ساقلاش مۇزېيىدا ساقلىنىپتۇر.

بوۋام ئىمىنجان باھاۋۇدۇن ئۇنىڭدىن باشقا «ئىسلام ئۆلۈملىرى»، «ئىسلام خەلىپىلىرى»، «ئىسلام تارىخى» ئوخشاش تارىخى ماۋزۇلاردا ئەسەرلەر يازغان. 40 - يىلى ئىلى دىيارىنىڭ مەتبۇئات ۋە مەتبەئە ئىشلىرى ئانچە تەرەققىي قىلمىغانلىقتىن كىتاپ چىقىرىش مۇمكىنچىلىگى بولمىغان. شۇ سەۋەپلىك ئۇنىڭ ئەسەرلىرى قولىيازما ھالىتىدە قالغان ۋە بەزىلىرى بولسا ژۇرناللاردا نەشر قىلىنغان.

بوۋام ئىمىنجان باھاۋۇدۇن ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتىنى يىغىپ توپلاش ئىشىدا كۆپ ئەمگەك قىلغان. بۇ توغرىسىدا «شىنجاڭ ئەدەبىيات سەنئىتى» ژۇرنالى 1957 - يىلى 10 - ساندا «...ئىمىنجان ئاكا 3000دىن ئوشۇق ئۇيغۇر خەلق ماقالى - تەمسىللىرىنى توپلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ئۆزىنىڭ ھايات ۋاقتىدا مەتبۇئات ئارقىلىق خەلقىمىزگە تەغدىم قىلىش پۇرسىتىگە ئېگە بولالمىغان ئېدى. بىز ژۇرنالىمىزنىڭ موشۇ سانىدىن باشلاپ مەرھۇم ئىمىنجان ئاكا تەرىپىدىن توپلانغان ئۇيغۇر خەلق ماقالى - تەمسىللىرىدىن تېخى مەتبۇئات يۈزىدە چىقمىغانلىرىنى تاللاپ، داۋاملىق تونۇشتۇرىمىز» دېيىلگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ مەزكۇر ژۇرنالنىڭ 11 - 12 - سانلىرىدا ۋە «تارىم» ژۇرنالنىڭ 1958 - يىلى 1 - 2 - سانلىرىدا تونۇشتۇرۇلغان.

بوۋام ئىمىنجان باھاۋۇدۇننىڭ «ئىلى تارىخى» ئەسەرى: «ئۇيغۇرلارنىڭ قېدىمكى دەۋرى»، «ئىلى چاغاتاي دەۋرى»، «ئىلى جۇڭغار خانلىقى دەۋرى»، «ئىلى مانجۇر خانلىقى دەۋرى»، «ئىلى سۇلتانلىقى دەۋرى»، «ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ يەتتەسۇغا كۆچۈشى» قاتارلىق بىر قانچە قىسىملاردىن ئىبارەت.

مانا بۇ قوللىنىلغان بوۋام ئىمىنجان باھاۋۇدۇننىڭ «ئىلى تارىخى» ناملىق كىتابى بىرىنچى قېتىم نەشر قىلىنىۋاتىدۇ. موشۇ نەشر قىلىشتا بىزگە ماددىي ۋە مەنىۋىي جەھەتتە ياردەم كۆرسەتكەن قېرىنداشلىرىمغا، دوستلارغا چىن يۈرەكتىن رەخمەت ئېيتىمەن.

ئەكبەر جان ئابدۇرېشىت ئوغلى بائۇدۇنوۋ،

پەلسەپە پەنلىرىنىڭ نامزىتى

سۆز بېشى

بىزنىڭ بۈگۈنگىچە بولغان تارىخىمىزدا تارىخچىلارنىڭ يۇرتىمىز ئىلى تارىخىنى يېزىپ مەيدانغا كەلتۈرگەنلىرى كۆرۈنمەيدۇ. لېكىن رۇس شەرقشۇناسلىرىدىن ن. ن. پانتۇسوۋنىڭ ئەسەرلىرى، موللا بىلال بىن موللا يۈسۈپنىڭ «غازات دەر مۈلۈكى چىن» ناملىق كىتابى ۋە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن نەزەرغوجا ئابدۇسەمەتوۋ (ئۇيغۇر ئوغلى) نىڭ «ئىلى تارائچى تارىخى» ناملىق ئەسەرى بېسىلىپ تارقالغان بولسىمۇ ھۆكۈمران مۇستەبىتلەرنىڭ سىياسىي بېسىمى بىلەن خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالمىغان ئىدى.

ئىلىنىڭ تارىخى، جۇغراپىيەسى ھەمدە ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرىنىڭ ئۆتكەن زاماندا قانداق بولغانلىغىدىن ئوچۇق مەلۇمات بېرەلەيدىغان بىرەر ئەسەر روياپقا چىقىمىغاچقا، بۇ مەسىلىلەر توغرىسىدا بىلىدىغان قېرىنداشلىرىمىز يوق دېيەرلىك. تارىخى بىلىدىغانلارنىڭ سۆزلەپ بەرگەنلىرى بولسا ئېغىزدىن - ئېغىزغا، بالىدىن - بالغا ئۆتۈپ، يوق بولۇپ كېتىشى تەبىئىي. مانا شۇ ۋەجىدىن بۇ يېتەرسىزلىكنى تولدۇرۇش مەقسىتىدە، 1923-يىلدىن 1948-يىلغىچە بۇ ھەقتىكى مەلۇماتلارنى يىغىپ، رەتلەپ بۇ «ئىلى تارىخى» نى موشۇ ھالغا كەلتۈردۈم. ئەينى ۋاقىتتا مۇستەبىت ھاكىمىيەتنىڭ بېسىمى سەۋەبىدىن بۇ ئەسەرنى خەلق بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرەلمەي كەلگەنىدىم. ئاللاھنىڭ رەھىمىتى بىلەن بىر نەچچە يىل ئۆمرۈمنى سەرپ قىلىپ يىغقان بۇ تارىخى ئەسەرنى بىر كۈن بولسىمۇ قېرىنداشلىرىمىزنىڭ بۇرۇنراق ئوقۇپ، ئۆتكەن ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا - پاتىھە قىلىشنى چىن كۆڭلۈمدىن ئارزۇ قىلىمەن.

بۇ تارىخنى يېزىش ئۈچۈن موللا بىلال بىن موللا يۈسۈپنىڭ «غازات دەر مۈلۈكى چىن»، ئۇيغۇر ئوغلىنىڭ «ئىلى تارائچى تارىخى» دىن، ن. ن. پانتۇسوۋنىڭ رۇسچە ئەسەرلىرىدىن، مانجۇر، سولۇن، شىۋەلەر تارىخى، «كۆچ - كۆچ» تارىخى ۋە موڭغۇلچە «موڭغۇل لامالار تەزكىرىسى»، ئىمىن ۋاڭ، مۇسا گۇڭلارنىڭ تارىخىدىن پايدىلاندىم. بۇ ئەسەرىمدە گەرچە

كامچىلىق - نۇقسانلار كۆپ بولسىمۇ، قۇرۇق قاراپ تۇرغاندىن كۆرە
كەلگۈسىدىكى تارىخچىلىرىمىزغا ياردىمى تېگىپ قالار، دېگەن نىيەتتە
ئەۋلادلىرىمىزغا قالدۇردۇم.

ئىمىنجان باھاۋۇدۇن.

1948 - يىلى، 28 - فېۋرال، غۇلجا

تارىخىمىز ھەققىدە ئۇمۇمىي بايان

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز زامانىمىزدىن بىر قانچە مىڭ يىللار ئىلگىرىلا بۈيۈك بىر مىللەت بولۇپ شەكىللىنىپ، ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان قۇدرەتلىك ئىمپېرىيەلەرنى، خانلىقلارنى، ھەمدە سولالىلەرنى قۇرۇپ ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆزلىرىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا ناھايىتى سەلتەنەتلىك دەۋىرلەرنى بېسىپ ئۆتكەن. مىللىتىمىز دەسلەپتە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان ئۇلۇق ھون تەڭرىقۇتلىغى، ئۇلۇق كۆك تۈرك قاغانلىغى تەركىبىدە ياشىغان. كېيىن ئۇيغۇر ئورخۇن قاغانلىغى، قارا خانىلار سۇلالىسى، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىغى، يەكەن سەئىدىيە خانلىغى قاتارلىق قۇدرەتلىك دۆلەتلەرنى قۇرغان.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قارا خانىلار سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر پادىشاھى بولۇپ، ئۇنىڭ دەۋرىدە قارا خانىلار سۇلالىسى تەۋەلىكىدىكى بارلىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمانلاشقان ھەمدە ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتىگە پۇختا ئاساس سالغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى قارا خانىلار دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇزاق تارىخى جەريانىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي قەبىلىلەر ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ مۇسۇلمانلىشىشىدا تارىخى خاراكتىرلىق تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قارا خانىلار سۇلالىسىدىكى خانلار ئىچىدە مەملىكەت باشقۇرۇشتا ماھىر كىشى بولغان. ئۇ قارا خانىلار سۇلالىسىنىڭ زېمىنىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن كۆپلىگەن ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان. ھازىر ئۇ خاننىڭ جەسىتى ئارتۇشتا.

XI - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ XII - ئەسىرنىڭ 12 -

يىللىرىغىچە يەنى قاراخانلار باشقۇرۇپ كەلگەن مەزگىلدە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىل چوڭ دۆلىتى ھۆكۈم سۈرگەنىدى. شۇڭلاشقا شۇ دەۋرنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرىدىكى يېڭى باشتىن تىكلەنگەن ھەم گۈللەنگەن دەۋرى دەيمىز. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ: «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ئەنە شۇ

دەۋرىدە يېزىلىپ، شۇ زاماندىكى شەرقىي قارا خانىلارنىڭ ئورۇنباسار قاغانى ئوبۇلخەسەن تاۋغاچ بۇغراخانغا تەقدىم قىلىنغان. قاراخانلار دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئۇلۇق ئەسەرلەرنىڭ يەنە بىرى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەڭ ئاتاقلىق تىلشۇناس ئالىم ماھمۇت قەشقەرىي تەرىپىدىن يېزىلغان «تۈركى تىللار دىۋانى»دۇر. ئالىم بۇ ئەسەرنى 1075 - يىلى شۇ دەۋىردىكى ئەرەپ خەلىپىسى مۇقتەدىرغا تەقدىم قىلغان.

چىڭگىزخاننىڭ بېسىپ كىرىشى

1228 - يىلى چىڭگىزخاننىڭ ئەسكەرلىرى كەلكۈن سۈدەك شىددەت بىلەن شىمالىي خىتاي (جورجىتلار)، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران، ھىندىستان ۋە رۇسىيەنى بېسىپ، ياۋروپاغا ئۆتتى. شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانى موڭغۇللار بىلەن كېلىشىم تۈزگەنىدى.

چىڭگىزخان دۇنيانىڭ كۆپ قىسمىنى ئىشغال قىلىپ، تۆرت ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بەردى. ئۇ دەشتى قىپچاق دالاسىنى، يەنى ئېرتىش دەرياسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تۈزلەڭلىكنى چوڭ ئوغلى جۇجىغا، ئىلى ۋادىسى، ئىسسىقكۆل، چۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى، تالاس دەرياسى ئەتراپى ھەمدە قەشقەر ۋە ماۋلارائۇننەھرى قاتارلىق جايلارنى 2 - ئوغلى چاغاتايغا مەرھەمەت قىلدى. چىڭگىزخاننىڭ 3 - ئوغلى ئوگدايخان بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە شەرقىي شىمالى قىسمى، يەنى ئىمىل دەرياسى، تارباغاتاي، ئېرتىش دەرياسى ۋە ئۇلۇنگۇ دەرياسى قاتارلىق رايونلارغا ئېگە بولدى. كەنجە ئوغۇل تولغا بولسا، ئاتا - بوۋىلىرىدىن قالغان تۇغلا دەرياسى، ئۇنۇن دەرياسى بىلەن قۇرۇلۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى يەرلەر تەڭدى.

شۇنىڭدىن باشلاپ XIV - ئەسىرنىڭ يېرىمىغىچە ئۇيغۇر ئىلى چىڭگىزخان نەسلىنىڭ قولىدىن - قولىغا ئۆتۈپ، تىنچلىق تاپمىدى. خانلارنىڭ ئۆز ئارا تالاش - تارتىشى نەتىجىسىدە ئۇيغۇر ئىلى چوڭ كېلىشمەسلىكلەرگە ئۇچراپ خاراب بولدى.

چاغاتاي خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋىرلەردە ماھمۇد، مەسئۇد، ئالغۇي، ئىسەن بۇغا، تۇغلۇق تۆمۈرخان، ئىلياسخان، خىزىر غوجا، شەيخ جاھان، شىرمۇھەممەت، شىرئەلخان، يۈنۈسخان، ھاسان بۇغا، يۈسۈپخان، مۇھەممەت سۇلتان، سۇلتان ئەخمەت، ئاجىخان قاتارلىق ئون ئالتە خان ھۆكۈم سۈردى.

1262-يىللىرىدا ئارقى بۇغا، ئالغۇيلار ئىلىدا قانلىق ئۇرۇشلارنى قىلدى. ئەنە شۇنداق ئۆز - ئارا ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە خانلار پات-پات ئالمىشىپ تۇرغاچقا قىسقا ۋاقىتتىلا يىگىرمىگە يېقىن خان ئۆتتى. شۇ سەۋەبتىن قەشقەرىيەدە چاغاتاي تۇخۇمىدىن خان ئۇرۇقى قالدى. ئاخىرى شۇ مەزگىلدىكى تۆرىلەر بۇخاردىن غوجا مەڭلىك ئىسەن بۇغا دىۋان چىچەن ئوغلىنى ئالدىرۇپ، ئۇيغۇرىستانغا خان قىلىپ تىكلىدى. ئېسەن بۇغىنىڭ توقال خوتىنى مەڭلىدىن تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسىملىك بىر ئوغۇل دۇنياغا كېلىدۇ. بۇ بالا ئانىسى بىلەن قەشقەردىن ئىلىغا قوغلىۋېتىلىدۇ. سەۋەبى ئېسەن بۇغىنىڭ چوڭ خوتىنى ساتىلمىشنىڭ كۈندەشلىكىدىن بولغانىدى.

بەزى گەپ، مەلۇماتلارغا قارىغاندا تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىلىغا چىقىپ بىر نەچچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن «ئالمىلىق» شەھەر ئوردىسىدىكى سۇۋانغا ئىلتىماس قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئىلىدا تامامەن سۈت، قايماق، ئايرىل بار ئېكەن، نان بولسا كام ئېكەن، بىز مۇشۇ يەردە تۇرىۋىرمىدۇق». بۇ گەپنى ئاڭلىغاندىن كېيىن سۇۋان ئالتىشەھەردىن 100 ئۆيلىك كىشىنى بالا-چاقىسى بىلەن كۆچۈرۈپ چىقىپ، ئۇلارغا قورغاسنىڭ كېڭەن غولىدىن بىر غول سۈ بېرىپ، دېھقانچىلىق قىلدۇرغان. جەنۇبتىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلارنى موڭغۇللار ئۆز مىللىي ئىسمى بىلەن ئاتىماي ئىش نامى بىلەن ئاتاپ «تارانچى» دېگەن، موڭغۇللار بوغداينى «تاران» دېگەچكە «تارانچى» دېگەن نام شۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارغا سىڭىپ قالغانىدى.

بۇ دەۋىردە تۇغلۇق تۆمۈرخان نەسلىلىرىگە تەڭرى تاغلىرى ئىچىگە ئورۇنلىشىپ قالغان كۆچمەن ئايماقلار تىنچلىق بەرمەي ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تۈگمەس-پۈتمەس دەرتتالاشلاردىن پايدىلىنىپ ئۆزلۈكسىز

ھۇجۇملارنى قىلدۇ. شۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇيغۇر ئىلىنىڭ بىرلىكى پارچىلىنىپ، تالان-تاراجغا ئۇچرايدۇ. ھەمدە ئۆز ئارا چىقىشالماي ئۇششاق نىزاھلار بىلەن ۋەيران بولۇشقا باشلايدۇ.

ئىلىدا تۇغلۇق تۆمۈر خان دەۋرى

قەشقەرىيەدە ئېسەن بۇغا خاننىڭ ۋاپات بولۇشى بىلەن ئۇيغۇرىستان يەنە خانىسىز قالدى. ئېسەن بۇغىنىڭ تۆرىلىرىدىن ئەمىر بۇلاجى 1348-يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخانى ئىلىغا خان قىلىپ كۆتەردى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆز ئوردىسىدىكى رەشىد باغدادى دېگەن زاتنىڭ تەكلىپى بىلەن 160 مىڭ موڭغۇلغا باش بولۇپ مۇسۇلمان بولدى. ئىسەن بۇغا تۆرىلىرىدىن جۇراسى دەسلەپتە قارشى چىققان بولسىمۇ ئاخىرى ئۆزىمۇ مۇسۇلمان بولدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان باشچىلىقىدا 160 مىڭ موڭغۇل ئىسلامنى قوبۇل قىلغاندا يېڭى مۇسۇلمانلار ئۆز ئېتىقادىنى كۆرسەتمەك ئۈچۈن باشلىرىدىكى نىشانە بولغان تەلپەكلىرىنى دەرياغا تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن سۇ توسۇلۇپ دەريا ياقىسىدىكى كۆرە شەھىرى ئامان قالغانلىقتىن ئەتراپتا قاراپ تۇرغانلار «ئىلاھا» دەپ ۋاقىرىغان. شۇنىڭ بىلەن «ئىلاھا» بۇ سۇغا نام بولۇپ قالغان دېيىشىدۇ. بۇنىڭدىن پەقەت تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ 160 مىڭ موڭغۇل بىلەن مۇسۇلمان بولغانلىقى راست، قالغىنى غەلىتە سۆزلەردۇر.

«ئىلى» نامىنىڭ لۇغەت مەنىسىنى تەكشۈرسەك ئەسلىدە ئۇ «ئىلى» - «ئىللىق» دېگەن سۆزلەردىن ئىلىنغاندۇر. ئۇيغۇرلار ئۇنى كۆزگە يېقىملىق ۋە خۇش كۆرۈنۈشلۈك مەنىلەردە يۈرگۈزگەن. دېمەك «ئىلى» - ئىللىق دېگەن مەنىدە ئېلىنغانلىقى ناھايىتى توغرىدۇر.

خەنزۇ ئالىمى ۋاڭ فامىلىلىك كىشى بىلەن بىرمۇنچە ۋاقىت بىللە بولغانىدىم. ئۇ «ئىلى» دېگەن نام خەنزۇ تارىخلىرىدا يوق. موڭغۇلچە ئىسىم بولسا كېرەك دېگەن جاۋابىنى بەرگەندى. موڭغۇللار ئىلىنى «جىڭ» دېيىشىدۇ. بۇرۇنقى ئۇيغۇرلار ھەم موڭغۇللار مەشھۇر ئادەملەرنىڭ قەبرىسىگە

«ئالتۇنلۇق» دېگەن نامنى ئۇلۇغلاپ قوياتتى. بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلارنىڭ خۇنخايىدىكى يۈسۈپ سەككاكىنىڭ قەبرىسىنى ئۇلۇغلاپ «ئالتۇنلۇق» دېيىشى شۇنىڭدىن قالغان بولسا كېرەك.

تۇغلۇق تۆمۈرخان مەملىكەتنى كىڭەيتىش يولىدا جەسۇر، غەيرەتلىك خان ئىدى. ئۇ 1360 - يىلى ئالتىشەھەرنى قولغا ئالدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان قولغا كىرگۈزگەن يەرلىرىنىڭ ئاۋات، مەمۇرچىلىق بولۇشىغا تىرىشاتتى. ئۇ ئوغلى ئىلياس غوجىنى سەمەرقەنتتە قالدۇرۇپ، ئۆزى ئىلىدا تۇرغان چىغىدا ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ قەبرىسى قورغاس - بۇرۇنقى «ئالمىلىق» شەھىرىگە قويۇلدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆلگەندىن كېيىن ئىلياس غوجا بىلەن ئەمىر تۆمۈر ئوتتۇرىسىدا خانلىق تالىشىش ئۇرۇشى باشلىنىپ، ئىلياس غوجا يېڭىلىپ ئىلىغا قايتىپ كەلدى. ئەمىر تۆمۈر ئىلياس غوجىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كېلىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈپ تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ قىزىنى نىكاھىسىغا ئالدى ۋە ئۆزىنىڭ تەختى بولغان «كۆك تاش» قا كوراگان (كۈيۈغۇل) نامىنى ئېلىپ قايتتى. ئەمىر تۆمۈر بۇ سەپەردە ئۇلۇغ يۇلتۇزغا بارغانىدى، كېيىن ئالدىراشلىق بىلەن ئارقىغا قايتىپ كەتتى.

ئىلياس غوجىدىن كېيىن تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ كىچىك ئوغلى خىزىر غوجا خان بولدى. خىزىر غوجا تۇرپان، قۇمۇل ئاھالىسىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش يولىدا قاتتىق جەڭ قىلدى ۋە ئاخىرى شۇ جەڭلەرنىڭ بىرىدە شېھىت بولدى. ئۇنىڭ قەبرىسى ھازىرمۇ تۇرپاندا دۇر. خىزىر غوجا ۋاپات بولغاندىن كېيىن 1401 - يىلىدىن باشلاپ ئۇنىڭ ئوغلى شەيخ جاھان (شاھى جاھان) خان بولدى. 1408 - يىلى خىزىر غوجىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى شىرمۇھەممەد خان بولدى. يېقىنقى زامانلاردا يەتتەسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئاچىنۇقا دېگەن يېرىدە بۇ خاننىڭ نامىغا سوقۇلغان تەڭگىلەر تېپىلغان. شەيخ جاھان خاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى نەقىشى جاھان خان بولدى. نەقىشى جاھاندىن كېيىن شىرئەلى خان، ئاندىن ئۇنىڭ ئوغلى ئۈۋەيسخان خان بولدى. ئۈۋەيسخاننىڭ زامانىسىدا قالماقلار موغۇلىستانغىچە ھۇجۇم قىلىپ، ئىلى رايونىدا قاتتىق ئۇرۇشلار بولغانىدى.

ئۇۋەيسخاننىڭ ئېسەن بۇغا، يۇنۇسخان دېگەن ئوغۇللىرى بار ئېدى. ئۇۋەيسخاننىڭ قەبرىسى غۇلجىدىن 80 چاقىرىم شەرقتىكى ئابرال تېغىنىڭ ئالدىدىكى «سۇلتان ئۇۋەيس(سۇلتانۋەيس)» دېگەن مەھەللىسىدۇر. ئامما بۇ تەرەپتىكى خەلقلەر بۇ قەبرىنى ھىجاز ۋىلايىتىدىكى رەھىمتۇللا ئەلەيھەنىڭ قەبرىسى دەپ بىلىدۇ.

ئۇۋەيسخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئىككى ئوغلى خانلىق تالاشقاندى. ئېسەن بۇغا خانلىققا ئولتۇردى. ئۇ 1438- يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى كىچىك (ئەھمەد) خان بولدى. يۇنۇسخان 1472- يىلى ئەھمەد سۇلتاننى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭ ئورنىغا خان بولدى.

ئىلىدا جۇڭغار خانلىغى دەۋرى

جۇڭغار خانلىغى ئويرات مۇڭغۇللىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان بولۇپ، ئويرات قەبىلىلەر ئىتتىپاقى جۇڭغار، دۆربىت، تورغۇت، خوشۇت قاتارلىق تۆرت چوڭ قەبىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. XVII- ئەسىرنىڭ 20- يىللىرىغا كەلگەندە، قارا قۇللا باشچىلىقىدىكى جۇڭغار قەبىلىسى پەيدىن- پەي كۈچۈيۈپ، ئويرات قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىكى ھۆكۈمران قەبىلىگە ئايلاندى. 1635- يىلى جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ تەيشىسى قارا قۇللا ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى باتۇر قۇنتەيجى ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ يېتەكچىلىك ئورنى تېخىمۇ گەۋدىلىك بولدى. جۇڭغار خانلىغىنىڭ دەسلەپكى تارىخىغا باتۇر قۇنتەيجىنىڭ دەۋرىدىن باشلاپ ئاساس سېلىنغان بولۇپ، 1640- يىلى تارباغاتايدا ئويرات ۋە خالغا مۇڭغۇللىرىنىڭ بىرلەشمە يىغىنى چاقىرىلىپ، موڭغۇل ئويرات قانۇنى ماقۇللاندى. بۇ قانۇننىڭ ماقۇللىنىشى جۇڭغار خانلىغىنى تېخىمۇ مۇستەھكەم ئاساسقا ئېگە قىلدى. 1653- يىلى باتۇر قۇنتەيجى ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى سېڭى ۋارىسلىق قىلدى. بىراق سېڭى 1670- يىلى ئىچكى ئىختىلاپلاردا ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى غالىد تەختكە چىققاندىن باشلاپ جۇڭغار خانلىغى قۇدرەت تېپىپ،

ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. XVII - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىغا كەلگەندە غالدان جۇڭغار خانلىقىنىڭ مەركىزىنى قۇبۇقساردىن ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا يۆتكەپ كەلدى. غالدان ئىلى تەۋەسىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغاندىن كېيىن ئالتىشەھەرنى بېسىۋېلىشنى ئويلىغان بولسىمۇ لېكىن ئۇ يەردە ئۆتكەنكى چاغاتاي نەسلىدىن بولغان ئىسمائىل خانغا كۈچى يەتمەيدىغانلىقىنى ئويلاپ، ئامالسىز قالدۇ. دەل شۇ پەيتتە ئىسمائىل خان بىلەن خانلىق تالىشىپ كېلىۋاتقان مەھدۇم ئەزەم ئەۋلادىدىن بولغان ھىدايەتۇللا (ئاپپاق) غوجىمۇ ئىسمائىل خانغا ئۆزى تەڭ كېلەلمەسلىكىنى بىلىپ كەشمر ئارقىلىق تىبەتكە بېرىپ دالاي لامادىن ياردەم سورايدۇ. دالاي لاما ئۇنىڭغا ئاپپاق دېگەن نامنى بېرىپ، ئۇنى شۇ چاغدىكى جۇڭغار خانلىقىنىڭ خاقانى غالدانغا تونۇشتۇرۇپ يولغا سالىدۇ. ئۇ ئالتىشەھەردە ئۆزىنىڭ ئەگەشكۈچى مۇرىتلىرىنىڭ كۆپلۈگىنى ، غالداندىن ياردەم بولسالا ئالتىشەھەرنى ئوڭايلا قولغا ئالىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. غالدان بىر يىل پۇختا تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن يەكەن خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش قوزغايدۇ. ئۇ ئالدى بىلەن تۇرپان، توقسۇنلارنى ئېلىپ، ئاندىن ئاپپاق غوجىنىڭ تەشۋىقاتى ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن قەشقەرنى ئوڭايلا قولغا ئالىدۇ. ئىسمائىل خاننى ئەسىرگە ئېلىپ ئىلىغا پالاپ ئەكەلگەندىن كېيىن يوق قىلىدۇ. غالدان ئالتىشەھەرنى ئالغاندىن كېيىن، ئاپپاق غوجىنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن مۇكاپات بېرىپ، ئۇنى تەختتە ئولتۇرغۇزىدۇ. ئاپپاق غوجا غالدان بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ سودا ئىشلىرىنى يۈرگۈزىدۇ. ئۇ ۋاقىتلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ توقۇمچىلىق سانائىتى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، كۆپ مىقداردىكى ماتا، چەكمەن ۋە پاختىلار ئىلىغا چىقىرىلىپ تۇراتتى. ئۇ ۋاقىتلاردا ماتا ناھايىتى ئەتىۋارلىق تاۋار سانائىتى. شۇڭا بىر ماتا بىر ئۆچكىگە توختام قىلىناتتى. جۇڭغارلار ھەممە چوڭ شەھەرلەرگە ئۆز ئادەملىرىدىن نازارەتچى قويۇپ، غوجىلارنىڭ ئەھۋالىنى ۋە ھەرىكەتلىرىنى كۆزىتىپ تۇرۇشنى ئورۇنلاشتۇرغانىدى. شۇ ۋەجىدىن ئاپپاق غوجىنىڭ جۇڭغارلارغا بولغان ئىخلاسى تۈگىگەنىدى .

جۇڭغارلار ھازىرقى قاينۇق يېزىسىغا يېقىن ئورۇننى پايتەخت قىلغان بولۇپ، ئەنە شۇ ئەسىرلەردىن قالغان ئوردىنىڭ كونا تاملىرى تېخىچە بار. چاغاتاي بالىلىرىنىڭ ئوردىلىرىمۇ مۇشۇ ئورۇندا ئېكەنلىگىگە گۇمان قىلىنمايدۇ. «قاينۇق»، «خانلىق» ياكى «خانبالىق» دېگەن سۆزلەردىن ئۆزگەرگەن بولسا كېرەك. «بالىغ» - ئۇيغۇرچە شەھەر دېمەكتۇر.

ئاپپاق غوجا ۋاپات بولغاندا غالدانمۇ ۋاپات بولغان ئېدى. كېيىن بۇ ئىككى ئوردا بىر يولى دېگىدەك ۋارىسلارنىڭ قولىغا قالدى. شۇ مەزگىلدە ئاپپاق غوجىنىڭ رەقىبى بولغان كاسانى غوجا بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جانلىنىپ كېتىدۇ. ئۇ ۋاقىتنى غەنىمەت بىلىپ، «ئاپپاق غوجىنىڭ بالىلىرى جۇڭغارلارغا قارشى قوزغىلاڭغا ھازىرلىنىۋاتىدۇ» دەپ چېقىشتۇرىدۇ. جۇڭغارلارنىڭ قەشقەرگە قويغان نازارەتچىلىرى بۇ ئەھۋالنى يۇقۇرىغا مەلۇم قىلغاندا، بۇنىڭدىن موڭغۇللار شۈبھىلىنىپ، غوجىلاردىن ئىلىغا چۈشىدىغان ھەمراھ سورايدۇ ۋە ئاپپاق غوجىنىڭ ئەھمەت دېگەن تۈرىسىنى ھەمراھ قىلىپ، ئىلىغا ئېلىپ كېلىپ يوق قىلىدۇ.

جۇڭغارلار زامانىسىدا ھازىرقى قاينۇققا يېقىن يەردە شەھەر غوجا (شەرۋاغ) دەپ ئاتالغان ئۇيغۇرلارنىڭ «تاغلىق» دېگەن كېلىشكەن بىر شەھىرى بار ئېدى. باشلىغى مۇھەممەت ئىمىن خان دېگەن كىشى ئېدى، ئۇ موڭغۇللارنىڭ ئۆز - ئارا تالاش تارتىشلىرىدىن پايدىلىنىپ ئىسيان كۆتۈردى. ئۇ مۇناسى، جۇپتالاسى، ماڭلاي سۇبۇغ، ماڭلاي چۇ دېگەن يەرلەردە بىر ئايغا قەدەر ئۇرۇشۇپ، ئاخىرى جۇڭغارلار بىلەن تەڭ كېلەلمەي، كۆكسەك - ھازىرقى تەلەمەت داۋانىدا ئېشىپ كۇچاغا كەتتى. كۇچا خانى ئابدۇكېرىمبەگ ئۇنىڭغا ياردەم قىلىپ 1000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن 1000 دانە ئېگەرلىك ئات ئەۋەتكەنىدى. قالماق ئەسكەرلىرى ئۇلارنى قوغلاپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۆتكەك كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ قالغانلىقتىن ئىلاجىسىز قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغانىدى.

ئۇيغۇرلار ئالتىن شەھەرنى چاغاتاي تۇخۇمىدىن قايتۇرۇپ ئالغان بولسىمۇ، بۇرۇنقى ھالىتىگە كەلتۈرەلمىدى. XVII - ئەسىرگىچە ئۈزلۈكسىز

ئىچكى ۋە تاشقى مەزھەپ ئۇرۇشلىرى ئەۋج ئېلىپ كەتكەنلىكتىن مانجۇر، موڭغۇل باسمىچىلىرىدىن قۇتۇلۇشقا ئىمكانىيەت يار بەرمىدى.

ئەسلىدە بۇ قانلىق مەزھەپ ئۇرۇشلىرىنىڭ بېشى مۇنداق باشلانغان: XV - ئەسىرنىڭ يېرىمىدا مەختۇم ئەزەم دېگەن بىر غوجا يەكەن خانلىقىغا كېلىدۇ. باش - ئايىغى ئۈزۈلمەي بولۇۋاتقان ئۇرۇشلار سەۋەبىدىن ئالتىشەھەر خەلقىگە ماددىي، مەنىۋىي ئەمىنلىك بەك زۆرۈر ئېدى. مۇنداق ئەمىنلىككە تەشنا بولۇۋاتقان مەزگىلدە كېلىپ قالغان بۇ غوجىنى ئالتىشەھەر خەلقى ناھايىتى چوڭ ھۆرمەت بىلەن قارشى ئالىدۇ. بۇ زىت ئالتىشەھەرلىكلەرگە ناھايىتى كۆپ كارامەتلەرنى كۆرسىتىپ، ئۆزىنىڭ تەسىرىنى سىغدۇرگەندىن كېيىن ۋاپات بولغانىدى. ئۇ غوجامدىن كېيىن ئىمام كالان، ئىسھاق ۋەلى دېگەن ئىككى ئوغلى غوجىلىق مەنەسپىنى تالىشىپ، ئالتىشەھەر خەلقىنى ئىككىگە ئايرىۋېتىدۇ. بىرى دۆلەتنى سىياسىي يول بىلەن باشقۇرىمىز دېسە، يەنە بىرى ئىسلام دىنى بىلەن باشقۇرىمىز دەپ ئىككى مەزھەپ پەيدا قىلىدۇ. ئىمام كالان مەزھىپى: «ئىشقىيە»، ئىسھاق ۋەلى مەزھىپى: «ئىسھاقىيە» دەپ ئاتىلىپ ئىشقىيە تەرەپدارلىرى «ئاق تۇغ»، ئىسھاقىيە تەرەپدارلىرى «قارا تاغ» لىقلار، ئىشقىيە تەرەپدارلىرى «ئاق تۇغ»، ئىسھاقىيە تەرەپدارلىرى «قارا تۇغ» بولۇپ، ئۆز - ئارا ئۇرىشىدۇ. بۇ ئۇرۇشلار ئېككى ئەسىرگىچە سوزۇلۇپ بۇ بىر تۇغقان ئىككى قېرىنداشنىڭ سەۋەبىدىن ئۇيغۇر بالىلىرىنىڭ قانلىرى دەريا - دەريا بولۇپ ئېقىپ، بىر - بىرىنى ئۆلتۈرۈپ بىرلىكتىن ئايرىلىدۇ (ئاپپاق غوجىنىڭ ئۆزىمۇ ئاق تۇغلۇقلاردىن ئېدى).

غوجا ئەۋلادلىرىنىڭ بۇ مەزھەپ ئۇرۇشلىرى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا ئۇنتۇلغۇسىز پاجىئەلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ ئالتىشەھەرنى پۈتمەس - تۈگىمەس بالا - قازا غارىغا سولاپ قويغانىدى. يەنە بىر تەرەپتىن مانجۇرلار بىلەن جۇڭغارلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ھۇجۇم قىلىپ، ئۇيغۇرلارنى ئېيتقۇسىز ۋەيرانچىلىقلارغا ئۇچراتقاننىدى. ئىلگىرى مۇستەقىل، كۈچلۈك دۆلەت ئېگىسى بولۇپ، شۆھرەت تاپقان ئۇيغۇرلار يۇقىرىقى سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن ئاخىرى موڭغۇللاردىن قۇتۇلۇپ مانجۇرلارنىڭ چاڭگىلىغا چۈشتى.

ئالتىن شەھەرلىكلەر ئۆز-ئارا سوقۇشۇۋاتقاندا مانجۇر سۇلالىسى كۈچىيىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭغارلارغا ئاياق بىسىشنىڭ باشلانغۇچى قىلىپ، قۇمۇل بىلەن تۇرپاننى ئىشغال قىلىپ، 1712-يىلىدىن 1718-يىللىرىغىچە قارا شەھەرگە قەدەر بېسىپ كېلىدۇ. بۇ ۋاقىتلاردا غالىدانىڭ نەسلى تۈگەپ، موڭغۇل بەگلىرى ئارىسىدا ھەركىم ئۆز ئالدىغا خان بولۇشنى تالاشماقتا ئىدى. جۇڭغارىيەگە خان بولغۇسى كەلگەن ئامۇرسىنا دېگەن كىشى ئىچكى پىتنە-پاساتلاردىن پايدىلىنىپ، 1754-يىلى مانجۇرلاردىن ياردەم سوراپ ئەلچى ئەۋەتتى. غالىدان پۇچۇق زامانىسىدىن بېرى جۇڭغارىيەگە ئاياق باسالماي كېلىۋاتقان مانجۇرلار بۇ تەكلىپنى غەنىيەت بىلپ دەرھال ئەسكەر كىرگۈزدى.

ئامۇرسىنا يامان نىيەتنى ئىشقا سېلىپ «مانجۇر سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنى بېسىۋېلىشقا ئەسكەر كىرگۈزدى» دەپ ئۆزى چاقىرىپ كەلگەن مانجۇر ئەسكەرلىرى بىلەن ئاق تۇغلۇق، قارا تۇغلۇقلارنى قورقۇتماقچى بولغانىدى. بۇ چاغدا ئاق تۇغلۇق غوجىلاردىن بۇرھانىدىن خان غوجا قارا تۇغلۇقلارنى يېڭىپ، ئايرىم ھالدا ئۇيغۇرلارغا خان بولدى. لېكىن بۇ خانلىقنىڭ داۋامى ئۇزاققا بارماستىن ھىلىگەر ئامۇرسىنانىڭ چاقىرىپ كەلگەن مانجۇر ئەسكەرلىرى جۇڭغارلىقلارنىڭ بېشىغا مىندى. بۇنى كۆرگەن ئامۇرسىنا چىن تۈرلىرىدىن كۈتكەن ئۈمىدىنىڭ يوققا چىققانلىغىنى بىلىپ كۈچ توپلاپ، مانجۇرلارغا قارشى ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئۇيغۇرلار چېگرىسىدىن گەنسۇغىچە قوغلاپ چىقاردى.

بۇ چاغدا ئۇيغۇرلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جۇڭغارلارغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. جۇڭغارلار شۇنىڭغا نارازىلىق قىلىپ تۇرپان شەھىرىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ كۆپ زىيانغا ئۇچراتتى. بۇ چاغدا تۇرپان ھاكىمى ئىمىن بەگ بۇ ئەھۋالنى ئېيتىپ ئاپپاق غوجا ئەۋلادلىرىدىن ياردەم سورىغانىدى، بىراق غوجا نەسلىنىڭ مەزھەپ ئۇرۇشى تېخىچە داۋاملاشقانلىقتىن ئىمىن بەگنىڭ مۇراجىتى ئىلتىپاتقا ئىلىنمىدى. موڭغۇللارنىڭ زالىملىغىدىن، بۇلاڭ-تالاڭلاردىن زەربە يېگەن ئىمىنبەگ چارىسىزلىقتىن تۇرپان ئۇيغۇرلىرى

نامىدىن مانجۇر ھۆكۈمىتىدىن ياردەم سوراپ ئەسكەر ئەكىرىشكە مەجبۇر بولغانىدى.

مانجۇر ھۆكۈمىتى تۇرپان ئەلچىلىكىگە ئالاھىدە زىياپەتلەرنى بېرىپ كۈتۈۋالدى. ھەمدە چىننىڭ ئىلىغا ماڭغان چېرىكلىرىگە ئىمىنبەگنى مۇئاۋىن گىنرال قىلىپ بېكىتىپ، ئەلچىلەرنى ياندۇرغانىدى. ئىمىنبەگ چىن چېرىكلىرىگە (مانجۇرلارغا) قوشۇمچە چېرىك قوشۇپ، تاغقا قاچقان جۇڭغار خانىنى تۇتۇۋېلىپ مانجۇر لەشكەرلىرىنىڭ باشلىقى جاۋ جاڭجۇنگە تاپشۇرۇپ بەردى.

1757- يىلى جۇڭغارلارنىڭ قوماندانى ئامۇرسىنا مانجۇرلارغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، چىننىڭ سان جەھەتتىن كۆپ، تەشكىلى ۋە قورال جەھەتتىن ئۈستۈن بولغان قوشۇنغا تەڭ كېلەلمەي بىر نەچچە قېتىملىق جەڭدىلا تارمار بولدى. ئامۇرسىنا ئاخىرى رۇس يېرىگە قېچىپ بېرىپ، تويۇلىسكى شەھىرىدە ۋاپات بولدى. چىن گېنېرالى جاۋ خۇي جۇڭغارلارنى ۋەھشىيلەرچە باستۇردى. چىن ھۆكۈمرانلىرى شۇ زاماندا جۇڭغارىيەنىڭ تىنچ ئاھالىسىدىن بىر يېرىم مىليون ئادەمنى ۋەھشىيلەرچە قىرغۇچىلىق قىلدى. جۇڭغارلار قىرلغاندىن كېيىن بوش قالغان يەرلەر كۆپەيدى. بۇ زېمىننىڭ ئەڭ ياخشى يەرلىرىنى مانجۇرلار ئۆزلىرىنىڭ كۆچۈرۈپ چىققان ئادەملىرىگە بەردى. جۇڭغارلارنىڭ يايلاقلىرىنى چىن مەمۇرىلىرىنىڭ رۇخسىتى بىلەن قازاقلار ئېگەللىدى. ئىلى، تارباغاتاي ۋىلايەتلىرىدىن ئەڭ ياخشى يەرلەرگە ئىچكىرىدىن كۆچۈپ چىققانلار ئولتۇراقلاشتى. جۇڭغارلارنىڭ مەركىزى بولغان ئىلى تەۋەسى بىر ۋىلايەت بولۇپ قالدى.

ئىمىنبەگنىڭ بۇ قېتىمقى كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن ئۇنىڭغا مۇكاپات تەرىقىسىدە «ۋاڭ» لىق ئۇنۋانى ئاتا قىلىندى. خەلقلەر ئىمىن بەگنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرۇلدى. بۇ مەنەسەپ بالىدىن- بالىغا قېلىش شەرتى بىلەن ئىمىنبەگ چىن چېرىكلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، قەشقەرگىچە ھەممە شەھەرلەرنى يەتتە قىلىپ، مانجۇرلارغا ئېلىپ بەردى. بۇ 1757- يىلى يۈز بەرگەن ئىش ئېدى. شۇنىڭ بىلەن ئىمىنبەگنىڭ نەسلى تا شۇ كەمگىچە ۋاخلىق، ھاكىملىق

دەرىجىدە بولۇپ كەلمەكتە. ئۇ ۋاقىتلاردا بىرەر يەرگە ھاكىم تەيىنلىمەكچى بولسا مۇتلەق ئىمىنبەگىنىڭ نەسلىدىن قويۇلۇشى مانجۇر ھۆكۈمىتىنىڭ قانۇنى ئېدى. لېكىن كېيىنرەك جاھانگىر غوجىنى تۇتۇپ بەرگەنلىگىگە مۇكاپات تەرىقىسىدە بۇ مەنەسەپ يەنە ئالتىشەھەرلىك ئىسھاق دېگەن كىشىگە سوغا قىلىپ بېرىلدى.

ئىلىدا مانجۇر تائىپىلىرى ۋە ئۇيغۇرلار

چىن ئەسكەرلىرى موڭغۇللارنى قوغلاپ چىقىرىپ جۇڭغارىيەنى قورغىنىمىز دەپ ھېسابلىغاندىن كېيىن ئاياغلىرىنى مەھكەم بېسىپ تۇرۇشى لازىم ئېدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مانجۇر ھۆكۈمىتى بۇ يەرگە دەررۇ جاڭجۇن (باسقاق) تەيىن قىلدى. 1762 - يىلى 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئىلى جاڭجۇن مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، سانغۇن مىڭرىي تۇنجى ئىلى جاڭجۇنلىگىگە تەيىنلەندى ۋە چيەنلۇڭ خان بۇ يەرنىڭ ھەممە ئىختىيارىنى ئاشۇ جاڭجۇنگە تاپشۇردى. جاڭجۇن ئىلى دەرياسى بويىغا كونا كۆرە (خۇيئەن) ناملىق ئۆزىگە مەخسۇس قورغان سالدۇردى ھەمدە غۇلجىغا يېقىن بايانداي دېگەن يەرگە يەنە بىر «خۇي ئەن چىڭ» ناملىق بىر قورغانلىق شەھەر سالدۇرۇپ، مانجۇرلارنى ئولتۇرغۇزدى.

چيەنلۇڭ خاننىڭ 28 - يىلى ئىلىنىڭ باشلىغى جاڭجۇن ئۆز ھوقۇقىنى ساقلاش ئۈچۈن ھەمدە ھۆكۈمەتنى يۆلەش يۈزىسىدىن مانجۇرلار ئۇدۇمىغا مەنسۇپ شەرقىي شىمالدىكى لياۋنىڭ، خىلوڭجياڭ، جىلىن ئۆلكىلىرىدىن مانجۇرلاردىن ئەسكەرلىك ئۈچۈن 8000 نەپەر، سولۇن - داغۇرلاردىن 1000 نەپەر، شىۋەلەردىن 1000 نەپەر، چاخارلاردىن 1000 نەپەر، ئولۇت (موڭغۇللار)دىن 1000 نەپەر بولۇپ بەش مىللەتتىن جەمئىي 12000 نەپەر ئەسكەر ئالدۇردى. (ئۆز ئالدىغا خۇسۇسىي كۆچۈپ كەلگەنلەر بۇ ھېسابقا كىرمەيدۇ).

ئىلىغا ئەسكەر بولۇپ چىققان سولۇن، داغۇر، شىۋەلەر دەۋر سورۇۋاتقان مانجۇر سۇلالىسىنىڭ چىڭ يۆلىگى ھەم ئۇنىڭ تەختىگە ساداقەتمەن خەلقلەر ھېسابلىناتتى. شۇڭا سۇلۇنلار تاشكۆۋرۈك غولىنىڭ غەربىدىكى تۇرگۇن، بورجوجىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. شىۋەلەردىن 4045 جاننى يىغىۋېلىپ، كۈتەك ھارۋىلار بىلەن 1756 - يىلى ئۈچ يىلغىچە ھۆكۈمەت تەمىنلىشى بىلەن ئىلىغا يەتكۈزۈپ كەلدى. بۇلارغا ئىلىنىڭ سول ياقىسىدىكى مۇنبەت ھوسۇللۇق يەرلەرگە سەككىز سۇمۇل سالدۇرۇپ ئولتۇرغۇزدى.

موڭغۇللار بولسا بۇرۇندىن ئىلى ۋىلايىتىدىكى ئارۇن سۇمۇل (ئون سۇمۇل) دا بار ئېدى. دورىن سۇمۇل (تۆرت سۇمۇل) يەنى «شىنبىر»لار بولسا، موڭغۇللارنىڭ تارىخىدا مۇنداق ھېكايە قىلىنىدۇ: «بىر موڭغۇل موللىسى ئىلى ئەتراپىنى ئايلىنىپ شاگىرت يىغىدۇ. ئۇ توققۇزتاراننىڭ شارغۇجا تەرىپىگە ئۆتكەندە ئۆلگەنلىكتىن «شىنبىر» (شاگىرت، ئوقۇغۇچى)» دەپ ئاتالغان. زۇرغان سۇمۇل (يەتتە سۇمۇل) موڭغۇللىرى بولسا، رۇسىيە ، ئالمۇتا تەرەپلەردىن كەلگەنلەر ئېدى.

سولۇن، شىۋە، چاخار ۋە ئۇلۇت موڭغۇللىرىدىن تەركىب تاپقان مىللەتكە لەندى (سى ئامبات ۋە يەنە كامىسكا) مەنسەپلىرى بېرىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى ئۆزلىرى باشقۇرۇش ھوقۇقى بېرىلگەنىدى. مانجۇرلارنى قوشقاندا بۇ بەش مىللەتنىڭ ئۇمۇمىي نوپۇسى 40 مىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، كېيىنرەك ئۈستى - ئۈستىگە كېلىپ 57 مىڭ جانغا يەتكەنىدى. يۇقىرىقى تائىپىلارنىڭ ھەممىسى چېرىك ھېسابىدا كەلگەنلىكتىن دۆلەتنىڭ سېلىق، ئالۋاڭ - ياساقلرىدىن خالىي بولۇپ، بۇلارنى تويىدۇرۇش، كىيىندۈرۈشمۇ ھۆكۈمەتنىڭ ئۈستىدە ئېدى. مانجۇرلار دۆلەتنىڭ مۇنتىزىم ئەسكىرى ھېسابلىنىپ، سولۇن، چاخار، شىۋە، موڭغۇللاردىن دائىم قوشۇمچە چېرىك ئېلىنىپ تۇراتتى. چېرىكلەرنىڭ باشلىقلىرى تامامەن مانجۇرلاردىن قويۇلاتتى. سولۇن، شىۋە، چاخار ۋە موڭغۇللاردىن چېرىك ئېلىشنىڭ سەۋەبى رۇسىيە چىگارسىنى ساقلاش ئۈچۈن ئېدى. قورۇل (قارلۇل)لارنى ساقلاش ئىشى چېرىكلەرگە يۈكلەنگەن ئېدى. پۈتۈن ئىلى

ۋىلايىتىدىن تارتىپ، نارىنقۇل، سۈمبە ۋە چۆچەك چېگاراسىغىچە 42 يەردە قورۇل بولۇپ، 33 دانە چېگرا بەلگە تېشى بار ئېدى. ھەربىر تائىپەنىڭ قاراۋۇلىغا بىردىن زالۇڭ ۋە ھەربىر قاراۋۇلغا بىردىن غالداي، بىردىن مۇئاۋىن غالداي ۋە سەككىز نەپەردىن چېرىك قويۇلغانىدى. ھەربىر تائىپەنىڭ قاراۋۇل باشلىقلىرىنى چارلاپ تۇرۇش ئۈچۈن مەخسۇس بىر تەكشۈرگۈچى تەيىنلەنگەن بولۇپ، تەكشۈرگۈچىلەرگە سى ئامبال مەسئۇل ئېدى. شۇ مەزگىللەردە قۇرۇلغان قورۇل (قاراۋۇل) ۋە رۇسىيە بىلەن 1883- يىلى بۆلۈنگەن چېگارالار تۆۋەندىكىدەك ئېدى:

موڭغۇللارغا ساقلاش ئۈچۈن بېرىلگەن چېگارا نارىنقۇلدىن سۈمبە ۋە چاپچال خونخاي مازىرىغىچە بولۇپ، بۇ يەردە 12 قاراۋۇل 17 تاش بەلگە بار ئېدى. بۇلارنىڭ ئىسىملىرى موڭغۇلچە بولۇپ، 1- نارىنقۇل، 2- قاراسون، 3- ماخاتۇلغا، 4- ئىلىكسون، 5- جىغان ئوسۇن، 6- دابان، 7- قاپىيىڭ، 8- جىغان ئىلىك، 9- بورۇچكا، 10- ماكىچى، 11- ئەنگىرتى، 12- خونخاي مازار دەپ ئاتىلاتتى.

شەۋەلەرگە خونخاي مازارىدىن ئىلى دەرياسىغىچە يەتتە قورۇل، سەككىز بەلگە تاش تەقسىم قىلىنغانىدى. ئۇلار: 1- خونخاي مازار، 2- تىكىلىخان، 3- دولاتۇ، 4- ياغاچ قورۇل، 5- تاشلانغان قورۇل، 6- جىيەك، 7- توخۇ قورالاردىن ئىبارەت ئېدى.

سولۇنلارغا ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىن قورغاس غولىنىڭ بېشىغىچە توققۇز قورۇل تەقسىم قىلىنغانىدى. چاخارلار قورغاس غولىنىڭ بېشىدىن چۆچەك چېگاراسىغىچە بولغان 15 قورۇل ۋە سەككىز بەلگە تاشنى باقاتتى. چېگارا بەلگە تاشلىرىغا نومۇر قويۇلغان بولۇپ، بەلگە تاشلارنىڭ ئارىلىقى غۇلاچ ئۆلچىمى بىلەن ھېسابلىناتتى. موڭغۇلكۈرە سومىدىن مازارغىچە 12 قورۇل بولۇپ خونخاي مازارىدىن تىكىلىخان قورۇلۇغىچە چېگارا بەلگە تېشى بولمىغاچقا ئۇزۇنلۇقى ئۆلچەنمىگەن.

چىن مەمۇرلىرى ئىلىدا سېپىللارنى سوقتۇرۇپ، ئىچىگە شەھەر قۇرۇپ، ئۆستەڭلەرنى چېپىپ، سۇ چىقىرىپ زىرائەت ئۆستۈرۈش ئۈچۈن مىڭلىغان

ئەمگەك كۈچىگە ئېھتىياجلىق ئېدى. مەزكۇر مانجۇر، سولۇن، چاخار، شۋە ۋە موڭغۇل تائىپىلىرى پەقەت چېرىكلىك خىزمىتىنى ئىشلىگەچكە باشقا ئىشلارغا پايدىسى يوق ئېدى. ئۇلارنى بېقىش ئىشىمۇ ھۆكۈمەت زىممىسىدا بولغاچقا بۇ ئېغىرچىلىقلارنى يېڭىپ، ئىلنى بىر ۋىلايەتكە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشلەمچى ئۇيغۇرلار مۇتلەق زۆرۈر بولغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن چىيە نلۇڭ خان ئىمىنېگ نامىغا ئالتىشەھەردىن دېھقانلارنى ئىلىغا كۆچۈپ چىقىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى.

ئىمىنېگ ئوغلى مۇساگۇڭنى 1779- يىلى ئالتىشەھەرگە ئەۋەتىپ قەشقەر، يەكەن، دولان، ئاقسۇ، خوتەن، كۇچا، تۇرپان ۋە كىرىيەلەردىن 6000 ئۆيلىك (ئائىلىسى بار، بويتاق ئەمەس) دېھقاننى ئىلىغا كۆچۈرۈپ چىقتى. بۇلارغا مەركىزى شەھەر قىلىش ئۈچۈن غۇلجا شەھىرىنىڭ ئورنى بېرىلىپ غۇلجا شەھىرى بىنا قىلىنغانىدى.

ھۆكۈمەت ئىلىغا كۆچۈپ چىققانلارغا ئۆي، تۈتۈن بېشىغا بىر يىللىق ئوزۇق-تۈلۈك، بىر قوش كالىسى، 12 سەر كۈمۈش قاتارلىقلارنى قەرز ھېسابىغا بەردى.

كۆچمەنلەر ئىلىغا چىققاندا 40 مىڭدىن ئارتۇق مانجۇر تائىپىلىرى ۋە تاغ ئەتراپلىرىدا يۈرگەن ئۇيغۇرلار، قىزاي ئاتلىق قازاقلار ھەم بىر ئاز موڭغۇللار بار ئېدى. مەزكۇر مانجۇر تائىپىلىرى يەنى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش ئىشى ئىلىغا كۆچۈرۈلۈپ چىققان ئۇيغۇرلارغا مەجبۇرىي يۈكلەندى. بۇ 6000 ئائىلە ئۇيغۇرلار مانجۇرلارنىڭ دېھقان ھەم قۇلى ئورنىدا ئىشلەيدىغان ئالۋاڭچىسى بولۇپ قالدى. بۇلارغىمۇ قورغاسقا تۇغلۇق تۆمۈر ۋاقتىدا ئالتىشەھەردىن ئېلىپ چىققان 100 ئۆيلىك دېھقاننى ئۇيغۇر دېگەن مىللەت نامىنى ئاتىماي، مالاي يەنى قۇللۇق مەنىسىنى بېرىدىغان «تارانچى» نامى قويۇلدى.

خىتايلارغا كەلسەك ئۇيغۇرىستان دېگەن تەييار نامىنى ئىشلەتمەي، «شىنجاڭ» (يېڭى يەر) دەپ ئاتايدىغان بولدى. بۇنىڭدىن باشقا نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى دۇنياغا مەشھۇر «ئۇيغۇر» دېگەن نامنى ئاتىماي «چەنتۇ» دەپ

ئىسىم قويۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىغا يۆگىگەنلىگىنى كەمسىندۈرۈپ ئاتىدى. خەنزۇلارنىڭ «خىتاي» دېگەن نامىغا كەلسەك بۇ ئەزەلدىن دۇنيا خەلقى ئاتايدىغان ئورتاق نامدۇر. ئەينى زامانلاردا خەنزۇلارغا ئۇزۇن قارا چاپان كىيىش ئادەت بولغانلىقتىن ئۇلارنى «خىيدايى» (ئۇزۇن قارا چاپانلىقلار) دېگەن مەنىدە نەچچە مىڭلىغان يىللار بۇيان شۇنداق ئاتىلىپ كەلگەن نام ئىدى. مانجۇر ھۆكۈمىتى ئىلىغا چىققان ئۇيغۇرلارغا ھاكىمبەگ بىلەن مۇساگوۋىنى باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى. مۇسا ئەسلى تۇرپانلىق بولۇپ، مەنسەپ تەگكەندىن كېيىن ئىنىسى ئورانزىپ باشلىق 20 ئائىلىنى بىللە ئېلىپ چىقىپ، چۇلۇقاي يېزىسىغا ئورۇنلاشتۇرغانىدى ۋە ئۇلارنى «ئۇششاق» ئۆزى شاخ (ئەركىبىن) دەپ ئاتىغانىدى.

ئىلىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېگىدارچىلىق ئىشى ھاكىمبەگ بىلەن زۇڭدۇدىن ئىبارەت ئاتاقلىق ئىككى ھۆكۈمەت مەمۇرىيىتىنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرۇلدى. ھاكىمبەگ سىلىق يىغىش، ئالۋان-ياساق ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە مۇتالىئە (شەرىئەت) ئىجراسىگە بېقىنىش، مۇپتى، قازى، ئەلەمگە ئوخشاش دىنىي باشلىقلارنى تەيىنلەش، قىسقىسى مۇسۇلمانلارغا ئائىت ئىشلارنىڭ ئىجراسىگە مەسئۇل ئىدى. زۇڭدۇ دارىنلار ئىلىنىڭ باسقاق جاڭجۇنى چۈشۈرگەن ھۆكۈم-پەرمانلارنى ھاكىمبەگكە يەتكۈزۈپ، بۇ پەرمانلارنىڭ ئەمەلىيلەشكەن-ئەمەلىيلەشمىگەنلىگىنى ئۆزى نازارەت قىلىپ تەكشۈرۈشكە مەسئۇل ئىدى.

ھاكىمبەگلەر خىزمەت ھەققىگە چيەنلۇڭ خاندىن ئاغچىسى بىلەن بىرلىكتە يىللىق ھەققى ئۈچۈن 1578 سەر ئاق كۈمۈش ئالاتتى. مەزكۇر كۈمۈشنى ھەر ئايغا بۆلگەندە ھاكىمبەگ 144.5 سەر، ئاغچا 17 سەر كۈمۈش ئالاتتى. بۇنىڭ سىرتىدا 12 ئون يەر (بىر ئون يەر 12 كىشىلىك بولۇپ، بىر كىشىلىك يەر 10 موغا تەڭ ئىدى) يەنى جەمئىي 8640 مو يەر ئالاتتى.

ئىشلىك ئاغابەگ مۇئاۋىن ھاكىم بولۇپ، ئۇنىڭغا ئاغچىسى بىلەن يىلىغا 448 سەر ئاق كۈمۈش مائاش ئۈچۈن بېرىلىپ، ھەر ئايغا بۆلگەندە 23.5 سەرلا ئاغچىسى ئۈچۈن 4 سەردىن بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا 7 ئون يەر

ئالانتى. ھەمدە پۈتۈن ئۇيغۇرلارنىڭ ھوقۇقى بۇلارنىڭ ئىختىيارىدا بولغاچقا خەلقنى خالىغانچە نەپقە ئالانتى.

ھاكىمبەگنى نەسىپ گېنېرال قىلىش خاننىڭ ئىختىيارىدا ئىدى. ئىلىدا ئۇيغۇرلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ھۆكۈمەت غۇلجا، قاش، نىلقا، بايتوقاي، تاشئۆستەڭ، بوربۇسۇن، قاينۇق، خونخاي، دادامتۇ، توققۇزتارا، ئاربۇز، سەن داۋل قاتارلىق 13 ئۆستەڭگە بۆلۈپ، ھەر ئۆستەڭنى بىر نەچچە يۈزگە، ھەر يۈزنى ئەللىككە، ئەللىكنى ئونغا بۆلگەنىدى.

مانجۇر ھۆكۈمىتى ئىلىغا كۆچىرىپ چىققان ئۇيغۇرلارنى تۆۋەندىكىچە ئورۇنلاشتۇرغانىدى:

قاينۇققا 600، قاشقا 500، بوربۇسۇنغا 1100، جىرغىلاشقا 900، تاش داۋل، توققۇزتاراغا 400، بايتوقايغا 600، خونخايغا 800، دادامتۇغا 500، ئارئۆستەڭگە 600 ئائىلە بولۇپ، جەمئىي 6000 تۈتۈن ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

بۇ ئۆستەڭلەرنى ئىدارە قىلىشقا ھاكىمبەگدىن كېيىن ئىشك ئاغابەگ ۋە باشقا ئۇششاق بەگلەر بار ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ بىر نەپەر ھاكىمبەگ بىر نەپەر ئىشك ئاغابەگ، ئىككى نەپەر خەزىنچى بەگ، بىر نەپەر پاشاپ بەگ، 10 نەپەر مىڭبېگى، 80 نەپەر يۈز بېگى قاتارلىق بەگلىرى بولۇپ 115 نەپەرگە يېتەتتى. كونا بەگ بالىلىرىغا 5-جۈڭزى دېگەن ئاتاق بېرىلگەنىدى، ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرىقى بەگلىرىدىن باشقا ئەللىك بېشى، ئون بېشى، كۆك بېشى دېگەن تۆۋەن دەرىجىلىك بەگلىرىمۇ بار ئىدى.

ھاكىمبەگنىڭ ئوردىسىدا دائىم خىزمەت قىلىپ تۇرغان 2 نەپەر ياساۋۇل، 8 پۈتۈكچى، 8 دورغا، 2 نەپەر ئوردا بېگى، 20 نەپەر نۆكەر بار ئىدى. ئىشك ئاغابەگنىڭ خىزمەتچىلىرى يۇقىرىقىلارنىڭ يېرىمىنى تەشكىل قىلاتتى ھەمدە ئوردىدا يەنە 20 نەپەر ناغرىچى پىرقىسى بولۇپ، بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ئالۋن-ياساق تۆلىمەيتتى.

يۇقىرىدا ئېيتىلغانلارنىڭ ئالۋن-ياساقلىرى پۈتۈنلەي خەلقنى قوشۇپ ئىلىناتتى. ھاكىمبەگنىڭ يالغۇز ئۆزىگە بۆلۈپ بېرىلگەن غولنىڭ سۈيىگە ۋە تېرىلغۇ يېرىگە ئېلىق-سېلىق تۆلىمەيتتى. ھاكىمبەگنىڭ دېھقانچىلىق ۋە

باشقا لازىمەتلىك ئىشلىرىنى قىلىدىغان يۈز يانچىسى (مالىيى)، ئىشك ئاغبەگنىڭ يۈز يانچىسى، خەزىنچى بەگ ھەم شاڭ بېگىلەرنىڭمۇ ھەر بىرىنىڭ 25 تىن مالاي - يانچىلىرى، يۈز بەگىلەرنىڭ ئۈچتىن يانچىسى بار ئىدى. بۇ يانچىلار قۇتۇلماس قۇللار ئىدى. خەزىنچى ھەم شاڭ بەگىلەرنىڭ ئۆزىگە چۈشلۈك يەر - سۇلىرى بار ئىدى.

بۇ ئىشلار يۈز يىلدىن ئوشۇق داۋام قىلىپ كەلدى. مانجۇلار بېكىتىپ قويغان بۇ ئادەت كېيىنكى يىللاردا خەنزۇ، مانجۇلارغا قارىغاندا ئۇيغۇرلاردا بۇرۇنراق يوقالدى. موڭغۇللاردا بولسا بۇ ئادەت «مۇشقا» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلارنىڭ بۇ ئادىتى جۇڭخۇا مىنگودىمۇ يوقالماي، ئاخىرى 1933 - يىلىدىكى ئىنقىلابتىن كېيىنلا تامام يوقالدى.

ھەر ئۈچ يىلدا بېيجىڭغا بېرىپ، خانغا كۆرۈنۈش قىلىدىغان قانۇن بويىچە مۇساگۇڭ بېيجىڭغا بېرىپ خانغا كۆرۈنگەندە خان ئۇنىڭدىن نېمە تەلىپكە بار دەپ سورىغان ئېكەن، مۇساگۇڭ خانغا ئۈچ تۈرلۈك ئىشنى قىلىپ بېرىشنى ئۆتۈنۈپتۇ:

1. ئىلى ئۆلكىسىنىڭ غۇلجا شەھىرىنى ئۇيغۇرلارغا بەرسە؛
 2. ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ جامائەسى (مەدرىسى) يوق؛
 3. ئۇيغۇرلاردا دىننى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان چوڭ ئاخۇن يوق.
- خان ئۇنىڭ تەلىپىنىڭ ئورۇنلۇق كۆرۈپ، قوبۇل قىلغانىكەن. ئاخىرى ئىلىدىكى كونا يامۇل ئورنىنى ھاكىمبەگكە، شەنگەن يامۇل ئورنىنى ئىشك ئاغبەگكە بېرىپ تەلىپىنى ئورۇنلىدى. ئاخۇنۇم ئۈچۈن تۇرپانغا گۇڭسى يېزىپ، شاھ ھەسەن، ئەلەم ئاخۇن، نامزات كېرىمنى ئەلەم ئاخۇنلۇققا ئەكەلدۈرۈپ بەردى. مەدرىس ئۈچۈن خان كۆپ مىقداردا پۇل ئاجرىتىپ ياساپ بەرگەن مەدرىسە ھازىرقى شەھەر ئىچىدىكى «بەيتۇللا» مەدرىسىدۇر. ئىلىنىڭ ئەۋزەل شارائىتىنى كۆرۈپ ئوڭاي پۇل تاپقان خىتاي سودىگەرلىرى ئىلى ئۆلكىسىگە كۆپلەپ كېلىشكە باشلىدى. تەبىئىي بۇ يېڭى مېھمانلارنى تەمىنلەش ۋە ئۆتكەنكى ئۇرۇشلاردا خاراب بولغان ۋىلايەتنى قايتىدىن تۈزەش، يېڭى شەھەرلەرنى سېلىش مۈشكۈل ئىش ئىدى. ئىلى ھېسابسىز باي ۋە

ئىشلەنمىگەن - ئېچىلمىغان بىر خەزىنە بولغاچقا مۇشۇ خام تەبىئەتنى ئىشلەپ ھۆكۈمەت سىلىقلىرىنى تاپشۇرماق ئۇيغۇر كەمبەغەللىرىنىڭ بېشىغا چۈشكەن بىر بالا ئېدى. ئامما بۇنىڭغا ئەمگەك كۈچى ئازلىق قىلغانلىقتىن ھۆكۈمەت توققۇزتارادىكى تاشتۆپە ئۆستىڭىنى چېپىش ئۈچۈن ئالتىن شەھەردىن يەنە 1000 ئۆيلۈكنى كۆچۈرۈپ كەلدى. داۋان ئۆستىڭىنى چاپتۇرۇش ئۈچۈن 500 ئۆيلىك، ئاربۇز ئۆستىڭىنى چاپتۇرۇش ئۈچۈن 500 ئۆيلىك بولۇپ، جەمئىيىسى ئۈچ قېتىمدا 2000 ئۆيلۈكنى كۆچۈرۈپ كەلدى. ئاۋۋاللىقى كۆچۈپ چىققان 6000 ئۆيلۈكنى قوشقاندا ئالتىن شەھەردىن ئىلىغا كۆچۈرۈلۈپ چىققانلارنىڭ ئومۇمىي سانى 8000 ئائىلە بولۇپ قالدى. «ئىلى سەككىز مىڭ» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن قالغان بولسا كېرەك. شۇ ۋاقىتلاردا ئىلى ۋىلايىتىدىكى خىتاي ئاھالىسىنىڭ سانى ناھايىتى ئاز بولۇپ 1862 - يىلىغا كەلگەندە ئارلار 1000 نەپەرگە يەتكەنىدى. ئىلىغا ئۇيغۇرلار كەلگەندىن كېيىن دېھقانچىلىق راۋاجلىنىپ، خېلى مەمۇرىيلىق باشلانغانىدى. بۇ يەردە 122 يىل ھاكىمىيەت تۇتۇپ دەۋرلەر سۈرگەن جۇڭغارىيە ھۆكۈمىتى مۇنقەرز بولۇپ تۈگەشكەنىدى. مانجۇر ھۆكۈمىتى ۋاقتىدا بولسا بۇ ئۆلكىدە ھاكىمىيەتكە قارشى چىقىپ زىيان - زەخمەت يەتكۈزگۈچى بولمىغانلىقتىن (جۇڭغارىيە باشقا مىللەتلەر بولۇپ، بىر يىرىم مىليون ئادىمىدىن ئايرىلغان) ئىلىنى كۆكرەتپ 300 - 400 مىڭدىن ئوشۇق خەلقنى بېقىپ ئالۋان - ياساقلارنى تۆلەش ئاشۇ 8000 ئۆيلىك ئۇيغۇر ئۈستىگە يۈكلەنگەنلىكى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ.

ئاتا - بوۋىلىرىمىزدىن بېرى ياشاپ كېلىۋاتقان بۇ زېمىنىمىزنى مانجۇر ھۆكۈمىتى ئۆزىگە قارىتىۋالغاندىن بۇيان بىر ئەسىر تىنچ ياشىغان بولسىمۇ ئامما بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلارنىڭ تارتىمىغان ئازابى، كۆرمىگەن كۈنى قالمىغانىدى. ئۇيغۇرلار ئىلىغا كەلگەندە ناھايىتى كەمبەغەل ئېدى. ئاز ۋاقىتلاردىن كېيىن بۇ ئەمگەكچان تىرىشچان خەلق تېزىدىن كۆتۈرۈلدى. بۇ ھالىنى كۆرگەن مانجۇرلار قانۇنلۇق ئالدىنغان ھوسۇللارنىڭ سېلىقىنى تۈرلۈك باھانە سەۋەبلەر بىلەن ئۆستىرىۋەردى. ئاخىرى بۇ ئالۋان - سىلىقلارنىڭ كاساپىتىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ يەيدىغانغا ئوزۇقلۇق ئاشلىقلىرىمۇ قالماي،

ھالىدىن كەتتى. سېلىقنى ۋاقتىدا تۆلەلمىگەنلىك سەۋەبىدىن ئۇرۇپ ئۆلتۈرىلگەنلەرمۇ بولدى. ئۇيغۇرلارنىڭ تىرىشچانلىغىدىن تۇرمۇشى يەنىلا ئازراقلا ياخشىلىنىپ قالسا مۇستەبىت مانجۇر ھۆكۈمىتى سېلىقنى كۆپەيتىپ، يەنە ئىلگىرىكى ھالغا كەلتۈرۈپ قوياتتى، چۈنكى بۇ ئەمگەكچى خەلقنى باي تۇرمۇشقا ئېرىشتۈرمەسلىك ئۈچۈن ئېدى. بۇ بوزەك قۇللار دۇنياسى يالغۇز ئالۋىن-ياساقنى تۆلەش بىلەنلا تىنىچ بولمىدى. پۈتۈن ئىلى ئەتراپىدا ئەڭ ياخشى ئۆستەڭلەرنى چېپىش، سېپىل سوقۇش ئالۋانلىرى تا جۇڭخۇا مىنگوغىچە داۋام قىلىپ كەلدى. بۇنىڭ دەلىلى شۇ ۋاقىتلاردا خەلق توقۇغان قوشاقلاردا ئىزھار قىلىنغانىدى.

قوشاقلار

ئاق ئۆستەڭنى چاپسۇن دەپ جاڭجۇندىن چىقىپتۇ خەت،
بۇيرۇقنى ئېلىپ كەلدى توڭچى بەگ دېگەن ئەھمەد.
مىڭ بېشى يۈز ئۇيغۇرنى ئاق ئۆستەڭگە ئىشلەتتى،
بۇ ماكان زاللىلارغا تاقەت قىلالماي زار يىغلاشتى.
ئۆستەڭ بېشىغا بېرىپ يەرنى چەم بۆلۈپ بەردى،
جانلارنى چىرتىۋەتتى ئالۋىن- سىلىقلارنىڭ دەردى.
ئوقت قىلالماي خەلق كېچە - كۈندۈز چاپتى ئۆستەڭنى،
خوتۇنلار ئەرلەرنى كۆرمىي بىر - بىرى بىلەن مۇڭداشتى.
بىردەم چاپمىسا كەتمەن ئۇرۇپ ھىچ تۇرغىلى قويماستى،
تومۇزدا چىدىماي ياخشىلار يارا باشنى تاتلاشتى.
ئۇرار خەلقنى ئىلدام بول، ئىلدام چاپ بىكار تۇرما،
دېمىنى ئالغىلى قويماستى ئۇرۇپ خەلقنى قوغلاشتى.
ئۆستەڭ چاپمىغان خەقنى دالۋىيە ئۇرۇپ يانچار،
قامچىغا چىدىماي خەلق ئۆستەڭنى ياقلاشتى.
شۇنچە ئىشلىسەك بىزگە بېرىدىغىنى دەشەنمە،
قولمىزدىن نىمە كەلسۇن كۆزدىن كەتمەيدۇ ياش - نەم.

بۇ ئۆستەڭ بىر بالا بولدى كەچ كۆز بولدى قويمايدۇ،
ئوقت قىلىش نەدىكىنى بالىلار بىزگە توپمايدۇ.
ۋاڭ خۇلۇ، ئۆستەڭ چېشىشەك ئېغىر ئالۋان - سېلىقلاردىن باشقا
ھېچنىمىگە ئىززەتمەيدىغان ئالۋانلارمۇ بولۇپ تۇراتتى. مەسلەن: كۈرە سېپىلى
دۈشمەندىن قورقۇپ، ئىلى دەرياسى بويىغا سىلىنغاچقا كەلگۈن كەلگەن
ۋاقتلاردا دەريا سۈيى يارنى بۇزۇپ قورغاننى ۋەيران قىلىۋېتىشى مۇمكىن
ئېدى. شۇڭا سېپىلنى قوغداش ئۈچۈن پۈتۈن ياز بويى نەچچە مىڭ ئىشلەمچى
دەرياغا توسما ياساش ئۈچۈن ئالۋانغا ئىشلەيتتى. بىراق دەريانىڭ دولقۇنلىرى
بۇ توسمىلارنى بۇزۇپ كەتتەتتى ۋە نۇرغۇن كىشى بۇ ئالۋان ۋاقتىدا سۇغا غەرق
بولۇپ ئۆلەتتى. قاچان سۇ دولقۇنى پەسىيىپ كەتكىچە ياكى بەزى ۋاقتلاردا
كۈزگىچە ئىشلىگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ۋاقتى زايە بولۇپ، پۈتۈن يىللىق
تىرىكچىلىگىدىن مەھرۇم بولاتتى. بۇ يەردە شۇ ۋاقتلاردا ئىلى خەلقىنىڭ ۋاڭ
خۇلۇنىڭ دەرد ئەلىمىگە چىدىماي ۋىجدانلىرى قايناپ ئېيتقان قوشاقلىرىدىن
يىققانلىرىمىزنى بايان قىلىمىز:

ۋاڭ خۇلۇ بالا بولدى، مانجۇرلار ئەجدىھا بولدى،
سېپىلنى بۇزمىسون سورە دەرياغا چوشىڭلار دەپ.
كېچە كۈندۈز يىگىتلەرنى مۇشۇ دەرياغا ئىشلەتتى.
قېچىپ كەتكەن خالايقىنىڭ كەينىدىن بىر تىۋە خەت.
قېچىپ كەتكەن يىگىتلەرنىڭ قول - پۈتىنى باغاتتى.
رەھىم قىلمىدى جاڭجۇن پۇخرالارنىڭ جېنىغا،
ساماندىك سارغىيىپ كەتتى پىشماي تۇرۇپ ئۆز ۋايىغا،
ئۇيغۇر ئىشلىدى دائىم ۋاڭ خۇلۇنىڭ يولىدا
چىدىيالماي ئازابقا خۇداغا زار يىغلاشتى.
شەخىل - تاش پاخال - شاخنى دەرياغا كۆتۈرۈپ باستى،
ئۆيىنى ياد ئېتىپ بالىلار كېچىلەپ يۇرتىغا قاچتى.
قېچىپ كەتكەن كىشى كىم كىمىدىن يۇرتىنى ئاڭلاشتى.
ئۇلارنى لويىغا بېرىپ ئۆردۈرۈپ ئەقلىدىن ئازدۇردى،

قۇتۇلارمىزمۇ بۇنىڭدىن دېگەن ئاۋازلار ياڭراتتى .
پۈتۈن ياز بويى ۋاتخۇلۇ دېگەن ئالۋان چىرماشتى ،
مانجۇرلار زۇلمىنى ئېشىتىپ ئۇيغۇر زار قاخاشتى .

بۇنىڭدىن باشقا مەشھۇر ئالۋانلارنىڭ بىرى- ئاق ئۆستەڭدۇر . بۇ
ئۆستەڭنىڭ سۈيىنى كۈرەگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئىلىدىكى ئەڭ چوڭ ئۆستەڭ
ئاق ئۆستەڭنى چېپىش ئۈچۈن ئۇيغۇرلار ناھايىتى نۇرغۇن بەدەل تۆلىگەن
ئېدى . بۇ ئۆستەڭلەردىن باشقا مىس كانى ، كۆمۈر كانى ۋە تۆمۈر كانلىرىغا
نەچچە يۈز كىشى ئالۋانغا ئىشلەيتتى . بۇ توغۇرلۇق چىققان ھەسرەتلىك
قوشاقلاردا مۇنداق ئېيتىلغان ئېدى :

مىس كان دېگەن يەردە كۈندە ئۈچ تام سوقىمىز ،
قېچىپ كېتەيلى دېسەك قورقىمىز .
ئاخشىمى ياتار چاغدا سالىدىغان كىگىز قېنى ،
بۇ جانغا ئۆتۈپ كەتتى مانجۇرلارنىڭ مىسكانى .
بۇنىڭدىن باشقا مانجۇرلار ئۇيغۇرلارنى ياز بويى ،
باغ ئاراملىرىغا ئالۋان ئورنىدا ئىشلىتەتتى .
مانجۇرلار باققا ئىشلەتتى نەچچە يۈز مۇسۇلماننى ،
ئۇرۇپ ئىشلەتسە سوراق يوق بۇ پاراغۇلما .
مانجۇرلارنىڭ ئالۋىنى ئۆزلىرىنى راسا ياشارتتى ،
خارارىن بىلەن رېچەك خەلقنى ئۇردى- قاخاشتى .
چىدىيالىماي كاپىرلار زۇلمىغا ھۆكۈرەپ ،
تاشلاپ قاچتى بالىلارنى ئالدىغا دۈكرەپ .
مانجۇرلارنىڭ زۇلمىنى ئېيتاي مىڭدىن بىرىنى خىللاپ .
ناخشىغا قوشۇپ ئىتاي راسا قاملاشتۇرۇپ تىللاپ .

دەپ خەلقلەر ئالۋاڭ سەيسىلەرنىڭ دەستىدىن زارلىنىشتى. باشقا چارە تاپالماي قوشاق قوشۇپ بولسىمۇ زالىملارنىڭ زۇلمىغا قارشى ئىچ پۇشۇقنى چىقىراتتى.

دۆلەت ۋە مەنسەپ ئورۇنلىرى مانجۇرلارنىڭ قولىدا بولغانلىقتىن ئۇلار ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ خەلقنى قاتتىق ئېزەتتى. مانجۇر مەنسەپدارلىرى ناھايىتى پارىخور بولۇپ ھەرقانداق ئىش پارسىز ۋۇجۇدقا چىقمايتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنى غوجىلار، ئاق سۆڭەكلەر ھېسابلاپ باشقىلارنى ھايۋان قاتارىدا كۆرەتتى. ئەگەر يولدا بىرەر مەنسەپدار مانجۇر ئۇچراپ قالسا ئۇنىڭغا باش ئېگىپ تازىم قىلىش پۇخرانىڭ مەجبۇرىيىتى ئىدى.

مانجۇرلار چىرايلىق قىز-چوكانلارنىڭ نومۇسىغا تىگىپ، قەستەن زورلۇق بىلەن ئىش چىقىراتتى. پۇقرالارنىڭ قارشى چىقىشى مۈمكۈن بولمايلا قالماي بەلكى خالىس سۆزلىگەنلەرمۇ تاياققا ئۆلەتتى. مانجۇرلار خەلقنىڭ ئۆرىپە-ئادەتلىرىنى ۋە دىنى ئىشلىرىنى ھېچىر ئېتىبارغا ئالمايتتى. يېقىنقى ۋاقىتلارغا قەدەر يەنى جۇڭخۇا مىنگوچىچە ئۇيغۇر، قازاق مىڭباشلىرىنىڭ ئېيتىشىچە ھەر يىلى چاغاندا جاڭجۇن باشلىق پۈتۈن مەمۇرى خىزمەتچىلەر بىللە سەھەردە تۇرۇپ بۇتخانىغا بېرىپ بۇتلارغا باش قويىتتىكەن. بارلىق مۇسۇلمان مەنسەپدارلارنىڭ بۇتخانىغا بېرىشتىن ئايرىلىپ قېلىشى زور جىنايەت بولۇپ ھېسابلىناتتى. ئۇيغۇرلار پەقەت دېھقانچىلىققا مەسئۇل، ئەگەر بىرەر كىشى شەھەردىن چىقىپ تىرىكچىلىك قىلسا ھۆكۈمەتكە تۈتۈن بېشىغا 12 خو يەنى 48 پۇت بوغداي تۆلەيتتى. مانجۇر ھۆكۈمىتى دېھقانلار مەيلى ھوسۇل ئالسۇن-ئالمىسۇن ئوخشاشلا بەلگىلەنگەن بۇ سېلىقنى ئالغۇرەتتى. دېھقانلار بىرەر يىل سېلىقنى بېرەلمەي قالسا بىرگە-بىر قوشۇپ تۆلەيتتى. بۇ مانجۇرلار قانۇنى ئىدى. دېمەك ئىلى ئۇيغۇرلىرى مانجۇرلار دەۋرىدە بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت پۈتمەس-تۈگىمەس ئازاب-ئوقۇبەتلەرنى بېشىدىن كەچۈردى. بۇ توغرىلىق خەلقنىڭ تۆۋەندىكى قوشاقلىرى دەلىل بولالايدۇ:

يەپ تويماي ئۇيغۇرنى دالوي بىلەن جاڭجۇن،

جانلارنى قىينىۋەتتى توغچىلارنىڭ زەردىسى .
تارتىپ ئالدى ئۇيغۇردىن مانجۇر ئات ھەم كالىنى .
ئاشلىق ئالغىلى كىشى يوق . خوتۇنلار ئالدى خامانى .
ھاۋادىكى بوزلاچىن كۆرمەي تورغا چۈشمۇ
ئادەم ئوغلى باشقا مۇنداق جاپالار چۈشمۇ؟
ئاتامنىڭ ھالىنى دەيمۇ ئۈزۈمنىڭ دەردىنى دەيمۇ؟
ئىچىمدە دەردىم تولا دەردىنى ئىتىپ يىغلايمۇ؟ دەيدۇ
جاڭجۇن ئۇيغۇرنىڭ غەزىنىسىنىڭ مىلىنى ئالسا .
ياكى بايدىن جانلىق مال ، نامرىتىدىن ئاشلىق ئالسا .
بۇ جاڭجۇن بولدى ئەجدىھا ئۇيغۇرلارغا ئوت ئاچتى ،
سلىق تېپىپ بېرەلمەي خەلق پەرزەنتىنى ساتتى .
ئۇيغۇر بالىلىرىنى تاشلاپ بېشى قايعان ياققا قاچتى .
ھىچ پادىشاھ بۇ قىسمەت پۇقراغا زۇلۇم قىلماس ،
ئادالەتنىڭ پۇرۇغى يوق يىتىملار ئىلىغىنى ئاچتى .
ئېيتقىن زامان ئاخىر بولغاندا زۇلۇم ئىنھابىغا يەتكەندۇر .
قازلن قايناپ تاشقانداك جاڭجۇن ئۆزى يېمەي يول ئاچتى .
دەپ بىچارىلەر كۆز ياشلىرىنى توختىماي تۆكەتتى .

ختاينىڭ ئىچكى ئەھۋالى

مانجۇرلارنىڭ ئىچكى ئەھۋالىدىن بىر ئاز سۆزلەپ ئۆتسەك كېيىنكى سۆزلىرىمىز چۈشۈنۈشلۈك بولار . خىتاي بەش مىڭ يىللىق تارىخقا ئېگە دەپ سۆزلىنىدۇ ، ئەمما بۇ تارىخ ئىككىگە بۆلىنىدۇ . خىتاينىڭ 1840 - يىلىدىن تارتىپ يىڭى تارىخى باشلاندى . ئەپپىيون ئۇرۇشى دۇنيا كاپىتالىزىمنىڭ ھەربى كۈچى بىلەن خىتاينى بۆلۈپلىشقا ئۇرۇنغان بىرىنچى قەدىمى XIX - ئەسىردىن باشلاندى . ئەجەنەبى دەۋلەتلەرنىڭ خىتايغا كىرىشىنى مانجۇر

خانلىرىنىڭ ئەجنەبىلەرنى كىرگۈزمەسلىك سىياسىتى توسوپ قالالمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئەپيۇن ئۇرۇشى كىلىپ چىقتى. بۇ ئۇرۇش مانجۇرلارنىڭ كۈچىنى ۋە چىرىك ھۆكۈمەت ئېكەنلىكىنى كۆرسىتىپ قالماستىن بەلكى ئۇنىڭدىن كېيىن ئەجنەبىلەرنىڭ مانجۇرلارنى سىقىشىغا چوڭ يول ئېچىپ بەردى. فېئوداللىق ئاستىدىكى دېھقانچىلىق خوجىلىقى ئەمدى كاپىتالىزمنىڭ قول ئاستىغا چۈشتى. پۈتۈن خىتاي ئىقتىسادى كۈندىن-كۈنگە مۇستەملىكە ئىقتىسادقا مەڭشەپلا قالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ خىتاي يېڭى بىر تارىخى دەۋرىگە كىردى. شۇڭا ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن بۇرۇنقى تارىخ «كونا تارىخ»، ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن باشلانغان تارىخ «يېڭى تارىخ» دەپ ئاتىلىدۇ.

خىتايغا ئەپيۇننىڭ كىرىشى تاڭ سۇلالىسىدىن باشلانغان بولۇپ (ئۇ ۋاقىتلاردا خىتايلار ئەپيۇن چىكەتتى) مانجۇر ھۆكۈمىتى چىيەنلۇڭخان دەۋرىگە كەلگەندە ئىنگىلىسلار ھىندىستان ئارقىلىق خىتايغا كۆپلەپ ئەپيۇن كىرگۈزدى. شۇنىڭدىن باشلاپ خەلقنىڭ تۇرمۇشى كۈندىن-كۈنگە يامانلىشىدۇ. ئىنگىلىزلار خىتايغا 1829-يىلى 200 ساندۇق، 1730-يىلى 400 ساندۇق، 1831-يىلى 18760 ساندۇق، 1832-يىلى 27000 ساندۇق ئەپيۇن كىرگۈزگەندى. بۇ ئەھۋالنى سەزگەن مانجۇر ئەمەلدارى لىن زەيشۈي ھۆكۈمەتكە: «ئەگەر بىز ئەپيۇن كىرگۈزۈشنى توسىمىساق 40 يىلدىن كېيىن بىرمۇ ئەسكەر ھازىرلىيالمىمىز»، دېگەن تەكلىپنى سۈنۈپ ئەپيۇننى چەكلەشنى تەكىتلەيدۇ. بۇ تەكلىپكە ئاساسەن خان لىن زەيشۈيى گۇۋاڭخوڭغا ئەپيۇن يوقۇتۇشقا باشلىق قىلىپ ئەۋەتىدۇ.

لىن زەيشۈي گۇۋاڭخوڭغا بىرىپ قوشۇننى باشلاپ ئەنگىلىيە كونسۇلخانىسىغا باستۇرۇپ كىرىدۇ ۋە ئۇ يەردىن 20283 ساندۇق ئەپيۇننى تارتىپ ئېلىپ چىقىپ خۇيمىن دېگەن جايدا كۆيدۈرىۋىتىدۇ. بۇ 1839-يىلى بولۇپ ئەپيۇن 4-ئاينىڭ 22-كۈنىدىن 5-ئاينىڭ 15-كۈنىگىچە جەمى 23-كۈن ئىچىدە تامام كۆيدۈرۈلۈپ بولىدۇ. لىن زەيشۈي پۈتۈن ئۆلكىدىكى ئەپيۇننى ئۈچ كۈن ئىچىدە ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇش توغۇرلۇق بۇيرۇق

چۈشۈرۈدۇ، شۇنداقلا ئەنگىلىيە سودىگەرلىرىنىڭمۇ خىتايغا ئەپيئون ئەكىرىشىنى مەنئى قىلىدۇ.

1840 - يىلى ئەنگىلىيە ھۆكۈمىتى بۇ ئىشنى باھانە قىلىپ خىتايغا ئۇرۇش باشلايدۇ. 1842 - يىلى ئۇرۇش توختاپ «نەنجىن توختامى» تۈزىلىدۇ. بۇ تۈزۈلگەن توختام بويىچە خىتاي ئەنگىلىيە ھۆكۈمىتىگە ئۇرۇش چىقىمى ئۈچۈن 21 مىليون كۈمۈش پۇلى تۆلەيدىغان بولىدۇ. بۇ ئۇرۇش خىتاي ئۈچۈن ناھايىتى ئىغىر زىيان سالىدۇ. خەلقنىڭ تۇرمۇشى ئىغىرلىشىدۇ. بۇ توختامنىڭ 4 - ماددىسىدىكى شەرتلەرگە بىنائەن خىتاي چەتتىن كىرگەن ماللاردىن باج ئېلىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولىدۇ.

ئىككىنچى قېتىم يەنە ئەنگىلىيە ۋە فىرانسىيە دۆلەتلىرى بىرلىشىپ مانجۇر ھۆكۈمىتىگە ئۇرۇش باشلايدۇ. مانجۇر ھۆكۈمىتى بۇ قېتىمىمۇ قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچۇرايدۇ. 1856 - 1858 ۋە 1860 - يىللىرىمۇ ئامېرىكا ۋە فىرانسىيە ھۆكۈمىتى مانجۇر ھۆكۈمىتىگە زىيانلىق «تىيەنجىن شەرتنامىسىنى» تۈزىدۇ. تەبىئىيىكى ئەجەبى دۆلەتلەر بۇ شەرتنامىلار ئارقىلىق مانجۇر ھۆكۈمىتىنىڭ پۇت - قولىنى قىمىرلىغۇسىز قىلىپ باغلاپ قويغانىدى.

مانجۇر ھۆكۈمىتى ئەجەبىلەرگە سۆز ئاچىقوسىز بولۇپ قالغاندا خەلق ئىچىدە يۇقارقى كىلىشىملەرگە كۈچلۈك نارازىلىق كۆتۈرۈلدى ۋە ئاخىرى ئەجەبىلەرنىڭ مۇستەملىكىسىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن قوزغالدى. (خەلقنىڭ قوزغىلىشى يالغۇز ئەجەبىلەرگىلا قارشى بولماي، بەلكى چىرىك ھۆكۈمەتنى يوقۇتۇپ ئادىل خەلق ھۆكۈمىتىنى قۇرۇش مەقسىتىدە باشلانغانىدى) شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق بۇ قوزغىلاڭغا «تەيپىن تىيەنگو» نامىنى بەرگەندى.

1850 - يىلىدىن 1860 - يىلىغىچە مۇشۇنداق ئىنقىلاپلار تۈپەيلىدىن ئەنگىلىيە يەنە ئۇرۇش باشلاپ بېيجىننى بىسۋالدى. خان شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ چىقىپ ئامالسىز قالغانلىقتىن ئاخىرى ئىغىر شەرتلەرگە رازى بولۇپ كىلىشىم تۈزىلدى. بۇنىڭ بىلەن مانجۇر ھۆكۈمىتىنىڭ پۇت - قولى تېخىمۇ مەھكەم باغلاندى. شۇ ۋاقىتلاردا يەنە رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىۋى بىلەن

غۇلجىدا رۇس كونسۇلى تۇرىدىغان بولدى ۋە 1853 - يىلى رۇسىيە بىلەن بولغان چېگارالىرى ئايرىلدى.

يۇقارقى ماجرالار سەۋەبىدىن مانجۇر ھۆكۈمىتىنىڭ ئۈستىدىن مەملىكەت بويىچە ئىنقىلاپ پارتىلىغاچقا بۇ ئەھۋاللار ھۆكۈمەتنىڭ ھالىنى قويماي دۆلەتنىڭ ئىختىسادى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، غەزىنە تۈگەپ ناھايىتى قىيىن ھالغا چۈشۈپ قالغانىدى. شۇ جۈملىدىن مانجۇر ھۆكۈمىتى ئىلىدىكى چېرىكلەرگە تىگىشلىك مۇئاشلىرىنى يەتكۈزۈپ بىرەلمىگەنلىكتىن ئىلى جاڭجۇنى بۇ ئىغىر سىلىقنى دېھقانلار ئۈستىگە سالىدى. قانۇن بويىچە ئۇي بېشىغا ئالىدىغان 12 خەسلىقنى 32 خەس كۆپەيتتى. (بىر خەس: 4 پۇت - 64 كىلوگرام) ئۇنىڭ ئۈستىگە چېرىكلەرگە ئوتۇن - ياغاچ، يوتقان - كۆرپە، چاي - تۇز، گۆش - ماي قاتارلىقلارنى يەتكۈزۈپ بېرىشنىمۇ دېھقانلارنىڭ ئۈستىدە ئېدى.

خالىت ھاكىم زامانىسىدىن قالغان ئۆستۈرمە سېلىقلارنى تۆلەش ئاجىز دېھقانلارغا تولمۇ ئېغىر ئېدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ھىجرىيەنىڭ 70 - يىلىدىن كېيىن ئىلىدا ناھايىتى قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولۇپ، خەلق بىر نەچچە يىل سېلىقلارنى تۆلەلمىگەنىدى. بۇ تۆلەنمىگەن سېلىقلار قانۇن بويىچە بىرگە - بىر ئۆسۈپ تۇراتتى. ھىجرىيەنىڭ 75 - يىلىدا خالىت ھاكىم دېھقانلاردىن چىققان خانلىق ئاشلىقنى مىليون پۇتقا يېقىن ئۆزى ئىشلىتىپ قۇيغانىدى. بۇ ۋەجىدىن خالىت ھاكىم ئەيىپلىنىپ ئورنىدىن چۈشۈرۈلۈپ ئۇنىڭ ئورنىغا چۈرۈك ھاكىم بولغانىدى. چۈرۈك ھاكىم زامانىسىدا چىكەتكە ئاپىتى بولۇپ، خەلق تېخىمۇ ئىغىر كۈنلەرگە قالغانىدى.

چوروق ھاكىمىدىن كېيىن مەزەمەت ھاكىم بولدى. چوروق ھاكىمنىڭ ئوغلى ئىشىك ئاغا بېگى بولدى. مانا مۇشۇ دەۋىردە يۇقارقى ئۆستۈرمە سېلىقلارنىڭ سىرتىدا 12 خەس سېلىققا يەنە 20 خەس قوشۇلۇپ 32 خەس بولغانىدى. شۇ سەۋەبتىن ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئائىلە راھىتى پۈتۈنلەي يوقۇلۇپ پۇخرالار ئەتراپتىكى ناھىيەلەردە تىنەپ - تەمتىرەپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلارنىڭ بىرەر پارچە كىگىزى بولسىمۇ سېلىق يىققۇچىلار بالا - چاقىسىنىڭ زار

يىغلىغىنىغا قارىماي تارتىپ ئالاتتى. دېھقانلار كەمبەغەللىكتىن قوشنىنىڭ بىر يىنىغا ئىشەك بىر يىنىغا ئوزىنى قوشۇپ يەر تېرەتتى. بىر ئاز ئۇلاققا يىتىشىپ قالسا، قوشۇلغان 20 خونى 40 خوغا كۆپەيتىپ ئالاتتى. بۇ سېلىقلارنى تۆلىمەسلىككە ھىچ ئىلاجى يوق ئىدى. بۇ سېلىقلارنى تۆلەلمىگەن بىچارە دېھقانلارنىڭ جانلىق-جانسىز ماللىرىنى ئېلىشتىن سىرت بالا-چاقىسىنى سېتىپ ئۆزىنى يامۇلغا سولايدىغانلار ئاز ئەمەس ئىدى.

مۇستەبىت مانجۇر ھۆكۈمىتىنىڭ زورلۇق-زومبۇلغى ئالدىدا ھاكىملەر بولسا خەلقنىڭ ھالىغا يىتىش ئۇياقتا تۇرسون: «خانغا ئىتائەت قىلىش ۋاجىپ، تەقدىرگە تەن بىرىش كېرەك» دەپ خەلقنى باساتتى. ئەركىنلىكنى تەلەپ قىلغۇچى ئۇيغۇر ئىنقىلاپچىلىرى بالا-چاقىلىرىنى تاشلاپ تاغ-دەشتىلەرگە يوشۇرۇنۇپ قاچقانىدى. ئۇلارنىڭ قوشاقلىرى بۇنى ئىسپاتلايدۇ:

بۇ تاغلار ئېگىز تاغلار،
غېرىپ يولىنى باغلار.
غېرىپ ئۆلسە كىم يىغلار،
غېرىپكە غېرىپ يىغلار.

مۇستەبىت زالىملار بۇ قىچىپ يۈرگەنلەرنىڭ بىر قىسمىنى تۇتۇپ كىلىپ شەھەرگە ئەكىلىپ، باشلىرىنى كېسىپ، دارغا ئېسىپ قۇيۇپ، پۇخرالارنى قورقۇتاتتى. شۇنداق بولسىمۇ بۇ ۋەھشىيەنە ھەركەتلەرنىڭ ھىچ قايسى زالىملارغا قىلچىمۇ پايدا بەرمىدى. يەنى زالىملارنىڭ قولىدا ئۆلۈشنى نومۇس بىلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ سانى كۈندىن-كۈنگە كۆپىيىپ، مانجۇر ھۆكۈمىتىگە قارشى ئىنقىلاپ ئۇچقۇنلىرى ھەر يەردە پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئامما ئىنقىلاپ باشلانغىچە بۇ ئىنقىلاپچىلارنىڭ كۆرگەن كۈنى ناھايىتى تەس بولۇپ، سوغ تاغلاردا، ئىسسىق چۆللەردە ئاچلىقتىن كىيىم-كېچەكتىن قىيىنلىپ ئۆلۈپ كەتكەنلەرمۇ كۆپ بولدى. زالىملارنىڭ قولىغا چۈشكەنلەر بولسا سولاققا كۆپ يىتىپ، چىرىپ ياكى دارغا ئېسىلىپ، چىپىلىپ تۈگەشتى. ئۇلارنى تەشكىللەپ مۇقىم ئۇيۇشتۇرۇدىغان كىشى يوق ئىدى.

ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ھاكىملىرى

1. ئىمىن ۋاڭ 2. مۇسا گۇڭ 3. ئورانزىپ 4. خالزات ھاكىم 5. مەزەمەت 6. غىياز ھاكىم 7. باباخان غوجا قاتارلىقلار ھاكىم بولغان. مەزەمەت 1864 - يىلى ھاكىملىككە ئولتۇرۇپ، 1889 - يىلى ۋاپات بولدى. باباخان ھاكىم 1912 - يىلى ۋاپات بولدى.

تۇڭگان ئىنقىلابى

ئىچكى ئۆلكىلەردىكى مانجۇر ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغالغانلار يالغۇز خىتايلار بولۇپ قالماستىن باشقا مىللەتلەر قاتارىدا ئىسلام دىنىدىكى تۇڭگان مىللىتىمۇ قوزغالغان ئىدى. مانجۇر ھۆكۈمىتى بىر نەچچە قېتىملىق قوزغىلىڭنى قانلىق باستۇرغان بولۇپ، «تەيپىن تىيەنگو» قوزغىلىڭى ۋاقتىدا مۇسۇلمانلارغا بىر ئاز كەڭچىلىك بىرىلگەندى، بىراق يۈننەن ئۆلكىسىدىكى تۇڭگانلارنىڭ يەرلىرىنى مانجۇر بايلىرىغا تارتىپ ئېلىپ بېرىشتى. شۇ سەۋەبتىن يەنە قوزغىلاڭ پەيدا بولۇپ، بۇ قوزغىلاڭغا گۇيجو مۇسۇلمانلىرىمۇ قوشۇلغان ئىدى. دەسلەۋىدە پۇمىشىكلارغا قارشى قوزغالغان بۇ ئىنقىلاب كېڭىيىپ پۈتۈن جەنۇبىي خىتاينى قاپلىدى. 1855 - يىلى دۈينىشو دېگەن كىشىنىڭ رەھبەرلىگىدە قوزغالغان تۇڭگانلار قوزغىلىڭى كېڭىيىپ 1874 - يىلىغىچە 19 يىل داۋام قىلدى. ئەڭ ئاخىرى مانجۇر ھۆكۈمىتى 200 مىڭ ئەسكەر چىقىرىپ، قوزغىلاڭنى باستۇرۇپ، دۈينىشونى ئۆلتۈردى. بۇ قوزغىلاڭ مانجۇر ھۆكۈمىتىنىڭ زۇلىمىغا قارشى قوزغالغان بولسىمۇ ئىچكىرىدىكى يەرلىك خىتايلار قوللىمىغانلىقتىن مەغلۇپ بولغانىدى.

غەربىي - شىمال (شەنشى - گەنسۇ) ئۆلكىسىدىكى تۇڭگانلارنىڭ قوزغىلىڭى پات - پات پەيدا بولۇپ تۇردى. 1862 - يىلى مانجۇر ھۆكۈمىتىنىڭ

خىنەن گۇبىرناتورى گېنېرال يىنشوچىڭ مۇسۇلمانلاردىن ئەسكەر ئېلىپ «تەيپىن تىيەنگو» غا قارشى تەييارلىق قىلدى. تەيپىن تىيەنگونىڭ ئەسكەرلىرى شىمالغا كەلگەندە تۇڭگان ئەسكەرلىرى قېچىپ كەتتى. ئۇلار شەنشىگە بېرىپ ئەسكەر توپلاپ زەينۇ دېگەن كىشىنىڭ رەھبەرلىگىدە يەنە قوزغىلاڭ كۆتەردى. بۇ قوزغىلاڭ داۋاملاشقان بولسىمۇ، ئاخىرى يەنىلا بىسىقتۇرۇلدى.

ئۇيغۇرلار ئىنقىلاب ئالدىدا

ئىچكىرىدىكى تۇڭگانلار ھۆكۈمەت تەرىپىدىن يېڭىلىپ قالغانىدى. كېيىن ئىلى جاڭجۇنى مۇسۇلمانلار بىلەن بولىدىغان مۇئامىلىسىنى ئۆزگەرتىپ خەلقنى بۇرۇنقىدىنمۇ بەتتەر قىيناشقا باشلىدى. 1860 - يىلى قارقىرا تەرەپتىن رۇسىيە ئەسكەرلىرى بېسىپ كىرىشكە باشلىغاندا ئابدۇرۇسۇل ئىشك ئاغا بېگى قول ئاستىدىكى مىڭ پالۋان بىلەن ياندۇرغانىدى. ئىلى تەرەپكە رۇسىيە تەرەپتىن دائىم ۋاھىم بار ئېدى. شۇڭا مانجۇر ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىۋاتقانلىقى ھەر تۈرلۈك ئالامەتلەردىن مەلۇم ئېدى.

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە جاڭجۇن مەزەمەت ھاكىمىنى كۈرەگە چاقىرتىپ. تارانچىلاردىن بەشىيۈز پالۋان تەييارلاپ بىرىشنى تاپشۇردى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى بىر تۈرلۈك تۈشۈك نانلارنى پىشۇرۇپ بىرىشنى ئۇقتۇرغان ئېدى. سىياسى ئىشلاردىن بىخەۋەر مەزەمەت ھاكىم جاڭجۇننى بۇرۇنقى ھالىغا كەلتۈرۈشكە ئالدىردى. ئالدىرماسقىمۇ ئىلاجى يوق ئېدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مەزەمەت ھاكىم پالۋانلارنى تەييارلاپ، خەۋەر قىلىش ئۈچۈن كۈرەگە ماڭدى. (جاڭجۇن مەزەمەت ھاكىمنىڭ مۇنداق چوڭ خىزمىتىگە قايىل بولغان بولسىمۇ، ئامما ئۇنى «سېلىقنى ئۆستەرمىدىڭ» دەپ كۈرە زىندانغا سولاپ قويغان ئېدى).

جاڭجۇن مەرگەنلارنى (پالۋانلارنى) ئېلىپ كېلىشكە مەزەمەت ھاكىمنىڭ ئىشك ئاغىسى ئابدۇرۇسۇلبەككە بۇيرۇق يازدى. ھەمدە ئۇنى

ئۇلارنىڭ (موقىم) ھاكىمى قىلغانلىغىنى ئۇقتۇردى. لېكىن ھۆكۈمەت ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپقان ئابدۇرۇسۇلبەگ تۈرلۈك باھانىلار بىلەن بارمىدى. ئاخىرى پالۋانلارنىمۇ ئەۋەتمىدى.

ئىلىدىكى مانجۇر ھۆكۈمەت باشلىقلىرى ئىچكىرىدىكى ۋەقەلەرنى مۇسۇلمانلارغا بىلدۈرمەي سىر تۇتقان بولسىمۇ، بىراق مۇسۇلمانلار ھۆكۈمەتنىڭ مۇسۇلمانلارنى يوقىتىش ئۈچۈن تەپسىلى قارار قىلغانلىقلىرىدىنمۇ خەۋەردار ئىدى.

1864-يىلى گەنسۇ تۇڭگانلىرى مانجۇر ھۆكۈمىتىگە قارشى بولۇۋاتقان ئىنقىلاپ ۋە قالايمىقانچىلىقلاردىن پايدىلىنىپ شىن سۇنۇڭ غەربىدىكى تۇڭگانلار بىلەن مەخپى بىرلىشىپ قوزغالدى. ئۇلارنىڭ سىياسى، ئەمەلىي غايىلىرىدا ھىچ قانداق توقۇنۇش يوق ئىدى. گەنسۇدىكى سالا تۇڭگانلىرى (ئەسلى تۈرۈك) ئىچكىرىدىكى خەلقلەرگە ئوخشاش ھوقۇقتا بولۇپ، ھۆكۈمەت ئۇلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشمايتتى. ئۇلارمۇ شۇنىڭغا قارىماي بۇ قوزغىلاڭغا قاتناشقاندى. ھۆكۈمەت زوزۇڭتاڭ دېگەن گېنېرالنى ئەۋەتىپ ئاخىرى بۇ قوزغىلاڭنى باستۇردى.

بەي يەنخۇ بىلەن يۇشاۋخو قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىغى ماۋيىنلۇنى ئولتۇردى ۋە قالدۇق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ شىنجاڭغا قېچىپ چىقىپ، ئۈرۈمچىدىكى مايىڭدا، گۇچىڭدىكى ماييە دېگەن تۇڭگان باشلىقلىرى بىلەن بىرلىشىپ يەنە قوزغىلاڭ كۆتەردى. بۇ قوزغىلاڭنى بىسىقتۇرۇش ئۈچۈن مانجۇر ھۆكۈمىتى يەنە زوزۇڭتاڭنى ئەۋەتتى. نەتىجىدە مايىڭدا بىر نەچچە مىڭ ئەسكىرى بىلەن تەسلىم بولدى. بەي يەنخو تۇرپانغا قېچىپ چىقىپ، ئالتە شەھەر ئارقىلىق ئەسكەرلىرى بىلەن رۇسىيەگە ئۆتۈپ كەتتى. بۇ قوزغىلاڭ بىسىقتۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇ ئىزىلگەن خەلقنىڭ ئىنقىلاۋىغا تۇتۇق بولغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن غۇلجا دائىرىسى ئەتراپىدىكى تۇڭگانلار ئۆز ئارا ئىتتىپاقلىشىپ، ھۆكۈمەتتىن بۇرۇنراق قوزغىلۇشقا قارار قىلدى. بۇ قارارغا بىنائەن بەلگۈلەنگەن ۋاقىت كېلىشى بىلەن تاجى، ئەردىپو، ساندېخۇزا تۇڭگانلىرى قوزغالدى. لېكىن بۇ قوزغىلاڭغا باشقا تۇڭگانلارنىڭ تەييارلىغى

بولمىغانلىقتىنمۇ ياكى قورققانلىقتىنمۇ ئۇرۇشقا قاتنىشالمىدى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ سانى ئاز بولغانلىقتىن مانجۇر ئەسكەرلىرى تەرەپتىن باستۇرۇلۇپ، ھەممىسى قاماققا ئېلىندى. خەلققە ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن باش كېسىش مەيدانىدا ئۇلارنىڭ باشلىرىنى چاپتى، ئۇلارنىڭ باشلىغى پەنسىيە ۋە بىتەئەملەرنى جادىدا توغرىدى. بۇ قانلىق پاجىئەنى كۆرۈپ تۇرغان مۇسۇلمانلار- ئۇيغۇر ۋە تۇڭگانلار مانجۇر ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ قانلىق قىلىچىنىڭ ئەتە- ئۈگۈن ئۆزلىرىنىڭ بىشىنى كېسىدىغانلىغىنى تونۇپ يېتىپ، بۇرۇن بىر- بىرىگە سىرلىق قاراشقان بولسا ئەندى ئىتتىپاقلىشىپ مانجۇر ھۆكۈمىتىگە قارشى ئۇرۇشماقتىن باشقا يولنىڭ قالمىغانلىغىنى تونىغانىدى.

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە غۇلجا شەھىرىدىكى ئاشۇ زاتىپ ئاخۇن، ئىسمائىل ۋە ئايۇپ دېگەن تۇڭگانلارنىڭ مۇتەۋەلىرى ئابدۇرۇسۇلبەگنىڭ ئوردىسىغا كېلىپ، يىغلاپ تۇرۇپ ئېيتتىكى: «بىزلەرنىڭ ئەر- ئايال ئەۋلادلىرىمىزنى مانجۇر ھۆكۈمىتى قىرىپ قويىمىغىدەكمىش، بىزلەر سىزلەر بىلەن دىن قېرىنداش، موشۇ مانجۇر ھۆكۈمىتى بولسىلا بىزنى قىرغىن قىلماي قالمايدۇ. سىزلەر موشۇ قىرغىنچىلىق قىلىشقا قارشى بىرلىكتە تۇرۇپ بىزگە ياردەم بەرسەڭلار، ئاللا تائالا سىزلەرنى دۇنيادا ۋە ئاخىرەتتە سائادەتمەنلەردىن قىلار ئېدى. مۇبادا بىزگە ياردەم بەرمىسەڭلار بۇ ئىش سىزلەرگىمۇ كەلمەسمۇ؟ ئەلۋەتتە كېلىدۇ. بۇ مۇستەبىت زالىم مانجۇرلارنىڭ قانلىق قىلىچى سىزلەرنىڭمۇ بىشىڭلارغا كېلىدۇ» دەپ يىغلاپ يالۋۇرىدۇ.

ئابدۇرۇسۇلبەگ «مەن ئاخۇنلىرىمىزدىن سوراپ باقاي، ئۇلار نېمە قىل دېسە شۇنى قىلاي، سىزلەر بۈگۈن قايتىپ ئەتە كېلىڭلار» دەيدۇ. تۇڭگانلار شۇ كېچىسى ئۇخلىماي جەڭ تەييارلىغىنى قىلىپ «ئاللاھقا ئامانەت!» دەپ ياتىدۇ.

ئابدۇرۇسۇلبەگ ھاكىم شۇ كېچىسى قازى نەسىرىدىنى چاقىرتىپ، تۇڭگانلارنىڭ ئەھۋالىنى ئېيتىدۇ. ئاخۇنۇم جەھات قىلىشنى ئاڭلاپ، بۇل- بۆلەك سايراپ: «ئەي، ئابدۇرۇسۇلبەگ ئۆمرىڭىز ئۇزۇن بولسۇن، ئاللاھ

نېيتىڭىزگە يەتكۈزسۇن ھەمدە نۇسرەت ئاتا قىلسۇن، پۈتۈن تۇڭگانلارغا ياردەم قىلىپ ئىسلام ئېچىڭ، ئىسلام ئېچىپ خەلىپىلىكنى ئېلىڭ، ساۋاپنىڭ ئەڭ ئاخىرى جەھات قىلىشتا، بۇنىڭغا پەتۋا باردۇر» دەپ دۇئا بېرىپ يەنە ئېيتتىكى: «مانجۇرلارنىڭ زالىملىقى چېكىگە يەتتى. ئەمدى جەھات قىلىش ھەممە مۇسۇلمانلارنىڭ پەرىزىدۇر».

ئەتىسى كۈن چىققاندىن كېيىن ئابدۇرۇسۇلبەگ جىمى بەگلەرنى ۋە تۇڭگانلارنىڭ مۆتىۋەرلىرىنى چاقىرتىپ، مۇستەبىت زالىم مانجۇر ھۆكۈمىتىگە قارشى ئىتتىپاقلىشىپ ئۇرۇش قىلىشنىڭ زۆرۈرلىكىنى ۋە جەھات قىلىشنىڭ ئۇلۇقلىغىنى سۆزلەپ، پۈتۈن ھەممىنى قايىل قىلدى. يېغىن قاتناشچىلىرىمۇ ئۇرۇشۇشنى مۇۋاپىق دەپ ۋەدە قىلىشتى. ئاندىن ئابدۇرۇسۇلبەگ سۆز قىلىپ مۇنداق دېدى: «ئەي تۇڭگان قىرىنداشلار ئۆزۈم باش بولۇپ، تۈمەندىن كۆپرەك ئەسكەرلىرىم بىلەن سىزلەرگە يولداش بولاي، بىراق سىزلەرنىڭ تىلىڭلار تاتلىق ۋە دىنىي بۇزۇشقا دىلىڭلار ئالا، موشۇ پەيلىڭلاردىن بەك قورقمەن. ئەي، تۇڭگان چوڭلىرى ۋە ئاخۇنۇملار سىزلەرنى بىلىمەن، ۋاپا يوق ۋە بەلكى ۋاپانىڭ ئورنىغا جاپا سالارسىلەرمۇ؟». شۇندىن كېيىن تۇڭگانلار مۇنداق دېدى: «بىزلەر سۆز بېرىمىز. سۆزىمىزگە تۇرۇمىز. قەسەم ئاللاھقا بولسۇنكى مانجۇرلارنى يېڭىپ ئازاد بولغاندىن كېيىنكى دەۋرىدىن سىزنى ھىمايەتچىمىز دەپ تۇنۇپ ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش ئۆزىمىزگە پادىشاھ قىلدۇق. ئەگەر بۇ توغرىدا سىزلەرگە گۇمان سالىدىغان ياكى ناشايەن ئىشلارنى قىلساق خۇدائىم بۇ جاھاندا بىزلەرنى تامام يوق قىلسۇن!»

ئاخىرى ھۆكۈمەت باشلىقلىرى ئۇيغۇرلاردا بولماق شەرتى بىلەن ئۇيغۇرلار تۇڭگانلار ئىتتىپاقلىشىپ مانجۇر ھۆكۈمىتىگە قارشى ئۇرۇشۇشقا كېلىشتى.

300 مىڭغا يېقىن تولۇق قوراللانىغان مانجۇر چېرىكىگە قارشى تۇرۇشتا سانى ئاز ۋە قورال - ياراقسىز ئۇيغۇر، تۇڭگانلارنىڭ يېڭىشى ئۈچۈن نۇرغۇن چىقىملارنى بېرىشى تۇرغان گەپ ئېدى. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، سانى ئاز ۋە تەييارلىقسىز ئۇيغۇر - تۇڭگانلار باش كۆتۈرۈشكە مەجبۇر قىلغان سەۋەب

پەقەتلا زۇلۇمدۇر. سىياسىي ئاسارەت، ئىقتىسادىي قۇللۇقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن بۇنىڭدىن باشقا ئامال يوق ئىدى.

ئۇيغۇر - تۇڭگان ئىنقىلابى ۋە ئىلى سۇلتانلىقى

ئابدۇرۇسۇلبەگ ئۇيغۇر، تۇڭگانلارنىڭ باش قوماندانى ھەم ئەمىرى بولدى. ئەمىرنىڭ ئەمىر - پەرىمانلىرىغا ھەر ئىككى تەرەپ ئەمەل قىلىدىغان بولدى. قايسى تەرەپتىن خاتالىق ئۆتسە كىم بولىشىغا قارىماي، گۇناھنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ ئۆلۈم جازاسىغا قەدەر ئابدۇرۇسۇلبەگ ھۆكۈم چىقىرىدىغان بولدى. ئەمدى ئەمىرنىڭ ئۈستىدىكى يەنە بىر مۇھىم ۋەزىپە 82 بەگلىكتىكى ئۇيغۇرلاردىن پىدائىي ئەسكەر ئېلىش ئۈچۈن ئالدىراشلىق بىلەن بۇيرۇق چۈشۈرۈش بولدى.

1863 - يىلى (تۇنجىجاننىڭ 4 - يىلى جامادىل ئىيىنىڭ 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى جۈمەنىڭ كىرىشى پەيشەنبە كۈنى كېچىسى) ئۆكتەبىرنىڭ 1 - كۈنى ئىلى خەلقى مانجۇر ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغالدى. ئابدۇرۇسۇلبەگ بەلگىلەنگەن كۈنگىچە بولغان 82 بەگلىكتىكى ئۇيغۇرلارغا خەۋەر بېرىپ ئۆلگەنلىكى، ئەسكەرلەر ئوردا ئەتراپىغا يوشۇرۇنچە توپلاندى. ۋاقىتنى قىسقا قىلىشنىڭ سەۋەبى مانجۇرلارغا تويۇقسىز ھۆجۈم قىلىمىسا مانجۇر ئەسكەرلىرى كۆپ، تۇيۇپ قالسا چاتاق بولاتتى. ئىككىنچىدىن ئۇ دارىن دېگەن خىتاي ئەمەلدارى تۇرغۇت خانى تەرەپكە 2000 ئات ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن كەتكەندى. ئۇنى توسۇپ زەربە بەرمىسە بولمايتتى.

بەلگۈلەنگەن ۋاقىت يېتىپ كېلىشى بىلەن ئابدۇرۇسۇلبەگ غۇلجا شەھرىنىڭ خىتاي بازار (چوڭ كۆرۈك) مەھەللىسىدىكى جىن پاڭغا ھۆجۈم قىلىش بۇيرۇقىنى چۈشەردى. ئۇيغۇر، تۇڭگان ئەسكەرلىرى جىڭ پاڭغا قارا بۇراندەك تېگىپ بىر كېچىدە تامام مال - مۈلۈك، نۇرغۇن قورال - ياراغلىرىنى قولغا چۈشەردى. ئەتىسى چىلىپەڭزە قورغىنىغا ھۆجۈم قىلىپ، ئۇنىمۇ تىزلىكتە ئالدى. چىلىپەڭزە قورغىنى مانجۇرلارنىڭ خېلى مۇھىم

ئىستىھكاملىرىدىن ئېدى. بۇ يەردە قورال - ياراق، ئوق - دورا قاتارلىقلار ناھايىتى كۆپ، باي ئۇرۇن ئېدى. بۇ قورغاندىكى مانجۇرلار ئۇرۇش قىلمايلا ئىنقىلاپچىلارغا تەسلىم بولدى. ئىنقىلاپچىلار بۇنى كۆرۈپ ناھايىتى جانلىنىپ كەتتى.

چىلپەڭزە جىڭدىكى قالايمىقانچىلىقلار تازىلىنىپ بىر تەرەپ قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن ئىنقىلاپچىلار باياندايغا يۈزلەندى. ئەمىر، بەگلەر شەھەرنىڭ ياش يېگىتلىرىدىن: ماخمۇت، سىدىق، شىرەگ ھاجى تاھىر، خالىدبەگ (500 ئەسكەر باشلىغى) سېتىۋالدى شەنشىگى، خوتەن باتۇر، ھوشۇر پالۋان، بايراق كۆتۈرگۈچى ئابدۇللا ھېيىت، پەخىردىن، ئابدۇللا ناسىر، ياخشى پالۋان، ئابدۇۋەلى، شائىر ئابدۇلھەمىت، جالالىدىن، شىرىدۇ ئاخۇنلارنى ئېلىپ باياندايغا بېرىپ چۈشتى. ئاقتۆپىدىن قوۋاش باتۇر، ئابلىز پالۋان، ئابدۇرۇسۇلبەگنىڭ تۇققىنى ئايۇپ باتۇرلار نۇرغۇن ئەسكەرلىرى بىلەن سېپىلىنى قورشاپ چۈشتى. شۇ ۋاقىتتا غۇلجا ئۇنىياريۇزى خەلقنىڭ ئەۋەتكەن ئەسكەرلىرى ھېساپسىز كۆپ بولۇپ، شاڭ بېگىلەر چىدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ باياندايىنىڭ غەربىي تەرىپىگە قۇماندانلىق شتاب قۇرۇپ چىقتى.

ئىسھاق غەزىنىچىبەگ توققۇزتارنىڭ ياش يېگىتلىرىدىن مىڭنى ئېلىپ كېلىپ، ئۇلارمۇ بارگاھ قۇرۇپ چىقتى. بايانداي سېپىلى ئەتراپىدا كەچكىچە قاتتىق سوقۇشلار بولدى. مانجۇرلارنىڭ بىرسىمۇ سېپىل دەرۋازىسىدىن بېشىنى چىقىرالمىدى.

ئابدۇرۇسۇلبەگ بىلەن نەسىردىن ئاخۇن شەھەر ئىچىدە تۇرۇپ، ئۇرۇشقا قۇماندانلىق قىلدى.

جاڭجۇننىڭ بۇيرۇقى بىلەن يۇلتۇزدىكى تۇرغاۋۇت قالماق خانىدىن 1200 ئات ئېلىپ كۈرەگە ماڭغان سى غالىداي بىلەن ئۇ دارىن چېرىكىلىرىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، ئابدۇرۇسۇلبەگ ئارمۇستەڭدىكى شەمشىدىن خەلپەم بىلەن ئەخمەتخان غوجاملارغا بۇيرۇق چۈشەردى. ئۇلار ياماتۇدا مانجۇر ئەسكەرلىرىنى يوقىتىپ، ئاتلارنى ئولجا ئالدى. ئاندىن توققۇزتارا شارغۇجا تۆپىسىدە تۇرۇشلۇق مانجۇر قارلۇللىرىغا ھوجۇم قىلىپ، ئۇلاردىن نۇرغۇن

ئولجىلارنى ئېلىپ شەھەرگە قايتتى. ئۇلار ھەرەمباغقا چۈشكەندە ئابدۇرۇسۇلبەگ بۇنى ئاڭلاپ پۈتۈن ئەمەلدارلىرى بىلەن ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى ۋە ئۇلارنى شەھەرگە ئېلىپ كىردى. ئابدۇرۇسۇلبەگ ئۇ دارىنىڭ ئۆلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ناھايىتى خوشال بولدى. «ئۇ ناھايىت يامان ئەبلەخ ئېدى» دېدى. ئابدۇرۇسۇلبەگ شەمشىدىن خەلپەم بىلەن ئەخمەتخان غوجاملارغا كاتتا زىياپەت بەردى. يېزا- يېزىدىن كەلگەن ئەسكەرلىرى تامام يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن تۆۋەندىكىدەك تەقسىم قىلىندى. قاش، ئارا ئۆستەڭ، بورۇسۇن، ئۇلاستاي يېزىلىرىدىن كەلگەنلەرنى تۇڭگانلارغا قوشۇپ، بايانداينى ئېلىشقا بۇيرۇق قىلدى. باياندايدا مانجۇرلارنىڭ 2000 دىن ئوشۇق ياراقلىق ئەسكىرى كۈچى بار ئېدى.

ئىلىنىڭ جەنۇبىي يېزىلىرى: دادامتۇ، كەتمەن، غالجات، خونخاي، بۇغرا بولۇپ، 12 يۈزدىن توپلانغان پىدائىيلارنى شۆۋەلەرنىڭ كۈرە، بايانداي ئۈچۈن ياردەمگە بارىدىغان ئەسكەرلىرىنىڭ يولىنى توساشقا؛ يالغۇز ياغاچ، شارغوجا، توققۇزتارالاردىن كەلگەنلەرنى تەكەس، كۆنەستىن كېلىدىغان قالماقلارنىڭ يولىنى توساشقا؛ ھەمدە قاشان، غالجات غوللىرىدىن كەلگەن پىدائىيلارنى مۇڭغۇلكۈرە قالماقلىرىنىڭ يولىنى توساش ئۈچۈن قاراۋۇللۇقا قويدى. بايانداي سېپىلى ئەتراپى سان- ساناقسىز ئەسكەرلەرنىڭ ۋاراڭ- چۈرۈڭى، ئاتلارنىڭ كىشەنەشلىرى، پارتلىغان دورا تۈتۈنلىرى، زەمبىرەك، مىلتىق ۋە كاناي- سۈنەي، ناغراپ ئاۋۇزلىرى بىلەن چوڭ بىر قاينامغا ئايلىنغان ئېدى. ئىسلام پىدائىيلىرى ئۆزلىرىنى قارا بۇراندەك سېپىلغا ئۇرۇپ يامشىپ چىقىپ جەڭ قىلدى. مانجۇر چېرىكلىرى كېڭىزلىرىنى سېپىلنىڭ ئۈستىگە ئەچىقىپ ئۆزلىرىگە دالدا قىلىپ، ماي يۆگەلگەن مايلىق كالتەكلەرگە ئوت يېقىپ، مۇجاھىتلەرگە ئاتاتتى. ياش پالۋان يېڭىتلەر بۇ ئوتلارغا پەرۋا قىلماي سېپىلغا چاقماق تىزلىگىدە چىقىپ، كىڭىزلىرىنى يەرگە تاشلاپ، سېپىلنى شور قىلىپ جەڭ قىلاتتى.

كۈرەدىكى جاڭجۇن توپۇقسىز پارتلىغان بۇ ئىنقىلاپ ئوتىنى يالغۇز تۇڭگانلارنىڭ ئىشى دەپ قارىغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن دەسلەپتە ئۇ بۇ ئىشنى

سەل چاغلىغانى. لېكىن ئۇ ئىنقىلاپچىلارنىڭ ئالدىنقى سېپىدە ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنى كۆرۈپ بۇ قوزغىلىشنىڭ جىددىي ئېكەنلىكىنى بىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن جاتجۇن چوڭ-كىچىك ھەممە مەنسەپدارلىرىنى يېغىپ، جىددىي يېغىن ئاچتى. بۇ كېڭەشتە چىڭدا لوبە دېگەن ئەمەلدارنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، مەزەمەت ھاكىمنىڭ مەنسىپىنى ياندۇرۇپ بېرىپ، ئۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈپ، ئۇلارنىڭ باشلىقلىرىغا ئۇرۇش قىلماسلىق ئۈچۈن پەندە-نەسىھەت قىلىپ كۆندۈرۈش قارار قىلىندى.

جاتجۇن مەزەمەتتىكى قاماقتىن چىقىرىپ، ئۇنىڭغا ئەھۋاللارنى ئوقۇتۇرۇپ، كەلگۈسىدە ئۇنىڭغا چوڭ ئۆتۈقلىرىنى ۋەدە قىلىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىگە ئەۋەتتى.

مەزەمەت شەۋەلەر تۇرغان يەرلەرنى ئارىلاپ، قوغۇنچى يېزىسىغا كەلدى. ئۇ يەردىن ئارا ئۆستەڭ، بۇلاقبېشى يېزىلىرىغا ئۆتۈپ، شەمشىدىن خەلپەم بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇرۇش ئەھۋالى بىلەن تونۇشتى. ئاندىن ئەخمەتخان غوجىنى دەرھال شۇ يەرگە ئالدۇرۇپ، ئۇنىڭ قۇلىغىغا شۆبىرلاپ، ئاخىرى يالۋۇرۇشقا باشلاپ، يېغلاپ تۇرۇپ دېدىكى: «ئەمىرنىڭ قېيىناتىسى ئەخمەت غەزىنىچى بوپتۇ، ئۇ بولسا مېنىڭ دۈشمېنىم ئېدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەخمەت بىلەن ئۇنىڭ ئوغلىنى ئۆلتۈرۈپ بەرسىڭىز، قاچانكى خان بولسام، سىزنى شېرىك قىلىمەن».

ئەخمەتخان غوجا بۇ سۆزگە ئەگىشىپ، پىتنە-پاساتنىڭ ئۇرۇقىنى چاچماقچى بولدى. شۇ كۈندىن باشلاپ، ئەخمەتخان ئەخمەت غەزىنىچىنىڭ يېيىغا چۈشتى. مەزەمەت بولسا ھېچ نېمە كۆرمىگەندەك بولۇپلا ئۇ ئىرادىتىكى كەنتلەردىن ئاز-ئازدىن ئەسكەر ئېلىپ شەھەر تەرەپكە ماڭدى.

مەزەمەت شەھەرگە كەلگەندە ئابدۇرۇسۇلبەگ باشلىق ھەممە بەگلەر قارشى ئېلىپ ئالدىغا چىقتى. مەزەمەت ھاكىم كۈرەدىكى مانجۇرلارنىڭ ئىچكى ئەھۋاللىرىنى ئېيتىپ بېرىپ، ئىنقىلاپچىلارنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلىۋەتتى. بۇ چاغدا ھەر يەر-يەرلەردىن غەيرەتلىك پىدائىيلار يىغىلىپ، ئىنقىلاپچىلارنىڭ سانى كۈندىن-كۈندە ئاشقاندى. ئەخمەتخان غوجىمۇ ئۆز

ئەسكەرلىرى بىلەن توپقا قوشۇلغانىدى. بۇنىڭغا ئۇششاق پۇقرالار ئىنتايىن خوشال بولدى. لېكىن چوڭلار تۇغرا كۆرمەي ئىچ - ئىچىدىن قورۇندى. چۈنكى نادان خەلق ئۆز كۈچىدىن تولاراق غوجىلارنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپتۇ.

ئەخمەتخان غوجا خەلق ئارىسىغا ئارىلاشقاندىن كېيىن رىياسەت (تۈزۈم) مەسلىسىنى كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇ رەئىسلىكنى غوجىلارنىڭ ئىشلىشى ھەققىدە پىلان تۈزگەندى. ئامما باشقىلار رەئىس مەسلىسىنى چىقىرىش ھازىرچە ۋاقتى ئەمەس، ئۇنىڭغا ئالدىرمىساقمۇ بولىدۇ دەپ قارىدى. ئەخمەتخان غوجا پۈتۈن ئوي - پىكىرىنى ئۇنىڭغا مەركەزلەشتۈرۈپ، خەلق ئارىسىدا ئۆزى كۆتۈرۈپ، خەلقنىڭ كۆزىگە كۆرۈنەرلىك بىر ئىش قىلىپ ئىسسىق كۆرۈنۈش ئۇنىڭغا ئىنتايىن زۆرۈر ئېدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەخمەتخان غوجا ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن ئالدىنقى سەپ باياندايغا بارغانىدى. لېكىن ئىش ئۇ ئويلىغاندەك بولۇپ چىقمىدى.

بايانداي قورغىنىنىڭ ئەتراپىدا ئازاتلىق ئۈچۈن خوشاللىق بىلەن جان بېرىشكە تەييار تۇرغان جاسارەتلىك پىدائىيلارنى كۆرۈپ، قورقانچاق، ئاقسۈيەك ئەخمەتخان غوجا چۆچىدى. ئۇ ئاخىرى ئۇرۇش مەيدانىغا بارالماي ئارقىسىغا يانغانىدى. مەزمەزلىك بولسا يېنىدا بىللە كېلىۋاتقان ئەخمەتخان غوجىنىڭ قۇلىغىغا شۇنچىلىق ئاڭلاندى. ئەخمەتخان غوجا دەرھال شەھەرگە قايتتى. ئەمىر بولسا، مەزمەزلىك بىلەن بىللە چىدىر - بارىگاھقا كېلىپ چۈشتى. دەل شۇ مەزگىلدە چىڭداي دېگەن مانجۇر ئەمەلدارىنىڭ قالماقلارنىڭ توپلانغان ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ ياماتۇغا كەلگەنلىكى خەۋەر قىلىندى. ئەمىر ئابدۇرۇسۇلىبەگ ئەخمەتخان غوجىنى ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ توساشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئەخمەتخان غوجا مەزكۇر بۇيرۇقنى ئېلىپ ماڭغان كىشىنى يولدا ئۇچىراتقان بولسىمۇ، ئۇ بۇ بۇيرۇقنى تىخشىماي ئۆز يولىغا يۈرۈۋەردى. خەت ئاپارغۇچى بۇ ئەھۋالدىن شەھەرگە خەۋەر بەرگەندە ئەخمەت غەزىنىچى بەگ بىلەن ئوغلى ئاخۇن بەگ قالماق چېرىكلىرىنى ياندۇرۇش ئۈچۈن ئالدىغا چىققانىدى. دەل شۇ مەزگىلدە ئەخمەتخان غوجا ئەخمەت غەزىنىچى بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى ئاخۇن بەگنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى يەنە يولغا راۋان بولدى. بۇ ئەھۋاللار

ئۇرۇش مەيدانى بىلەن شەھەرگە يەتكەندە خەلق ئىنتايىن غەزەپكە كېلىپ، غۇلغۇلا قىلىشتى. بۇ ئەھۋال بولۇپمۇ قىناتىسى ئەخمەت غەزىنچى بەگنىڭ ئۆلتۈرۈلىشى ئابدۇرۇسۇلبەگكە قاتتىق تەسىر قىلدى. ئەخمەت غەزىنچى ئابدۇرۇسۇلبەگنىڭ قېيىناتىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھەر قانداق ئىشتا ئەقىل كۆرسۈتۈپ تۇرىدىغان ياخشى مەسلىھەتچىسى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ غەزەپلىنىپ: «ئەخمەتخان غوجىنى ئۆلتۈرمىن!» دېگەن بولسىمۇ، ئەمما غوجىغا قارشى ھېچنەمە قىلالىدى. ئابدۇرۇسۇلبەگنىڭ سۆزىنى ئەخمەتخان غوجىنىڭ يېقىنلىرى يەتكۈزگەندى. ئۇ قورقانلىقتىن چىرايلىرى ساماندىك سارغىيىپ مەزەمزاتنىڭ يېنىغا باردى. مەزەمەت: «ھەي يۈرەكلىك غوجا، سىزگە نېمە بولدى. چىرايىڭىز ئەسكىغۇ» دېگەندى. غوجا: «ئەمىر مېنى ئۆلتۈرگىدەك» دېدى. مەزەمەت ئىيتتىكى: «ھەي غوجا، ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگ بىلەن ئىسھاقبەگنى ئۆلتۈرسىڭىز قالغان نەسىرىدىننى سولاققا ئالساق بۇ ئۈچى يوقالسا ھېچ كىم بىزدىن خۇن تەلەپ قىلمايدۇ». شۇنداق قىلىپ، بۇ ئىككى غوجا مەسلىھەتنى پىشۇرۇۋالدى. بىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆز ئارا مۇشۇنداق شەخسى دۈشمەنلىشىشى بىلەن نۇرغۇنلىغان چوڭ ئىشلارغا دەخلى يەتكۈزۈپ، ماجرالار سەۋەبىدىن ئىنقىلاپ ئىشلىرى ئىلگىرى سۈرمەي، ئالدىغا باسالماق بولۇپ قالدى. يۇقارقى ئىشلار ۋەجىدىن بايانداينى قورشاپ ياتقان جەڭچىلەرنىڭ روھى چۈشۈپ، غەلىبە قازىنىش ئىشەنچى تەۋرەنگەنلىكتىن شەھەر ئەسكەرلىرىنى ياردەمگە چاقىرىشقا مەجبۇر بولدى.

ئىلى سۇلتانلىغىنىڭ تەشكىللىنىشى

بۇ ئۇرۇش ئىشىنىڭ ئىلگىرى سۈرۈلمەيۋاتقانلىغىنى، ئىتتىپاقسىزلىقتىن كۆرۈپ، ئىنقىلاپ ئىشىنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت باشلىغىنى سايلاشنىڭ زۆرۈرلىكىنى تونۇپ يەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن قازى نەسىردىن ئەلەمنىڭ تەكلىۋى بىلەن ئۇنىڭ ئۆيىدە چوڭ كېڭەش ئېچىلدى. ئەلەمنىڭ باشقۇرۇشىدا ئېچىلغان بۇ كېڭەشتە مەزەمەتنى «سۇلتان

مەزەمخان» ئۇنۋانى بىلەن خان قىلىپ سايلىدى. ئابدۇرۇسۇلبەگ ئەمىر، نەسىردىن ئەلەمنى كالان، شاۋكەت ئاخۇنى قازى ئاسىبى، موللا روزنى مۇپتى ئۇمۇمەن سۇلتاندىن تارتىپ يۈز بېشىغىچە ھەممە ئەمەلدارلارنى سايلاپ چىقتى. يېڭى سۇلتان ئەسكەرلەرنىڭ تىزىملىگىنى دەپتەرگە ئالدۇردى. دەسلەپتە ئەسكەرلەر سانى ئىنىق ئەمەس ئىدى. جەڭچىلەرنى بالدۇرغا قارىغاندا تەرتىپ ئىنتىزامغا سالدى. شۇ چاغدا باياندايغا كۈرەدىن بىر باتالىيون مانجۇر چېرىكلىرى ياردەمگە كېلىپ قاتتىق ئۇرۇشقانلىقتىن ئىنقىلاپچىلار چېكىنىپ قالدى. قامالدا تۇرغان بايانداي تېخىچە ئىلىنمىغانى. ئىنقىلاپچىلار ھەر كۈنى دېگۈدەك مانجۇرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىغىغا قەھرىمانلىق قايتۇرما ئۇرۇش قىلىپ تۇرغانلىقتىن مانجۇرلارنىڭ ئۇرۇشۇشقا چامى يەتمەسلىكى سېزىلىپ قالغانى. شۇنىڭ ئۈچۈن پۈتۈن كۈچىنى بىر يەرگە توپلاپ، پلان تەقسىملەپ، ئۇرۇش قىلىشقا سۇلتاندىن بۇيرۇق چۈشتى. كۈرە ياقىسىدىكىلەرنى ۋە يەنى چەتتە قالغان تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرىدىكى شەيخلەرگە كىشى ئەۋەتكەندى. ئۇلارنىڭ سولۇنلار تەرىپىدىن بالا چاقىللىرى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەنلىگىدىن خەۋەر بولغاندىن كېيىن كۈرە بىلەن بايانداي يولىنى توسۇپ سېپىل ئوخشاش كاتتا تام ۋە بارگاھ قۇردى. بايانداينى پەتھ قىلىش ئۈچۈن ھۇجۇم باشلاندى. لېكىن قورغاننى ئېلىش مۇمكىن بولمىغانلىقتىن سېپىلنى دورا كۈچى بىلەن بۇزماق ئۈچۈن مەشھۇر سادىر خاڭرۇققا مۇراجىئەت قىلىپ پارتىلتىش ئىشى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇلدى. (سادىر موللا توقتى يۈزلۈك كىشى بولۇپ، كىچىك ۋاقىتدا بۇرنىغا قۇرۇت چۈشۈپ خاڭرۇق بولۇپ قالغان. ئۇ تەخمىنەن 1796-يىلى تۇغۇلۇپ، 1872-يىلى 76 يېشىدا ۋاپات بولغان، ئاتىسى خوشەخمەت ئىسىملىق دېھقان ئىدى).

سادىر ئىستېھكامنى دورا كۈچى بىلەن بۇزغان بولسىمۇ، مانجۇرلارنىڭ قار-يامغۇردەك يىغىۋاتقان ئوقىغا قارشى ھېچ كىم ئىلگىرىيەلمەي، جەڭچىلەر سېپىل ئىچىگە كىرەلمەي قالدى. سادىر ئەتىسى تېخىمۇ كەڭ ۋە چوڭقۇر كولاپ دورا پارتىلاتقاندى. ئۇ چاغدا مانجۇرغا ياردەم ئۈچۈن كۈرەدىن

2- قېتىم يەنە نۇرغۇن چېرىكلەر كېلىپ ئۇرۇش يوقۇرى كۆتۈرىلىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا مانجۇرلار يېڭىلىپ 700 نەپەر ئۆلۈك ئەسكىرىنى تاشلاپ قاچتى. مانجۇرلارنىڭ بۇ مەغلۇبىيىتىنى كونا جاڭجۇننىڭ تەدبىرىسىزلىكىدىن كۆرگەن مانجۇر ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ ئورنىغا مىڭ دېگەن ئەمەلدارنى جاڭجۇن قىلىپ بېكىتتى. بۇ يېڭى جاڭجۇننىڭ مۇسۇلمانلارغا ھېچ يامانلىقى تەككەن كىشى ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئۆزىگە مۇسۇلمانلارنىڭ يامان قارىماسلىقىنى ئېتىۋارغا ئېلىپ ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇلارنىڭ تەلەپ قىلغان نەرسىسىنى بېرىپ چىقىشماقچى بولدى. جاڭجۇننىڭ تارانچىلارغا ئەۋەتكەن تەكلىپلىرى تۆۋەندىكىچە ئىدى.

(1) قوزغالغان ئۇيغۇرلارنىڭ گۇناھلىرىدىن ئۆتۈپ، ئۇنى سۈرۈشتۈرمەسلىك؛

(2) ئۇيغۇرلاردىن ئىلگىرى ئالغان ئۈستۈرمە سېلىقلارنى ياندۇرۇپ بېرىش، ئۈچ يىلغىچە سېلىق ئالماستىلىق؛

(3) ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىقى مانجۇرلارغا باغلىق بولماي، ھەممە ئىشلىرى ئۆز ئالدىغا بولۇش بىلەن ئۇلارنىڭ چېگراسىنى چېلىڭزىگىچە بۆلۈش؛

(4) سۇلتانغا مانجۇر ھۆكۈمىتىنىڭ چوڭ مەنەسپدارلىقىغا بېرىلىدىغان «جۇڭزى»لىق دەرىجىسىنى بېرىش، بۇنىڭ بەدىلىگە بۇزۇلغان تۇڭگانلارنى تۆتۈپ بېرىش.

جاڭجۇننىڭ تۆرت كىشىلىك ۋەكىللەر ئۆمىگىنىڭ باشلىقى دوۋچى دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇلارنى يېڭى سۇلتان «چېگىرا» دەپ سوقۇلغان تامنىڭ تۈۋىدە كۈتۈۋالدى ۋە مانجۇر ھۆكۈمىتىگە مۇنداق جاۋاب يازدى:

«مانجۇر ھۆكۈمىتىنىڭ جاڭجۇننى مىڭگە

مەنكى ئىنقىلاپچىلارنىڭ يېڭى سۇلتانى مەزەمەندىن جاۋاب:

بىزلىرىنىڭ بۇيرۇقىمىزنى ئاڭلاپ ھېچ شەرتسىز ئەل بولۇشىڭلار كېرەك. بولمىسا قاتتىق جەڭ ئارقىلىق ئۆلتۈرۈلسىلەر، مۇشۇ خەت بارغان زامان قولۇڭدىكى 200 مۇسۇلماننى قايتۇرۇپ بەرگىن!».

ئەلچىلەر: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈچ تۈمەندىن ئۇشۇق ئەسكىرى بار ئېكەن. ئۇلارنىڭ ھەر - بىرى شېر، ئەجىدھاردەك كۈچلۈك ئېكەن دەپ كۆرگەنلىرىنى سۆزلەپ بەرگەندى. يېڭى جاڭجۇن قورقۇپ كەتتى. ئۇ غەم - قايغۇغا پېتىپ، بىر ئاز ھوشنى يېققاندىن كېيىن: «مۇسۇلمانلارنىڭ 200 ئەسكىرىنى يەتكۈزۈپ بەرگەن» دەپ بۇيرۇدى. دوچى 200 مۇسۇلمان ئەسكىرىنى ئېلىپ سۇلتاننىڭ ئەمىرلىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ ياندى. بۇ ئەھۋال ئىنقىلاپچىلارنىڭ روھىنى خېلى كۆتەردى. بۇ ئەھۋال مانجۇرلارنىڭ قانچىلىك كۈچسىز بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرسۈتۈپ بەرگەندى. شۇنداق بولسىمۇ تۆۋەن دەرىجىلىك ئەسكەر باشلىقلىرى يەنىلا روھسىز، چۈشۈنۈكسىز بىر سېزىمدا ئېدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىرەر يەرنى پەتھ قىلىپ، ئەسكەرلەرنىڭ روھىنى كۆتۈرۈش زۆرۈر بولۇپ قالغانىدى. بىر كۈنى ئۇلۇغلار جەم بولۇپ، ئۇ يەر - بۇ يەردىن سۆزلەپ ئولتۇرغاندا ئابدۇرۇسۇلبەگ مۇنداق دېدى: «بايانداي قەلئەسىنى قورشاپ، ئۈچ تۈمەن ئەسكەر بىلەن تىنچ ياتقىنىمىز ياخشى ئەمەستۇر، ئەسكەرلىرىمىزگە ئۇرۇش قائىدىسى بۇيىچە جەڭ قىلىش شارائىتى بار، ئۇنى ئۈگەتسەك كېيىن پايدىسى بولىدۇ. قەلئە كۇپارلىرى قەلئەنىڭ تېشىغا چىقالمايدۇ. بىز بۇزۇپ كىرەلمىسەك ئۇلار ئون يىلغىچە شۇنداق ياتتۇرىدۇ. ئىشنىڭ ئوڭ تەرىپى بىز ئەسكەرلەرنى بېقۇرمەي ھەرىكەتلىنىشىمىز كېرەكتۇر. بى دىشاڭ دېگەن نەتىجە غولىدۇر (ساندۇ)، گاڭگۇل، بىيانگۇل، شويان كۈرە، شاڭياگۇن دېگەن جايلاردا ناھايىتى كۆپ مانجۇرلار باردۇر. بۇلار داۋاملىق دېھقانچىلىق بىلەن مەشغۇلدۇر. ئۇلاردا چارۋىمۇ كۆپ، بىر نەچچە پالۋان ئۇلارنىڭ ئۈستىگە ئەجەللىك زەربە بەرسىلا كۈرە - بايانداي ۋە ئەتراپىدىكى بۇلاردىن باشقا دۈشمەنلەرنىڭ ئابرويىغا زور تەسىر كۆرسىتىپلا قالماي، بىزنىڭ ئابرويىمىزنىمۇ ئاشۇرغۇسى. يىراق - يېقىندىكى بارلىق دۈشمەنلەر ئاڭلىسىمۇ كۆڭلىگە زور قورقۇنۇچ چۈشۈپ، قورغاندىكىلەر بىلەن سىرتىكىلەرمۇ بىزگە ئەل بۆلۈشى ئەجەپ ئەمەس ئېدى».

ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگنىڭ بۇ سۆزى بارلىق چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلارغا توغرا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن دەرھال ئەزىز پالۋان، ئىمىن شاھ ياساۋۇل،

قۇۋاش پالۋان، قاسىم ئاخۇن، ئىسلام ھوشۇر پالۋانلارغا دەرھال 300 دىن ئەسكەر قىتىپ يولغا سالدى. ئۇلار بى دىشاڭدىكى مانجۇرلارغا بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلاردىن نۇرغۇن غەنىمەت ئېلىپ چوڭلارنىڭ كۆڭلىنى راسا خوشال قىلدى. بۇنى كۆرگەن ۋە ئاڭلىغان دۈشمەن تەرەپتە تۇرغان قالماق، چاخار ۋە جۇڭغارلار دەرھال ئۇيغۇر ھۆكۈمىتى بىلەن مۇناسىۋەت باغلاشقا ئالدىرىدى. تۇرغۇت قالماقلىرى بولسا، بۇلاردىن بۇرۇن ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆزلىرىنىڭ بىتەرەپلىگىنى بىلدۈرگەن. جاڭجۇن ئۇيغۇر ئىنقىلاپچىلىرى بىلەن سۆزلىشىپ ئۇرۇشنى تۇختىتالمىغانلىقتىن ئەمدى پۈتۈن كۈچىنى توپلاپ، ئۇلارغا زور كۈلەمدە زەربە بېرىشكە تاييارلاندى. ئۇ 3- قېتىم ئەۋەتكەن چېرىكلىرىگە ناھايىتى ئىشەنەتتى. چۈنكى بۇ قوشۇن شۇنچىلىك ئىشەنچلىك ئىدىكى ئۇ تۇڭگانلار بىلەن ھەر قېتىملىق جەڭدە غەلىبە قازانغانىدى ۋە تۇڭگانلارغا داۋاملىق ئارام بەرمەي كەلگەنىدى.

كۈرەدىكى تۇڭگانلار بىلەن چىڭسىخۇزا، سۈيىدۇڭ ۋە تائاجى يېزىلىرىدىكى تۇڭگانلار بىرلىشىپ 1600 چېرىكىنى ئۆلتۈرۈپ، 2000 چېرىكىنى يارىدار قىلغانىدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە مانجۇرلار 10 مىڭغا يېقىن مانجۇر ئەسكەرلىرى بىلەن جىددى تەييارلىق قىلىپ چىققان. ئۇلار تۇڭگانلارنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ، باتۇرلىرىنى ئۆلتۈرگەنىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن تۇڭگان چوڭلىرى دەرھال ئەخمەتخان غوجىغا خەت يېزىپ ياردەم تەلەپ قىلدى. ئەخمەتخان غوجا بىر نەچچە يۈز ئەسكىرى بىلەن يېتىپ كەلدى. مانجۇرلارنىڭ باشلىغى باغلادۇي، تۇڭگانلارنىڭ باشلىغى ئەخمەتخان غوجام بولۇپ، ناھايىتى قاتتىق جەڭ قىلدى. ئاخىرىدا ئەخمەتخان غوجاملار مەغلۇب بولۇپ، شەھەر تۇڭگانلىرى غۇلجىغا، كۈرە تۇڭگانلىرى تاغقا، ئەخمەتخان غوجام ئازغىنا ئەسكىرى بىلەن غۇلجا شەھىرىگە قاچتى. بۇ جەڭدە نۇرغۇن مۇسۇلمان ئەسكەرلىرى شېھىت بولدى. تاجى تۇڭگانلىرى بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، نومۇس قىلغانلىقتىن باشقىدىن غەيرەتكە كېلىپ دۈشمەنلەرگە قاخشاتقۇچ زەربە بېرىپ، ئۇلارنى قىرىپ تاشلاپ، ئۇلار قاچقاندىن كېيىن غۇلجىغا ياندى. مانجۇر ئەسكەرلىرى تۇڭگانلار كەتكەندىن كېيىن كۈرەگە

كېرىپ كەتتى. ئەتراپنى قوغداش ئۈچۈن سولۇن، قازاقلار ۋە چىڭپەنلەرنى قويۇپ، ئۆزلىرى يەنە ئۇرۇش تەييارلىغىغا كىرىشتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ جىددىي تەييارلىقلىرىدىن شۈەرلەرنى ئاگاھلاندۇرۇپ قويغانىدى. شۈەرلەر بولسا ئۇيغۇر ئىنقىلاپچىلىرىنىڭ سادىق دوستى بولۇپ قالغانلىق سەۋەبىدىن ئالغان خەۋەرنى خوناخېدىكى ئاققوزا بەگكە، غالىجاتىكى توقۇلەق بەگلەرگە يەتكۈزگەنىدى. ئۇلار دەرھال غۇلجىدىكى سۇلتانغا خەۋەر يەتكۈزدى. بۇنى ئاڭلاپ غۇلجىدىكى ئۇيغۇر، تۇڭگانلار جىددىي تەييارلىق قىلىۋاتقان مانجۇرلاردىن 17000، قازاقلاردىن 300 چېرىك رەجەپ ئىيىنىڭ ئون يەتتىسى (شەنبە) كۈنى يولغا چىققانلىق خەۋىرى ئالدىنقى سەپتىكى تۇڭگانلار ئارقىلىق سۇلتانغا خەۋەر قىلىندى. بۇ قېتىم مانجۇر چېرىكلىرى ناھايىتى پۇختا تەييارلىق قىلىپ چىققانىدى. ئۇلار تۆمۈر كىيىملەرنى كىيگەن، قىزىل، يېشىل، ئاق بايراقلىرىنى كۈتەرگەن، دەريا بويىدىكى تاغقىچە تارىلىپ، قارا بۇراندەك كېلىۋاتاتتى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش دۇيۇيو (دالىپو) دېگەن يەردە باشلىنىپ كەتتى. سۇلتان ۋە ئەمىرلەر ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، قوشۇن تارتىپ ئاجايىپ زور جەڭلەرنى قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا بەزىدە ئۇيغۇرلار، بەزىدە مانجۇرلار يېڭىپ تۇردى. بۇ قېتىم ئۇيغۇرلار قورشاۋدا قالغاندا ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگ يالاكور، خەلىپە، ئاخۇنلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، (ئۇلار بىر جايدا تۇرۇپ قالغانكەن، بەگ بۇ تەرەپكە ئات چاپتۇرۇپ كەلگەنىدى) ياردەم تەلەپ قىلغانىدى. تۇڭگانلار يېغا-زارە بىلەن جەڭگە ئۆزلىرىنى ئۇرۇپ، ئۇيغۇرلار بىر ياقىتىن قىستاپ، مانجۇر ئەسكەرلىرىنى تۆكۈۋەتتى.

مانجۇرلار چېرىكلىرىنى سەپلىگەندە ئارقىغا چىكىندۈرمەسلىك ئۈچۈن كۆك، سۈزۈك جۇڭزىلىق باشقۇرغۇچى بىر ئادەم قويغانكەن. ئۇ ھېچ بىر مانجۇر چېرىكىنى ئارقىغا قېچىشىغا يول قويمىتتى. سالى غوجىنىڭ ئوغلى ئەزىز باتۇر شۇ باشلىقنى يېقىتقاندىن كېيىن، مانجۇر چېرىكلىرى ئارقىغا قارىماي قېچىشقا باشلىدى. ئۇيغۇرلار بىلەن تۇڭگانلار كۈرەڭچە قوغلاپ بېرىپ، ئارقىسىغا ياندى. مانجۇرلارنىڭ 96 دانە زەمبىرەك، 60 ھارۋا ئوق -

دورا، مىلتىق، قىلىچ ۋە شائىلارنىڭ سانى ھېساپسىز غەنىمەت ئىلىنغانىدى. مانجۇرلارنىڭ بارگاھىدىن ئۇن، گۈرۈچ تاغار - تاغارلاپ ئولجا ئىلىندى. بۇ قېتىمقى جەڭدە پۈتۈن مۇسۇلمان ئەسكەرلەر، باشلىقلار ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگنى «باتۇر» دەپ مەدھىيىلىدى. بۇ ئەھۋالنى سۇلتان ئاڭلاپ كۈرەلمەسلىكتىن ئابدۇرۇسۇلبەگنى يوقىتىش پىيىغا چۈشتى. ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگ دۈشمەنگە ساقايماستىن (قاقشاتقۇچ) قاتتىق زەربە بېرىپ زەخمىلەندۈرگەنىدى.

ئابدۇرۇسۇل ئەمىرنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى

ئۇيغۇر ئىنقىلاپچىلىرى جەڭچىلەرنى رەتلەپ، بايانداي قورغانغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىنىپ تۇرغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە قاتتىق كۆڭۈلسىز خەۋەر تارقالدى. ئۇ بولسىمۇ سۇلتان مەزەمىزات ئەخمەتخان غوجىنى چاقىرتىپ ئۇنى مال دۇنياغا، مەنسەپكە غەرىق قىلىپ، ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگ ۋە ئىسھاقبەگنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ مەسئۇللىقى مەندە بولسۇن دېگەن سۆزنى قىلغان ئىدى.

ئەخمەتخان غوجا: «مەن ئەمىرنىڭ ئەسكەرلىرىدىن قورقىمەن» دېگەندە سۇلتان مەزەمىزات دانىيالىبەگنى ئالدۇرۇپ، مانجۇرچە تۆھمەت خەتتىن بىرنى يازدۇرۇپ، ئەمىر ئۆلگەندىن كېيىن ئەسكەرلەرنىڭ ئالدىدا يانچۇقتىكى خەتنى دانىيالىبەگكە ئوقىتايلى، تامامى خەلقنىڭ ئەمىرنى يامان دېمەي ئىلاجى قالمايدۇ. بۇ ئۆلتۈرۈشتىكى گەپلەر قۇلاقتىن - قۇلاققا يېتىپ، شەھەردىن كۈتۈۋالدى ياساۋۇل، جالال دورىغا ئەتىش ياشاۋۇلبەگ، ئىسلام دۆلىتى، سىدىق ياقۇپ مىراپلار غازاتچىلار بارگادىغا بېرىپ ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگكە يەتكۈزدى. ئابدۇرۇسۇلبەگ: «مەزەمىزات، ئەخمەتخان غوجا ئۈچىمىز ئاللاھنىڭ كالامىنى تۈتۈپ تۇرۇپ قەسەم قىلىشقاندۇق، ئەگەر ئۇلار مېنى ئۆلتۈرسە ئاللاھنىڭ كالامى گۇۋاھدۇر. سىزلىرى خاتىرجەم يېنىڭلار، خۇدانىڭ قازاسى كەلسە رازى مەن» دەپ ئۇلارنى قايتۇردى. ئىنقىلاپنىڭ 4 - يېلى بارت ئىيىنىڭ

بىرىنچى كۈنى جۈمە ئېدى. ئەخمەتخان غوجام ئەمىرىنىڭ يېنىدا بولۇپ قارىسا ئەمىر ياتقان بارگاھنىڭ ئەتراپى خالى ئېكەن. ئەخمەتخان غوجا ئەمىرىنىڭ چېدىر - بارگاھىغا سالام بېرىپ كىرىپ كەلدى. ئۇ ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن كېچىلەپ تۇيۇقسىز كىرگەنلىكتىن ئەمىر ئەيمەندى. ئەخمەتخان غوجا ھايال قىلماي ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگنى ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى توختى ئاخۇن ۋە خىلىل يۈز بېگىنى ئۆلتۈردى.

ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگنىڭ ئۆلۈشىدىن قازى نەسىردىن ئاخۇنغا خەۋەر يەتكۈزگەندە ئۇ : «ئۇلار ئۇنى ناھەق ئۆلتۈرۈپ كاپىر بوپتۇ» دېدى. ئەسكەرلەر غۇلغۇلا قىلىشىپ، بىز غوجىنى ئۆلتۈرمىز، دېيىشكەندە نەسىردىن قازى كالان «ئۇلارنىڭ ئادەملىرى كۆپ، سىزلىرىگە يول بەرمەيدۇ ۋە كۆپ قان تۆكۈلىدۇ» دەپ يولنى توسۇپ قويدى ۋە تاڭ ئاتقىچە قورقۇپ دەرۋازىلىرىنى ئېتىپ ياتتى.

ئەتىسى سەھەردە سۇلتان مەزەمخان ئوردىسىدىكى خاس كىشىلىرى بىلەن قوماندانلىق بارگاھىغا كىلىپ، نەسىردىن قازىغا ئۆلۈم ھۆكۈم قىلدى. لېكىن بىر مۇنچە كىشىلەر ئۆلۈم ھۆكۈمىنى كۈچتىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالغانلىقتىن ئۇنىڭ قازىلىق مەنسىپىنى ئېلىپ تاشلاپ تۈرمىگە تاشلىدى. سۇلتاننىڭ بۇ قىلمىشى غەۋغانى باسماق ئۈچۈن ئېدى.

مۇئەللىپتىن: ئابدۇرۇسۇلبەگ مانجۇرلارغا يۈشۈرۈن خەۋەر بېرىسەن دەپ يۈشۈرۈن ئۆلتۈرۈش ئىھتىمال تۆھمەتتۇر. چۈنكى مۇنداق چاغدا بۇزۇق ئادەملەرنىڭ چىغىر يوللار بىلەن مېڭىپ، زېمىن راسلاپ قويۇشى چوقۇم ئېدى. ئابدۇرۇسۇلبەگ ئەمىرىنىڭ تۇتقان يولىغا قارىغاندا ئۇ ئۆز شەخسىيىتى ئۈچۈن ياكى مەنسىپ، دۇنيا ئۈچۈن بولماي، پەقەت مىللەتنى ساتىدىغان ۋىجدانسىزلاردىن ئەمەسلىكى ئەلبەتتە كۆرىنىپ تۇرىدۇ.

مەزەمخان سۇلتان ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگ بىلەن نەسىردىن قازى كالانىڭ تامام مال - مۈلكىنى مۇسادىر قىلىپ ئالدى. ئەخمەتخان غوجىنىڭ دەرىجىسى كۆتۈرۈلدى ھەمدە بەگلەر غوجىنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرىغا بويسۇنىدىغان بولۇپ، دۆلەت ئىشلىرىمۇ غوجىنىڭ بۇيرۇقىغا قاراپ ماڭىدىغان

بولدى. دېمەك باشتا مەزەمەزلىك ھاكىم بىلەن ۋەدە شۇنداق ئېدى. ئاخىرى سۇلتان مەزەمەنمۇ ئەخمەتخان غوجىدىن بىسوراق ھېچ ئىش قىلالماس بولدى. تەبىئىيىكى مۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئۇرۇش ئىشلىرى سۇسلىشىپ، پالەچ ھالغا چۈشكەنلىگىنى سەزگەن دۈشمەنلەر بولۇپمۇ بايانداي، چېلىپەڭزىدىكى مانجۇرلار تۇيۇقسىز كۈرەدىكى مانجۇرلارنىڭ ئۇرۇشقا جىددىي تەييارلىنىۋاتقانلىقى سىزىلىپ تۇراتتى. ئۇيغۇر ئىنقىلاپچىلىرىنىڭ بولسا روھى چۈشۈپ، بارغانسېرى پەسىيىپ كەتكەندى.

بايانداينىڭ ئېلىنىشى

ئىنقىلاپ باشلانغىنى خېلى ۋاقىتلار بولۇپ قالغان بولسىمۇ، بايانداي تىخىچە ئېلىنماي تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كۈرەدىن بايانداينى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن داۋاملىق مانجۇر ئەسكەرلىرى كېلىپ تۇراتتى. ئۇيغۇرلار ئۇرۇش ئىشىغا ئانچە كۆڭۈل بۆلمىدى. كۆپى تەڭقىسلىقتا قالغانىدى. بولۇپمۇ كۆپرەك چىققان (قورغان ئىچىدىن) مانجۇر ئەسكەرلىرى بىلەن ئاخىرقى قېتىم تۇتۇشقان ئۇيغۇرلار دۈشمەننىڭ بۆكتۈرمە كۈچلىرى تەرىپىدىن قاتتىق زىيانغا ئۇچرىغانلىقتىن ئەتراپىدىكى مانجۇرلارغا قاراشلىق قالمىقلارنىڭ روھىنى ئۆستۈرۈپ قويغانىدى. بۇلاردىن شىۋە، سولۇن، چاخال، تۇرغۇت، ئارغۇن، سۈمۈل، زورغا سۈمۈلدىكى قالمىقلار ئۆز - ئارا ئىتتىپاقلىشىپ ئۈچ يىلدىن بېرى قاملىپ تۇرغان بايانداي قورغىنىنى قۇتقۇزۇشقا بىرلىككە كەلگەندى. بۇ ئىشتىن سۇلتان خەۋەر تېپىپ، قۇرۇلتاي چاقىردى. قۇرۇلتايدا ئوبدان پىلانلار قارارلىنىپ، بايانداينى پەتھ قىلماي تۇرۇپ، ئايماقلارغا قارشى تۇرۇش مۆمكىن ئەمەس دەپ قارار ماقۇللاندى. شۇ سەۋەپلىك بايانداي سېپىلىنى 2 - قېتىم پارتىلتىشقا توغرا كەلدى. بۇ ۋەزىپە يەنە سادىر پالۋانغا يۈكلەندى. سادىر پالۋان بۇ قېتىم سېپىلنىڭ تۈۋىگىچە بېرىپ خەندەك كولىدى. بۇ قېتىمقى كولانغان ئورەك بالدۇرقىسىغا قارىغاندا ئادەتتىن تاشقىرى چوڭقۇر ھەم تېز پۈتتى. بايانداي قورغىنى پارتىلتىلدى. ئوت كۈچى ئاسمانغا چىقىپ،

خىش - كىسەك پارچىلىرىنى سىپىلنىڭ ئىچىگىچە قار - يامغۇردەك تۆكۈۋەتتى. مانجۇر ئەسكەرلىرى ھېچ ئىلاج قىلالماي، تاش، خىش - كىسەك پارچىلىرىنى ئاتاتتى. ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى بولسا سىپىلنىڭ بۇزۇلغان شوربىسىغا بارغانىدى. دۈشمەننىڭ كۈچلۈك توپ - زەمبىرەكلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچىرىدى.

رامزان ئېيىنىڭ 11 - كۈنى ئىنقىلاپچىلار سىپىل دەرۋازىسىغا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. ئازادلىق روھى بىلەن روھلانغان غەيرەتلىك جەڭچىلەر ھەر ئىككى شوردىن دۇغۇرۇپ كىرىشكە باشلىدى. ئالدىنقىلار قىرىلسا كەينىدىكىلەر ئۇلارنى دەسسەپ كىرمەي قاراپ تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس ئېدى. شۇنىڭ ئۈچۈن سىپىل ئىچىگە كىرىش ناھايىتى تەس بولدى. شۇنداق بولسىمۇ ئاخىرى ئىنقىلاپچىلارنىڭ جەسىدى دالدا بولغىدەك بولغاندىن كېيىن شۇ جەسەتلەرنى دالدا قىلىپ مۆكۈنۈپ تۇرۇپ، ئەتىسى رامزاننىڭ 12 - كۈنى سىپىل ئىچىگە كىردى. سىپىل ئىچىدە ئۈچ كۈن قوچاقلاشما جەڭ بولدى. (موللا بىلال بىن موللا يۈسۈپ شۇ ۋاقىتتىكى پالۋان ۋە قەھرىمانلارنىڭ نامىنى بىر - بىرلەپ يازغانىدى) مانجۇرلارنىڭ گارنىزون، لەيندۇي باشلىقلىرى ئۆزلىرىنىڭ يېقىنلىرى بىلەن بىر ئۆيگە يىغىلىپ، دورا بىلەن ئۆزلىرىنى ھاۋاغا ئۇچاردى. ئەتىسى بايانداي قورغىنى پەتھ قىلىندى.

1865 - يىلى رامزاننىڭ 14 - كۈنى ئۇيغۇر جەڭچىلىرى بايانداي قورغىنىنى پەتھ قىلغاندا ناھايىتى نۇرغۇن ئولجىغا ئېگە بولدى. غەلبە قىلغان جەڭچىلەر شېھىتلارنىڭ جەسەتلىرىنى تامام يېغىپ، مازارغا دەپنى قىلدۇردى. شەھەر ئىچىدىكى بۇ مازارغا «شېھىتكارلىق مازىرى» دەپ نام بېرىلدى.

ئۇيغۇر ھۆكۈمىتى ئەسكەرلىرىنى شەھەرلەرگە قايتۇرماستىن يۈز بېگىنى قاراۋۇللۇققا قويۇپ، مەخسۇس كۈرە يولىنى تۈسۈپ قويدى. كۆكلەم كىرگەندىن كېيىن چوڭلار مەسلىھەتلىشىپ، باياندايدىكى بارگاھنى «قىزىل دەڭ» دېگەن يەرگە كۆچۈرۈشنى قارار قىلدى. سۇلتان، خەلىپە، قازى كالان ۋە شەۋكەت ئاخۇن باشلىق تامام سىپاھلارغا ئالاھىدە خىزمەتلەر ئىشلىپ، ئۇلارغا بارگاھ قۇرۇپ، چۆرىسىگە خەندەك قىزىپ، ئۈستىنى ياغاچلار بىلەن

يېيىپ ئايلىنىدۇرۇپ، ئەسكەرلەرنى ساقلاشقا قويدى. تۇڭگانلار بولسا چېدىر تىكىپ ئولتۇردى.

پوچى ماخمۇد قېرى غوجىنىڭ كېلىشى

بايانداي ئېلىنغان يىلى قىشنىڭ ئاخىرىدا غۇلجىغا ماخمۇت ئىسھاق (لەقىمىي غوسازاتە) دېگەن غوجا كېلىدۇ. سولتان مەزەمخان بۇ زاتنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن خەلقنى ئۇنى ئىززەت-ئىكرام بىلەن قارشى ئېلىشقا پەرمان چۈشۈردى. خەلق ئۇنى «دەيدە زادىمىز» دەپ قىزغىن قارشى ئېلىپ، بىر ئۆيگە چۈشۈرىدۇ. بۇ غوجا ئەتىسى سەھەردە يېشىل لۆڭگىنى بېشىغا يۆگەپ، ھېلە - مېكىر بىلەن سۇلتاننىڭ ئالدىغا كۆرۈنۈشكە كەلگەندە سۇلتان ئەھۋالىنى سورايدۇ. غوجا: «مەن غېرىپلارنىڭ ھالىغا يېتەرمەن، پەرىشتىلەردىن قوۋۇتىم بار، ئۆز يېرىمدە مەشھۇر كىشىلەردىن ئېدىم، دۇنيادا مال - پۇل يىغمايمەن، ئىلمىي كۈچۈمنى بىلىمەن. كاپىرلار قانچە رەت كەلسە ئۇرۇش مەيدانىدا مېنى كۈرەلمەيدۇ ۋە يەنە ھەر تەرەپتىن توسالايمەن. تۆمۈردىن چەمبەر قىلىپ، يوغان ئوق ياساۋاتىمەن. ئەگەر قارا چاشقان، قارا كىرىپ، قارا قاغىلارنى سويۇپ مېچىپ، يەتتە - سەككىز ياڭزا دورىنى قوشۇپ، كاپىرلار تەرەپكە ئەزا يۈم ئوقۇپ، دەم سالسام دۈشمەنلەرنىڭ كۆزى كۆرمەس بولىدۇ» دەيدۇ. قېرى غوجا ئۆزىنى غاۋسۇل ئەزەمنىڭ ئەۋلادلىرىدىن مەن، دەپ تونۇشتۇرغاچقا، غوجا پەرەستلەر ئەھلى ئىنقىلاپچى ئېكەن دەپ تۈنىدى. ئەسكەرلەر بۇنىڭ يۇقارقى سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، بەك ئىشىنىپ، ئۇنىڭ دامىغا چۈشۈپ كەتتى.

ئۇيغۇرلارغا ئۆزىنىڭ سىرلىق ئىلىملىرىنى سىغدۇرۇپ ۋە ئۇلارنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن يالغۇز جەڭ قىلىشقا بولىدىغانلىغىنى ئېيتىپ، غوجا ئۇيغۇرلارنىڭ رەسمىي، قايىدە، ئۆرۈپ-ئادەت ئەخلاقلىرى بىلەن ئوبدان تونۇشقاندىن كېيىن، ھېلە بىلەن ئۆزىنىڭ مەقسىتى تەرەپكە ئاتلىنىشقا باشلىدى.

ئۇ ياغاچتىن بەش دانە ياغاچ زەمبىرەك ياساش ئۈچۈن، ياغاچچى، تۆمۈرچىلەردىن بولۇپ، قىرىقتەك ئۈستىنى تاللاۋىلىپ، ئۇلارنى بىر نەچچە ئاي ئىشلەتتى. ماتېرىيال ئۈچۈن مىرپاقى باينىڭ بېغىدىكى دەرەخلەرنى كەستۈردى. شۇ ئارلىقتا پوچى ماخمۇت، ئەخمەتخان غوجا، سەيدى ئەمىرخان غوجاملار بىلەن نۇرغۇن ئەسكەرلەرنى باشلاپ، سويدۇڭ، كۈرەلەردىكى سوقۇشقا قاتناشقاندا مۇسۇلمان تۇڭگانلار بۇ پوچى غوجىنى «ئىنقىلاپچى، بىباھا كىشى ئېكەن» دەپ ماختاشتى.

سەيدى ئەمىرخان غوجا دېگەن زاد بايانداي ئازات بولۇشتىن ئىلگىرى ئۈچ غوجا بىلەن ئەنجان تەرەپتىن كەلگەندى. ئۇلارنىڭ باشلىغى سەيدى ئەمىرخان غوجا ئېدى. ئۇلارنى خەلق ناھايىتى ئىخلاسلار باغلاپ، ھۆرمەتلەپ، مېھمان قىلىپ تۇردى. ئۇلار بايانداي ئىچىگە ئوق ئېتىش ئۈچۈن پوتەي قۇرۇشنى ئۈگەتتى. ئۆزلىرىمۇ كۆپ ئۇرۇشلار ئۈستىدە بولغانىدى. دېمەك ئۇلار ھەشەمەتلىك ئىشلار بىلەن خۇشى يوق، مەقسىتى جەڭ قىلىپ، ئامال بار تېزىراق بايانداينى پەتھ قىلىش ئېدى. پوچى ماخمۇد غوجا بولسا تارانچىلاردىن 100 كىشىنى مۇنتىزىم ئەسكەر سۈپىتىدە تۇرغۇزدى. ئۇلارنى ياۋروپاچە ياساندۇرۇپ ياساۋۇل قىلدى. ئۇ كۆرۈنۈشتە بۇ كونا تەدبىرچى ئۇيغۇر (دېھقانلار) ھۆكۈمىتىنى كۈچەيتىپ، ئەسكەرلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، دۈشمەنلەرگە تەھدىت سالماقچى. بەلكى موشۇنداق قىلىش ئارقىلىقلا ئۇ ئۆزىنى ناھايىتى بىلىملىك كۆرسۈتۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈستىگە چىقماقچى ئېدى. قېرى غوجىنىڭ نېمە مەخسەت بىلەن مۇنداق ئىشلارنى قىلىۋاتقانلىغىنى كۈزۈتۈپ تۇرغۇچىلار بولسىمۇ، غوجا پەرەسلەرگە بۇ ئىشنىڭ تەھتىنى ئېيتىشقا پىتىنالمىتتى. قېرى غوجا كۆرۈنۈشتە توپلارنى ياساپ ئەسكەرلەرنى رەتلەش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقاندا كە بولسىمۇ، ئەمما ھوقۇقىنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن ياردىمى تېگىدىغان كىشىلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، دوست بولۇشقا باشلىدى. قېرى غوجىنىڭ دوستلىرى كۆپىيىپ، ھەتتا ئەخمەتخان غوجىدەك نوپۇزلۇق كىشىلەرنىمۇ ئۆز يېنىغا تارتىۋالغانىدى.

سۇلتان مەزەمخان قېرى غوجىنىڭ خەلق ئارىسىدا ئىناۋىتى ئىشىپ ئەخمەتخان غوجىغا ئوخشاش نوپۇزلۇق ئادەملەر بىلەن يېقىنلىشىپ كەتكەنلىكىدىن ئەنسىرەشكە باشلىغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ قېرى غوجىنىڭ ئىناۋىتىنى چۈشۈرىشى لازىم ئىدى. سۇلتان بىر قېتىملىق مەجلىسىدە بۇ توغرىلۇق سۆزلەپ ئۇنى بىر ئالدامچى دېگەن ئىدى. بۇ گەپنى ئاڭلىغان قېرى غوجىنىڭ ئىخلاسمەنلىرى: «سىز كەلگۈسىدە بولىدىغان سۇلتان، مەزەمخان سۇلتان سىزنى كەمسىتىپ مەسخىرە سۆزلەرنى قىلىپ، خەلققە يامان كۆرسەتتى» دەپ چىقىشتۇردى. بۇ گەپنى ئاڭلىغان قېرى غوجىنىڭ كەلگۈسى سۇلتانلىققا بولغان ئىشەنچى ئېشىپ، كوڭلى يورۇپ كەتتى. قېرى غوجىنىڭ مەزەمخانغا قارشى ئەمەلىي ھەركەتلىرى كۆرۈنىشكە باشلىدى. ئۇ ئەخمەتخان غوجا بىلەن پات-پات كۆرۈشۈپ تۇرىدىغان بولدى.

بىر كۈنى قېرى غوجىغا بىرسى ئۇزۇندىن بېرى زىنداندا ياتقان بىر ئەۋلىيا زاتنىڭ بارلىغىنى ئېيتىدۇ. قېرى غوجا بۇ ئىشنىڭ ھەسەت بىلەن بولغانلىغىنى ئۇقۇپ، دەرھال سۇلتان مەزەمخانغا موللا نەسىردىن ئاخۇنى سولاقىتىن چىقارسۇن دەپ كىشى ئەۋەتىدۇ. مەزەمخان سۇلتان بۇ ئىشلارنىڭ نېمە مەقسەت بىلەن بولۇۋاتقانلىغىدىن خەۋەردار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ نەسىردىن قازىنى چىقارمىدى. قېرى غوجا بولسا تۆرت چاقلىق ھارۋىنىڭ ئۈستىگە بەش پۈت دېڭىگەك ئورنىتىپ، ئۇنىڭغا بايراق ئېسىپ، ئەسكەرلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، زىندانغا بېرىپ، نەسىردىن ئاخۇن بىلەن زىنداندىكى بارلىق مەھبۇسلارنى چىقىرىۋەتتى.

سۇلتان مەزەمخان قېرى غوجىنىڭ بۇ ئىشىغا نارازلىغىنىمۇ، قارىشىلىغىنىمۇ بىلدۈرمىدى. ئىچىدە بولسا غەزەپلىنەتتى. ئۇ بۇ قېرى غوجىنى يوقىتىش ئۈچۈن نۇرغۇن ھېلە - مەكىرلەرنى ئويلاپ ئاخىرى ئۇنى بايانداي ئۇرۇشىغا ئەۋەتتى. قېرى غوجا كەتكەندىن كېيىن نەسىردىن ئاخۇنى بەزى گەپلەرگە قارىغاندا نامەلۇم بىر كىشى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى دېيىشىدۇ. موللا بالانىڭ يېزىشى بويىچە، كۈرە سوقۇشىغا قېرى غوجا سۇلتان بىلەن بىللە باردى. لېكىن سۇلتان ئۆزىنىڭ كۈزەتكۈچى ئەسكەرلىرىنى

ئەگەشتۈرۈپ، بىر تەرەپتە قېرى غوجا، بىر تەرەپتە كېتىپ بارغاندا يولدا نەسىردىن ئەلەم يالغۇز كېتىۋاتاتتى. سۇلتان بۇنى كۆرۈپ: «سۇلاقتىن قېچىپتۇ» دەپ ۋارقىراپ، ئات چاپتۇرۇپ قوغلايدۇ. ئاخۇنۇم ۋارقىراغان تەرەپكە قارشى غەزەپ بىلەن ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقانلارنى كۆرىدۇ. دە، قاقىدۇ. ئىتى گۈرۈچ تېرىغان ئېتىزغا كىرىپ، پۇتى پانتاققا پىتىپ يېقىلغانىدى. قوغلاپ كەلگۈچىلەر ئوق بىلەن يارلاندىرغانىدى. ئەخمەتباقى دېگەن كىشى قىلىچ بىلەن ئۆلتۈردى. ئاخۇنۇمنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى ئۇرۇش مەيدانىغا يېتىپ كەلگەندە، قېرى غوجا ئەسكەرلىرى بىلەن شەھەرگە يېنىپ، ئەخمەتخان غوجىغا بولغان ۋەقەلەرنى ئۇقتۇردى. بۇلار مەسلىھەتلىشىپ تۇرغان يەردە سۇلتانمۇ ئۆز تەرەپدارلىرى بىلەن تىڭ-تىڭلاشتا ئېىدى. ئەسكەرلەر بولسا سۇلتان مەزەمخانىدىن كۆرە تولاراق پوچى تەرەپتە ئېىدى. بۇ ئىختىلاپ ئۇرۇشقا چوڭ تەسىر كۆرسەتتى.

ئەخمەتخان غوجا دەسلەپتە مەزەمەلت بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئەخمەت بەگ غەزىنىچى بىلەن ئوغلىنى، ئاندىن ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگ بىلەن ئىسھاقبەگلەرنى ئۆلتۈردى. ئەندى بولسا پوچى ماخمۇتقا قۇشۇلۇپ، مەزەمخانىنى يوقۇتۇشنى مەسلىھەتلەشتى. مانا بۇ غوجاملارنىڭ ئەھۋالى.

مەزەمخان سۇلتاننىڭ ئۆلتۈرۈلىشى

قېرى غوجا ئەخمەتخان غوجا بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن، باياندايغا قايتىپ، ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن توپلىرىنى سۆرەپ، سۇلتاننىڭ بارگاھىنى تەرەپكە ماڭدى. ئۇنىڭ مەقسىتى سۇلتاننى ئۆلتۈرۈش ئېىدى. قېرى غوجىنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇيۇن-تاماشا قىلىپ، سۇلتان مەزەمخانىنى جەلىپ قىلىپ، چېدىرى ئەتراپىدا ئۇياق-بۇياققا ئۆتۈپ تۇردى. قېرى غوجا بولسا قاھ-قاھلاپ كۈلۈپ، ھېچنېمە بولمىغاندەك قىياپەتتە تۇردى. بىر چاغدا ئۇ مەزەمخان سۇلتان تۇرغان چېدىرغا ئوق ئىتىشقا بۇيرۇق قىلدى. (مەزەمخان سۇلتان بولسا بۇ نېمە ئىشتۇ، دەپ چېدىر ئىچىدە ئويۇن-تاماشىغا قىزىقىپ

قاراپ تۇراتتى). ئەسكەرلەر ھېچنىمىنى ئۇقماي، بۇيرۇققا ئاساسەن ئوق ئېتىشقا باشلىدى. سۇلتان مەزەمخان ئىشنىڭ يامان تەرىپىنى كۆرۈپ، ئەلى پالۋان باشلىق ئۆزىنىڭ قوغدىغۇچىلىرى بىلەن بىللە ئۇلارغا قارشى ئوق چىقاردى. قېرى غوجىمۇ ياغاچ توپلىرى بىلەن ئۇلارغا قارشى ئوق چىقاردى. قېرى غوجىنىڭ ياغاچ توپلىرى ۋە ئادەم سانى كۆپ بولغانلىقتىن سۇلتاننىڭ چېدىرىنى ئورۇۋالدى. سۇلتان قۇرقۇپ قېچىپ، تۇڭگانلار بارگاھىغا بېرىۋالدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن، ئوردىنىڭ ئىچىدىكى بارلىق ئەسكەرلەر، ئەمەلدارلار چېدىرىنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى. قېرى غوجا سۇلتاننى قوغلاپ بېرىپ، تۇڭگانلار بارگاھىدىن تارتىپ چىقىرىپ ئۆلتۈرۈپ، بېشىنى شەھەر تەرەپكە ئەۋەتتى. ئەلى پالۋان قېچىپ قۇتۇلدى.

قېرى غوجىنىڭ سۇلتانلىغى

قېرى غوجا مەزەمخاننى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن بالدۇرقى خانلارغا ئوخشاش خەلقنى بەيئەت ۋە رەھمانلىق سوراپ ئۆلتۈرمىدى. ئۆزىنى غۇلجىنىڭ سۇلتانى دەپ جاكارلىدى. ئەمەلىيەتتە مۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئۇنىڭغا قارشىلىق قىلىپ، نارازىلىق بىلدۈرۈشلەرمۇ بولمىدى. قېرى غوجىغا خەلق قارشىلىق كۆرسەتمىگەن بىلەن ئۇ ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەم ئەمەسلىكىنى بىلەتتى. شۇڭا ئۇ ھاكىمىيىتىنى ۋە ھوقۇقىنى چىڭتىشى لازىم ئېدى. ئۇ ئۇنداق قىلماي ھە دەپلا بارلىق بەگلەرنى ئۆلتۈرۈشنى خەلققە ئۇقتۇرۇپ، خەلقنى ئۆزى بەگ، ئۆزى خانلىققا قويۇۋەتتى. خەلق بەگلەرنى ئۆلتۈرۈپ، مال - مۈلكىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، ھەركىم ئۆزى بىلگەنچە ئىش قىلدى. بۇ زورلۇق، زۇمبۇلۇقلار ھەددىدىن ئاشتى. «يېغىلىقتا ياغ ئاقار، يامان كىشىگە كىم ياقار»، «ئەل بەگلەرنى ئۆلتۈرۈپتۇ، بىز قاراپ تۇرىمىزمۇ» دېگەندەك ماقالىلار شۇنىڭدىن قالغان ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرىدۇر. قېرى غوجا، بەگ ۋە سۇلتاننىڭ ئوردىلىرىنى بۇلاپ - تالاپ بولغاندىن كېيىن، مەزەمخاننىڭ ئوغلى خىزىر غوجىنى 17 يېشىدا ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى. ئەلى پالۋان

تاغ ئىچىگە قېچىپ كېتىپ، 2-3 كۈندىن كېيىن شەھەرگە قايتىپ كەلگەندە قولغا ئالدى ۋە ئۇنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. لېكىن كېيىنكى قېتىمقى مەسلىھەتتە ئەلنىڭ پىكىرىگە قاراپ، ھۆكۈمنى ئۆزگەرتىپ، قاماققا ئالدى. ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقى غوجىلار قولغا كىرگەندىن بېرى ئۇيغۇر دىيارىدا ئامەت كۆتۈرۈلدى. سەۋەبى بىز ئۇيغۇرلارنىڭ غوجاملارغا ئامراقلىغىدىن بۇ غوجىلارغا قارشى ھەركىم سۆزلەشتىن قۇرقاتتى. چۈنكى غوجىلارنىڭ سوقۇش ۋاقتىدىكى ئىشلىرىنى باتۇرلۇق، پالۋانلىق، ئەقىللىق ھېسابلاپ، يامان ئىشلىرىنى بولسا، غوجا ئەۋلاتلىرىدىن بولغاچقا دەپ ھېساپلايتتى. بۇ نۆۋەت غوجىلار ئۇيغۇر خەلقىگە نىمىلەرنى كۆرسەتمىدى دەيسىز، ئاپپاق غوجا مۇستەقىل ئالتىشەھەرنى قالماقلارنىڭ مۇستەملىكىسىگە كىرگۈزۈپ، ئازاتلىق ۋە ئەركىنلىگىنى چىكىگە يەتكىچە يېمىرىپ كەلدى. غوجامنىڭ بۇ ئىشلىرىغا نارازىلىق كۆرسەتكىدەك ئۇيغۇر چىقىمىدى. تېخى بۇنى تولاراقى تەغدىرگە تەن بىرىش دېدى.

بەگنىڭ چىرىقى چۆرۈلدى.

جاھاننى ئالدى قۇنتەيجى.

خۇدانىڭ تەغدىرى شۇنداق،

ئاتام قالماق بىلەن ناجى.

دەپ ئويلاشتى. ئاپپاق غوجىنىڭ بالىلىرى ئۇيغۇرلارنى «ئاقئۇغ»، «قارائۇغ» دەپ ئېككىگە ئايرىپ، ئالتىشەھەردە قان دەرياسى ئاققۇزىدى. بۇنىڭ ھەممىسىنى غوجىلارغا ئىشەنگەنلىگىدىن كۈرەتتى. ئەخمەتخان غوجا ئەمىر ئابدۇرۇسۇلبەگنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ چاۋسىنى چىتقا يايىدى. قېرى غوجا بولسا خەلق ئارقىلىق بەگلەرنى ئۆلتۈرۈپ، خەلق بىلەن بەگلەر ئوتتۇرىسىدا كۆيدۈرگىلىك ئۇرۇقنى چاپتى. بېچارە ساددا ئۇيغۇرلار قارغۇلارچە ئىتقات ئارقىسىدا ئەخمەتجان غوجىدەك پىتنە-پاسات تىرىپ يۈرگەن قاتىل غوجىلارنىڭ يامان كۆرىشىدىن قۇرقۇپ، قارشى چىقالمىدى. شەخسەن ئەخمەتخان غوجىنىڭ ئۇيغۇر بالىلىرىغا كۆرسەتكەن كۈنى ئاز بۆلمىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ قېرى غوجىنى ئۆلتۈرۈشى

ئۇيغۇرلاردا غوجا پەرەستلىك شۇنداق كۈچلۈك بولسىمۇ، غوجىلارنىڭ قىلىۋاتقان ئىشلىرى ئۇيغۇرلارنى ئويغاتتى. بولۇپمۇ قېرى غوجىنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن قەتئىي كىرىشكەن كىشى ئارۋاستەڭلىك شەمشىدىن خەلپەم بولۇپ، ئۇ مەزمەخانىنىڭ مەسلىھەتچىسى ئېدى. ئۇ قۇتلۇق مىراپلار بىلەن يۇشۇرۇن مەسلىھەتلىشىپ، قېرى غوجىنى ئۆلتۈرۈپ، سۇلاقتىكى ئەلى پالۋاننى سۇلتان سايلاشقا قارار قىلدى. بۇنىڭ ئىجرا بولىشىغا تۈردى يۈز بىگى مەسئۇل قىلىندى. تۈردى يۈز بىگى ئارۋاستەڭلىك، غەيرەتلىك يىگىتلەرنى تاللاپ شەھەرگە كىردى ۋە سەھەردە قېرى غوجا ئۇخلاۋاتقاندا تاياق-توقماقلار بىلەن قازاق ئۆيىنىڭ ئوق-ياغاچلىرىنى سۇندۇرۇپ كىرىپ، تۈردى باقى يۈز بىگى قېرى غوجىنى بوغۇزلاپ ئۆلتۈردى. ئەخمەتخان غوجا تۇڭگانلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالدى. قېرى غوجىنىڭ سۇلتانلىقى ئارانلا 36 كۈن بولدى.

موللا شاۋكەت ئاخۇننىڭ سۇلتانلىقى

قېرى غوجا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئارۋاستەڭلىكلەرنىڭ قارارىغا ئاساسەن، ئەلى پالۋاننى سۇلتان سايلاش لازىم ئېدى. لېكىن شارائىت بۇنىڭغا يار بەرمىدى. چۈنكى سۇلتان سايلاش ئۈچۈن خەلقنىڭ كۆپچىلىكى رازىلىق بېرىشى زۆرۈر ئېدى. ئەگەر ئۇنداق بولمىغاندا خانلىقنىڭ ئورنى مەھكەم بولمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەلى پالۋان توغرىسىدا خەلققە مۇراجىئەت قىلغانىدى. خەلقنىڭ تولىسى موللا شاۋكەت ئاخۇننى سايلاشنى لايىق كۆردى. بىراق سايلام تەبىئىي بولمىغانلىقتىن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا خېلى تالاش-تارتىش يۈز بەردى. ئاخىرىدا كۆپچىلىك موللا شاۋكەت ئاخۇننى سۇلتانلىققا رازى بولۇپ سايلىدى. موللا شاۋكەت ئاخۇن سۇلتان بولۇپ، تەختكە چىقىشى

بىلەن بۇرۇندىن قائىدە بۇلۇپ كىلىۋاتقان ئەمىر قازى كالان ۋە يېقىنلىرىنى يۆلەپ، خانلىقنى ئۆزى يالغۇز مۇستەقىل رەۋىشتە ئىدارە قىلىشقا باشلىدى. ئۇ ئالتە شەھەر غوجىلىرىغا بىر نەچچە كىشى ئەۋەتكەن بولسىمۇ جاۋابى كەلمىدى. ئىككىنچى قېتىم يەنە ۋەكىللىرىنى ئەۋەتكەندى، ئۇلارنى تىكەستىكى قالماقلار تۇتىۋېلىپ ئۆلتۈرۋەتتى. شۇەلەر بۇرۇنقى ئىتتىپاقلىقنى بۇزۇپ، قارشى تۇرغاننى، ئۇلارنى باستۇرۇپ، ئالدىنى ئالدى. توققۇزتاراننىڭ ئەلى بەگ، ھوشۇر باقى مىڭبېشى دېگەن باشلىقلىرى ئەسكەرلىرى بىلەن شەھەردە ئېدى. توققۇزتاراندىن سۇلتانغا قالماقلارنىڭ زورلۇق-زۇمبۇلۇق قىلىۋاتقانلىقى توغۇرلۇق خەۋەر كەلدى. شاۋكەت ئاخۇن يولسىزلىق قىلىپ ئەسكەرلەرنى ئەۋەتمەي، نەتىجىدە قالماقلار ئۇيغۇرلارنى قىرغىن قىلدى. شۇ قېتىمقى قالماقلار چېپىشىدا يەتتە - سەككىز يۈز جان ئەرلەر ئۆلتۈرۈلدى. بالا - چاقا، خۇتۇن - قىزلار قالماقلارنىڭ قولىدا ئۆلگىچە دەپ، ئۆزلىرىنى دەرياغا تاشلاپ غەرىق بولدى. ئامان قالغان بۇۋايىلارنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، شۇ قىرغىندا بىر تۈمەن جان قازا تاپقانمىش. مۇلا بىلال كىتابىدا 786 مىڭ جان دەپ قىيىت قىلىنغاننى. مۇلا شاۋكەتخاننىڭ ئەسكەرلىرى كۈرەنىڭ «قىزىل دۆڭ» دېگەن يېرىدىن تارتىپ، «جۈسەدۆڭ» دېگەن يېرىغىچە بارگاھ قۇردى. كۈرەدىكى جانچۇن بارلىق ئەمەلدارلارنى چاقىرىپ، ئۇيغۇرلار باشسىز قالدى، پۇرسەت غەنىمەت دەپ، سەنچىڭ لويە دېگەن ئەمەلدارنى باش قىلىپ، 7700 ئەسكەر بىلەن ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىپ، قىرىپ تاشلاشنى بۇيرىدى. بۇ خەۋەرنى توڭگانلار ئۇقۇپ، شاۋكەت سۇلتانغا خەۋەر قىلدى. شاۋكەت سۇلتان «دۈشمەنلەر ئالدىمىزغا كەلسە ئۇرۇش قىلىمىز، بولمىسا ئالدىغا بارمايمىز» دەپ مانجۇرلارنى كۆزگە ئىلمىدى ھەمدە جىددى تەييارلىقمۇ قىلمىدى. شۇ كىچىسى مانجۇر ئەسكەرلىرى بارگاھنى قوغداۋاتقان قاراۋۇللارنى باستۇرغاندا ئۇلار قىچىپ كەتتى. مانجۇرلار ئۇلارنىڭ ئۆيى - ئىمارەتلىرىگە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى مانجۇرلارغا قارشى ئاتلانغان بولسىمۇ، تەڭ كىلەلمەي، پىتىراپ قىچىپ كەتتى. شاۋكەت سۇلتان پۈتۈن ئەسكەرلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، تەييارلىق

قىلغىچە، مانجۇر ئەسكەرلىرى بارگاھغا يېقىنلىشىپ قالدى ۋە ئۇلارنىڭ ئاتقان ئوقلىرى بارگاھغا چۈشۈپ تۇردى. توڭگانلار بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، قىقاس - چوقان بىلەن جەڭگە ئۆزلىرىنى ئاتتى. بۇ سوقۇش ئەتىسى كەچكرىچە داۋام قىلىپ، ئىنقىلاپچىلار مەغلۇبىيەتكە يۈزلىنىپ تۇرغان پەيتتە توڭگان يىگىتلىرى باش بۇلۇپ، ئومۇمى يۈزلۈك قەھرىمانلارچە جەڭگە ئاتلاندى. ئۇلار مانجۇر چېرىكلىرىنى سۈر - توقاي قىلىپ قاچۇردى. مانجۇرلار 100 دىن ئوشۇق ئۆلۈكنى ئېلىپ كىتىشكە ئۈلگىرەلمەي، تاشلاپ كۈرەگە قاراپ قاچتى. بۇ چاغدا كۈرە شەھىرى ئىچىدە ئاچارچىلىق يۈز بېرىپ، مانجۇرلار ئىت - مۆشۈكلىرىنى يەپ تۈگۈتۈپ، ئاخىرى باللىرىنى چەك تاشلاپ يېيىش دەرىجىسىگە باردى. جاڭجۇن خەت يېزىپ، سۈيىدۇڭدىكى مانجۇرلاردىن ئاشلىق ياردەم قىلىشنى تەلەپ قىلدى. سۈيىدۇڭدىكى مانجۇرلار 100 ھارۋا ئاق ئاشلىق، 100 ھارۋا قۇناق ۋە ماي، گۈرۈچ تەييارلاپ، بىرنەچچە ئون چېرىك بىلەن كىچىسى كۈرەگە ماڭغۇزغانى. بۇنىڭدىن غازاتچىلار خەۋەر تىپىپ قالدى - دە، ئۇلارنىڭ ئالدى - كەينىدىن توراپ، مانجۇرلارنىڭ ئۆلۈكىنى سايىنىڭ تىشىدەك دوڭلاپ، ئاشلىق ۋە نۇرغۇن قۇرال - ياراقنى غەنىمەت ئالدى. قاچقان چېرىك جاڭجۇنگە كىرىپ، يىغىلاپ تۇرۇپ، «ئاچلىقتىن ھالىمىز قالمايدى، بۇنداق تىرىك بولغاندىن ئۆلگەنمىز ياخشى، ئەگەر روخسەت بەرسىڭىز، بۈگۈن كېچە سۈيىدۇڭگە بارايلى» دېگەن ئېدى. جاڭجۇن ئامالسىز روخسەت قىلىپ، ئۆزىمۇ ئۇلار بىلەن بىللە ماڭدى. بىر تەرەپتىن بىلىگىزلىك، مۇراتبەگ، يەنە بىر تەرەپتىن خۇددىيەر يۈز بېگى، ئون بېشى، ئەللىك بېشلار ئۇلارنىڭ چىقىشىنى كۈتۈپ تۇراتتى. مانجۇر چېرىكلىرى چىققاندا سۇلتانغا خەۋەر بەرگەن ئېدى. ياقۇپ بەگنى مۇرت بېگىگە قۇشۇپ، بىرنەچچە يۈز ئەسكەر بىلەن يولغا سالدى. ئۇلار تەرەپ - تەرەپتىن مانجۇر چېرىكلىرىگە توشقان سوققاندىك تېگىپ، سۈيىدۇڭگە بارغىچە ناھايىتى كۆپ قىسمىنى يوقاتتى. بۇ جەڭدە لوسەن دېگەن ئاجايىپ قەھرىمانلىق كۆرسەتتى. ئۇيغۇرلاردىن ئەلى پالۋان ئوڭ تەرەپتىن چىقىپ، ئاجايىپ مەرتلەرچە جەڭ قىلدى. روزاخۇنمۇ قەھرىمانلارچە جەڭ قىلىپ،

قەھرىمان دېگەن نام ئالدى. يوقارقى قەھرىمانلار ياكۇر باشلىق تۇڭگان ئەسكەرلىرى، ساندۇخۇزا قورغىنىغا ئاتلاندى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان دۆشمەنلەر سېپىل تاملىرىنى تىشىپ، زەمبىرەك ئېتىپ، ئۇيغۇر، تۇڭگان ئەسكەرلىرىنى يېقىن كەلتۈرمىدى. ئىمىر ئاخۇن غوجا كىسەك تىزىپ، ئۇنىڭ دالىمىسى بىلەن دۆشمەنگە قارشى تۇرۇپ، قايتارما زەربە بەردى. ھەسەن غەزىنچى بەگ، ئىمىن سۇپى، ئوسمان يۈز بېشى ۋە رۇستەملەر بۇ جەڭدە شەھىت بولدى. بېشىر بەگنىڭ پۇتىغا ئوق تېگىپ ياردار بولدى. 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى غەيرەتكە كەلگەن ياش پىدائىيلار ئاتلىق ۋە بەزىلىرى پىيادە ساندۇخۇزى قورغىنىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ كۈن چىقىش تەرەپتىكى دەرۋازىسىغا ئوت قويىۋەتتى. تۇڭگانلار بىلەن شەھەرلىك ئۇيغۇر سېپىل ئەسكەرلىرى قىلۋى (غەرب) دەرۋازىسىنى بۇزۇپ، سېپىل ئىچىگە بۆسۈپ كىرىپ، قۇچاقلاشما جەڭ ئېلىپ باردى. مانجۇرلار تاڭ ئاتقانغا يېقىن نۇرغۇن ئۆلۈكلىرىنى تاشلاپ، 100 دەك چېرىگى بىلەن ئارلار كۈرە شەھىرىگە قېچىپ بېرىۋالدى. ئىنقىلاپچىلار نۇرغۇن غەنىمەت ئالدى. ئەسكەرلىرىنى ئولجا ئېلىش ئۈچۈن، ئۆز ئىختىيارلىقىغا قويۇپ بەردى. ئاندىن يېڭى ئەسكەرلىرىنى بۇ قورغاننى ساقلاشقا قويۇپ، بارلىق كونا ئەسكەرلىرىنى شەھەرگە ئېلىپ كەتتى.

ئاداققى قۇرغان كۈرەنىڭ ئېلىنىشى

1866 - يىلى فېۋرال (2 - ئاينىڭ 12 - كۈنى) ئۇيغۇر ھۆكۈمىتى ئەلى پالۋانى ئەمىر تەيىنلەپ، كۈرەنى ئىلىشقا ئەۋەتتى. ئەلى يولدا سەندەك جاڭزىلىرىنى ئېلىپ، ئاندىن كۈرە قۇرغىنىنى قۇرشاۋغا ئالدى. تۆرت پالۋانى تۆرت تەرەپكە بىكىتتى. بۇ چاغدا ئۇزۇن مۇددەت قۇرشاۋدا تۇرغان كۈرەدە ئاچارچىلىق دەھشەتلىك ھالغا كېلىپ، مانجۇرلار يەيدىغان نەرسە تاپالماي، ئاخىرى چەك تاشلاپ بىر - بىرىنى يېيىشكە باشلىغان ئىدى. ئۇلار ئۇيغۇرلارغا ئەسىر چۈشۈپ، خۇرلانغاندىن ئۆلۈمنى ئەۋزەل كۆرگەندى.

ئۇيغۇرلارنىڭ پۈتۈن ئىلى ئۆلكىسىنى مانجۇرلاردىن تازىلاشقا موشۇ ئادالەتلىق قۇرغاننى ئېلىشقا ئىشەنچى كامىل ئىدى. ئۇلار ئىككى يەردىن تۆشۈك ئېچىپ، مانجۇرلارنىڭ ئەدىبىنى بىرىشكە باشلىغان ئىدى. جاڭجۇن چىڭدا لويە دېگەن ئەمەلدارنى چىقىرىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن سۆھبەتلىشىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇيغۇرلار تەرەپتىن جاپاباش مىراپ، خۇدا بەردى بەگ ۋە ئىرشات مىراپ بەگلەر چىڭدا لويەنى ئۈچ كۈن ئىچىدە تەسلىم بولۇشقا بويرىدى. چىڭدا لويەن بۇنى قوبۇل كۆرۈپ، ئۈچ كۈن ئىچىدە بارلىق قۇرال - ياراق، - ئوق - دورىلىرىنى تاپشۇرۇپ، ئەل بۇلۇشقا ۋەدە بەردى. لېكىن ئۇلار ۋەدىسىگە ئەمەل قىلمىغانلىقتىن ئىنقىلاپچى تەرەپ ئەلچى ئەۋەتىپ، «جاڭجۇن ئۇمۇمىي يۈزلۈك تەسلىم بولسا، سىپىل ئىچىدىكى پۈتۈن خەلق بىلەن ئامان قالدۇ ھەمدە كۈرە شەھىرىنى جاڭجۇننىڭ ئىختىيارىغا بىرىمىز» دەپ بويرىدى. جاڭجۇن بۇنى ئاڭلاپ، «ئىككى خۇيزۇ مېنىڭ يىنىمغا كىرسۇن، ئۆزەم سۆزلىشىپ كۈرەي» دېگەن ئىدى. سولتان قۇۋا خەلپەم بىلەن ئابۇزەر مىراپىگە ئەۋەتتى. ئۇلار جاڭجۇن بىلەن كۈرۈشكەندىن كېيىن، جاڭجۇن كونا مەنسەپدارلىرىنى چىقىرىپ بەرمەكچى بولدى. يېڭى جاڭجۇننىڭ ھۆكۈمى بىلەن ئەتىسى كونا جاڭجۇن باشلىق تۇ دارىن، پە دارىن، كونا جاڭجۇن سا دارىن، خانىلاداي، جاغىلاداي، باغىلاداي، خوتۇن - بالا چاقىلىرى ۋە مال - مۈلۈكلىرى بىلەن شىمال دەرۋازىسىنىڭ غەرب تەرىپىنى تىشىپ چىقىرىپ، ئۇيغۇرلارغا تاپشۇرۇپ بەردى.

ئەلى پالۋان بۇلارنى غۇلجا شەھەرگە ئەۋەتتى. مانجۇرلار بولسا سىپىل دەرۋازىسىنى باشقىدىن ئىتۋالدى. ئەلى پالۋان يەنە سەۋىر قىلىپ، بىر نەچچە ۋاقىت تۇرغاندىن كېيىن، جاپاشەبەگ، يۈسۈپ بەگ، ئەمىر شاجەبەگ، بەگزادەبەگ، سامساق تۇتچىلارنى يەنە سۆزلىشىشكە ئەۋەتتى. چىڭدا لويە چىقىپ، يەنە بىر نەچچە كۈن سەۋىرى قىلىشنى، سىپىل ئىچىدىكىلەرنىڭ بەك قۇرقۇپ كەتكەنلىكىنى ئېيتتى. بەگلەر يانماقچى بولۇپ تۇرغاندا سىپىل ئۈستىدىن ئۇشتۇمتۇت مىلتىق ئالۋازى ئاڭلىنىپ، سامساق تۇتچى شېھىت بولدى. بەگلەر بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، چىڭدا لويەنى ئۆلتۈرۈپ، بېشىنى خەندەك

كۆۋرۈكىگە ئېسىپ قويدى. يەنە جەڭ باشلىنىپ خېلى كۆپ پالۋانلار ئۆلدى. ئاندىن سادىر پالۋان لەقەمە كۈلۈپ، سېپىلىنى پارتىلاتقاندى، سېپىلىدىن شورا ئېچىلىپ، جەڭچىلەر سېپىل ئىچىگە باستۇرۇپ كىرگەندىن كېيىن، ئادەتتىن تاشقىرى جەڭ بۇلۇپ، قانلار ئېرىقتا ئاقتى. كەچ كىرىپ، كىچىچە سوقۇش بولغاندىن كېيىن، يېڭى جاڭجۇن ئەل بولماقچى ئېدى، مەسئۇل خادىملىرى بىر ئۆيگە بېكىنىۋېلىپ، قالغانلىرى سۈيىدۈڭگە چېكىنىپ، بىر نەچچە ئاي مۇھاسىرە تىنىچ ياتتى.

ياز ئۆتۈپ قىش كىردى. باشلىقلارغا خەۋەر كەلدىكى، سۈيىدۈڭدىكى مانجۇرلار قېچىپ، قورغاسقا بارغۇدەك، بۇلارنىڭ يېرىمى چېرىك بۇلۇپ، يېرىمى پۇقرا ئېكەن. سۇلتان ئۇلارنى يوقىتىش توغۇرلۇق بويرۇق چۈشۈرگەندە ئەسكەر باشلىقلىرىدىن تارتىپ، جەڭچىلىرىگىچە قىزغىن بولمىدى. چۈنكى كۈن سوغۇق بولۇپ، ئۇلار ئوتنىڭ ئالدىدىن نېرى بارالمايتتى. ئاخىرى مازارلىق ئىسرائىل قەھرىمان، ئەزىز پالۋان، ئاقتۇپىلىك توقايلىقلار، خۇدا بەردى بەگ بىلەن خۇددىيار يۈزلۈك خۇدا بەردىلەر كېيىنچە ئەلى پالۋان بىرلىشىپ باردى. شۇ كېچىسى تاڭ ئاتىچە دۈشمەنلەرنىڭ ئاساسىي كۈچىنى بىتچىت قىلدى. ئازراق قېچىپ قۇتۇلدى. جەڭچىلەر ئولجىلارنى تويغىچە ئېلىپ، شەھەرگە خۇشال قايتتى.

قىش كېتىپ، ياز بولغاندا تۇققۇزتارا خەلقى بۆكتۈرمە ئەسكەر تۇرغۇزدى دېگەن تەشۋىقاتنى قالماقلار ئىچىگە تاراتقانلىقتىن، ئۇلار قۇرقۇپ، مانجۇرلارغا ياردەمگە كىلەلمىدى.

ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقلىشىپ، بۇ قېتىمقى سۇقۇشنى ناھايىتى پىلانلىق، ماھارەت ۋە جاسارەت بىلەن قىلغانلىقتىن، نۇرغۇنلىغان غەنىيمەتلەرنى قولغا ئالدى. بۇنىڭ نەتىجىسى ئەلى پالۋانغا مەنسۇپ. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق ئەلى پالۋاننى ئەمىر قىلىشنى سولتاندىن تەلەپ قىلدى. سۇلتان ئەلى پالۋاننىڭ ئەمىر بولۇپ، ئەسكەر بېشىغا چىقىشىغا كۆڭلىدە قۇشۇلمىسىمۇ، خەلقنىڭ تەلىۋى كۈچلۈك بولغانلىقتىن ئامالسىز ئەمىر قىلىپ بېكىتتى. ئەسكەر

باشلىقلىرى قەھرىمان پالۋانلار سۆزىنى بىر قىلغاچقا ئاخىر ئەلى پالۋان ئەمىر سايلىندى. بۇ ئىشقا پۈتۈن چوڭ - كىچىك مۇبارەك ئېيتتى.

كۈرە شەھرىنىڭ شىمال تەرەپتىكى ساندۇغ جاڭزا دېگەن يېرىدە مانجۇرلار ناھايىتى كۆپ، (قاراۋۇللىرى) مانجۇر مەنسەپدارلىرى ھەم مۇسۇلمان جەڭچىلەرمۇ بار ئىدى. مۇسۇلمان جەڭچىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ، تەييار تۇراتتى. شاۋكەت سۇلتان باشلىق بارلىق ئەسكەرلەر ئوت قويۇپ، كۈننى كۆككە سورىدى. كۈرە شەھىرى مانجۇرلاردىن ئازات قىلىندى. كونا جاڭجۇن ئەسەرگە ئېلىندى. يېڭى جاڭجۇن ئۇرۇشتا يوقالدى. چەكسىز ئالتۇن - كۈمۈشكە باي جاڭجۇن ئوردىسى پۈتۈنلەي بۇلاڭ - تالاڭ قىلدۇرۇلدى. قەھرىمانلارنىڭ ئەركىن نەپەس ئېلىپ ئوينىشىغا قويۇپ بېرىلدى. كۈرە شەھىرىنىڭ سۇقۇشىغا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى باي بولۇپ ياندى. ئەسكەرلەر ۋە خەلق خۇشاللىققا چۆمدى.

موللا شاۋكەت ئاخۇننىڭ سولتانلىقتىن چەتلەشتۈرۈلىشى

مانجۇرلارنىڭ ئاخىرقى تىرىكى كۈرە شەھىرى ئىلىنغاندىن كېيىن ئەتراپىنى ئۇيغۇرلارغا يەنى بۇ قېتىمقى جەڭدە كۈچ كۆرسەتكەنلەرگە قورا جايلىق قىلىپ بۆلۈپ بەردى. سۇلتان بولسا ئۆز ھۆكۈمىتى ئىچىدە ئىسلاھات ئېلىپ بارماي، ئىشنى بىراقلا تاشلاپ، ھۆكۈمەت ئورنىنى مەھكەم چىڭتىمىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزى بىلگەنچە ھۆكۈمەت ھوقۇقى يۈرگۈزۈپ، ئۆز ئورنىنىڭ مۇقىملىغىنى چىڭتىمىدى. خەلق بولسا توققۇزتارا پاجىئەسىنى سۇلتاننىڭ تەجىربىسىزلىگىدىن بولغان دەپ قارايتتى. كۈرەنىڭ ئازات بولۇشىنى ئەلى پالۋاننىڭ توغرا قوماندانلىغىدىن دەپ بىلگەچكە ئۇنى خان بولسەكەن دەپ ئارزۇ قىلاتتى. لېكىن شاۋكەت سۇلتان بولسا ئەلى پالۋاننىڭ ئەمىرلىك ھوقۇقىنى ئېلىپ تاشلاپ، ئاندىن بىر پۇقرا قىلىپ قويغانىدى. بۇ

توغرىلىق خەلق ۋە ئەسكەرلەر روھسىزلىنىپ كەتتى. ئەسكەرلەر ئەلى پالۋان ئەمىر بولسا ئىنتايىن ئىتائەت قىلاتتى، چۈنكى ئەلى پالۋان سۇقۇشتا تاكتىكىسى ئۈستۈن، ئىشنى پائىلىق ئېلىپ باراتتى. ئۇ ھەم سۇقۇشقا كۆپ قاتناشقان ھەم ياش يېگىت ئېدى. بۇ جەھەتتە خەلق ۋە ئەسكەرلەر سولتاندىن «ئەمىر ئەلنىڭ نېمە گۇناھى بولسا بىز تىلەيلى» دەپ سورىغان ئېدى. موللا شاۋكەت ئاخۇن ماقۇل كۆرمىي، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمىدە چىڭ تۇرىۋالدى. ھەتتا تۇڭگان چوڭلىرىدىن ياكىر سۇلتان، سۇسەن باي تېشى، جۇر بىتتىشى، لايتىشلارمۇ كېلىپ، موللا شەۋكەت ئاخۇندىن ئەمىرنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈڭ دەپ سورىغان ئېدى. موللا شەۋكەت ئاخۇن بۇلارغىمۇ ئۇنىمىدى.

خۇددىيار يۈزىدىن ھىلال ھەسەن، ئىمام يۈز بېشى موللام، ھوشۇر ئىماملار كىرىپ، شاۋكەت سۇلتانغا يەنە نەسىھەت قىلدى. ھىلال ھەسەن ئۆز يېرىدە ناھايىتى مۆتىۋەرلىك باي كىشى ئېدى. ئۇ كىشى ئېيتتىكى «ئەي ئاخۇنۇم، بۇ دۇنيا پانى، ئۇنىڭ دۆلەت ۋە ئابرويسىمۇ پاندۇر، ئاخىردا ئۇلۇغ دۆلەتمەنلەرمۇ يەر زىمىن ئاستىدا توپراق سۈپەت بولۇپ ياتىدۇ. جەمىشت، فىرەۋس، موللاجۇر، خىماك، كىتاۋىس، كەھەرى، زالدۇر، روستەمى داستان، كۈزۈر ئەينى، كىشۋار ۋە نۇشۇرۋانلاردەك پادىشاھلارغا ھاكىمەتلىك كىشلەر ۋە ئەقىللىق ۋەزىرلەر لازىمدۇر. چۈنكى سىلگە ئوخشاش كىشىگە قايىل ۋە ئەقىللىق ۋەزىرلەر بولسىلا ئاسانلىق بولۇر، ئەلبەتتە ئەلى پالۋاندىك ئەمىرلەر تىخىمۇ لازىمدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەلى پالۋاننىڭ مەنسىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرسىلە، ئەگەر ئۇنداق قىلمىسىلا يۇرت قولىدىن كىتەر، ئىشنىڭ ئاخىرى يامانلىققا ئايلىنىپ قالسا ئۇ ۋاقىتتا پۇشايمان قىلغان بىلەن پايدا قىلماس، دۆلەت قولىدىن كەتسە يېنىپ كەلمەس. ھەر قانداق كىشى كېسەلنىڭ باشلىنىشىدىن بۇرۇن، دورا ئىچىپ ئالدىنى ئالسا، ئەلۋەتتە كېسەلدىن ئامان قالغىلى بولىدۇ. مۇبادا ئاغرىپ ياتقاندىن كېيىن دورا ھېچ كار قىلماس. مەسىلەن، تىرنىق دورىسىنى زەھەر ئىچمەستىن بۇرۇن تەييارلاپ قويسا ياخشى بولۇر، مۇبادا زەھەر ئىچكەندىن كېيىن تىرنىق دورىسىنى تەييارلاپ ئىچكىچە يۈرەك باغرى كۆيۈپ تۈگەر، ئەي ئاخۇنۇم بۇنىڭدىن باشقىسىنى

ئۆزلىرى بىلىسلە» دېدى. سۇلتان شاۋكەت ئاخۇن ئېيتتى: «ئەي ئاخۇن راست ئېيتتىڭىز، ئەمما ئەلى پالۋانغا مەنسەپ بەرمەيمەن». ئاخۇنۇم ۋە تۇڭگان ئاخۇنلار: «ئەلدە نېمە گۇناھ بار؟ ئۇنىڭغا نېمانچە ئوچلۇك قىلىپ، غەزەپىلەن قارايسىز؟» دەپ سورىغانى. سۇلتان ئېيتتىكى «ئۇنىڭ گۇناھىنى ئۈزۈم بىلىمەن». ئۇلار ئۇنداق غەزەپلەنسەڭىز ئۆزۈڭىزگە زىيان بولۇر، دەپ ئائىلاچ قايتىپ كەتتى.

پۈتۈن يۇرت چوڭلىرى ۋە كىچىكلىرى ھەممىسىنىڭ سۇلتاندىن كۆڭلى قالدى. موللا ھىلال ھەسەن ئىمام ئۆز يۇرتىغا قايتىپ چىقىپ، بولغان ۋەقەلەرنى خەلققە سۆزلەپ بەردى. بارلىق ئەسكەرلەرنىڭ ئاچچىقى كېلىپ، نۇرغۇنلىغان ئەسكەرلەر ۋە بارلىق كىشىلەر قاش بويىغا بېرىپ، ئەمىر ئەلىگە بەيئەت قىلىپ، ئۇنى سۇلتان سايلاپ، شاۋكەت ئاخۇننى سۇلتانلىقتىن قالدۇردى. ئەلى پالۋان «بىر نەچچە كۈن سەۋىر قىلىڭلار، تاكى ئاخۇننىڭ ئاچچىقى يېنىپ قالغىچە» دېۋىدى، خەلق ۋە ئەسكەرلەر ئۈنىدى. ئاخىرى ئەمىر ئەلى پالۋاننى سۇلتان دەپ ئېلان قىلدى.

ئەلى پالۋاننىڭ سۇلتان بولۇشى

1867-يىلى قاش دەرياسى بويىدا خەلق ئەسكەرلىرى شاۋكەت سۇلتاننى سۇلتانلىقتىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭغا «جاھان پالۋان سۇلتان باھادىر غازى ئابۇ ئەلاخان» نامى بىلەن ئەلى پالۋاننى خان سايلىدى. ئابۇ ئەلاخان ئىبراھىم ئوغلى ئېدى. ئەلى پالۋان خان بولغاندىن كېيىن تەرەپ-تەرەپتىن ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى توپ-توپ بولۇپ كېلىپ بەيئەت قىلدى. پۇقرالار شاۋكەت ئاخۇندىن يۈز ئۆرۈپ، ئەلاخانغا خىزمەت قىلىشقا تەييارلاندى. موللا شاۋكەت ئاخۇننىڭ خىزمەتچىلىرى ۋە بەگلىرى شەھەرنى تاشلاپ، سەھراغا چىقىپ كەتتى. بەگزادە بەگ غوجامنىياز ئەلى ئەخمەتخان غوجىنىڭ ئىنىسى توختىئاخۇن ئەلى پالۋانغا بەيئەت قىلىپ، خىزمىتىدە بولۇش ئۈچۈن كەلدى. موللا روزى نەمىتى تاھىرىبەگ، ئابدۇللا ھېمىتبەگ، ئابدۇللا سەدەن بەگلەرنى،

غەزىنىچى مەخپىرىيەتچى، نەدەپ ئاخۇنبەگ، مىرالدېنىيەگ، ئازىمبەگ، سېتىۋالدى بەگلەرنى شاڭ بېگى قىلدى. ئەخمەت غوجىنىڭ ئىنىسى توختى ئاخۇننى ئەمىر قىلىپ سايلىدى. جالالىدىن خەلىپەمنى قازى كالام دەپ ئېلان قىلىپ، ھەر قايسى مەنسەپدارلارنىڭ ئۆز ئىشىغا پۇختا بولۇشىغا تەۋسىيە قىلدى. تەبىئىيىكى مۇنداق سايلاپ ۋە سايلاشلار موللا شاۋكەت ئاخۇن ۋە ئەخمەتخان غوجىلارغا توغرا كەلمەيتتى. ئەلاخان سۇلتان ئەخمەتخان غوجىنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈپ، «غوجام ئەمدى سىز قېرىدىڭىز، خەلقنىڭ ئامانلىقىغا دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ بېرىپ، ئۆيۈڭىزدە تىچ يېتىڭ» دەپ سەھراىدىكى ئۆيىگە ماڭغۇزدى. ئاندىن سۇلتان پۈتۈن ئەسكەرلىرىگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، شەھەر تەرەپكە يولغا چىقتى. بۇ خەۋەرنى خۇدىيار يۈزىدىكى موللا شاۋكەت ئاخۇنغا ھەسەت قىلغان ھىلال ھەسەن ئاخۇن ئاڭلاپ، تۆلەندى يۈز بېگى، موللا ھوشۇرەن، ئەخمەت ئەللىلەرنى باشلاپ، نۇرغۇن خەلق بىلەن سۇلتان ئەلاخاننىڭ ئالدىغا چىقتى. كۈرۈشۈشتىن كېيىن تۆۋەندىكى نەسىھەتلىرىنى قىلدى. «ھەي شاھىم ئۆمۈرۈڭىز ئوزۇن، دۆلىتىڭىز زىيادە بولسۇن، شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن ھېچ بىر يامان ئىشلارنى قىلماڭ، شەھەر دېگەندە كۆپ ئەھلىلەر بار، ئۇلارغا زىيان زەخمەت قىلمىغايىسىز، ئەسكەرلىرىڭىز بىر توخونىمۇ ئۆلتۈرمىگەي، بەزى ئەسكەرلىرىڭىزنىڭ پەيلى بۇزۇلۇپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلمىسۇن، شەرىئەتتە قان چىقارماسلىقتۇر، سىزلىرىگە بىرسى ئوق چىقارسىمۇ ئاۋال ئوق چىقارماي سەۋىر قىلىپ، ئىشنىڭ ئاخىرىنى كۆرگەيسىز، ھېچ ئىش يوق، ئاداۋەت قەستى دەپ ئۆچ ئالمىغايىسىز». ئەلاخان سۇلتان شەھەرگە كىرىپ، ئوردىدا ئولتۇرغاندىن كېيىن، موللا شاۋكەت ئاخۇننى ئۆيىدىن چىقىمىسۇن، خاپا بولۇپ، تۆرىدىن چۈشمىسۇن دەپ كىشى كىرگۈزدى.

ئۇيغۇرلار بىلەن تۇڭگانلار ئوتتۇرىسىدىكى چاتاق

ئۇيغۇرلار بىلەن تۇڭگانلار ئىلى ۋىلايىتىنى مانجۇرلاردىن ئازات قىلغۇچە ئىناق ۋە ئىتتىپاق ئۆتكۈزدى. ئۇرۇشلاردا ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىپ كەلدى. ئۇيغۇرلارمۇ بەزى مەسىلىلەردە ئۇلارغا يول قويۇپ كەلدى. ئۇلارغا دەخلى تەرۈز قىلمىدى. تۇڭگانلارنىڭ باشلىقى ياكۇر تۇڭگانلارغا سۇلتان بولۇپ كەلدى. قاچانكى دۈشمەننىڭ كۈچى تۈگەپ، ئېلى ئازات بولدى، تۇڭگانلارنىڭ ئىشلىرى باشقىچە ۋەزىيەتكە ئۆزگەردى. ياكۇر ئازىراق تۇڭگانلارغا سۇلتان بولىشىنى ئويلىدى. ياكۇر تۈرلۈك باھانە - سەۋەپلەر بىلەن يول تۇتۇپ، جىددىي ھەرىكەتكە كەلگەن ئېدى. ئۇ ئوردا ئىچىدىكى تۇڭگانلار باشلىقى داۋۇد خەلىپىگە مۇراجىئەت قىلىپ، ئۇنىڭدىن ياردەم سورىدى. داۋۇد خەلىپە ئوردا ئىچىدىكى بارلىق ئۇيغۇر خىزمەتچىلەرنىڭ ئورنىغا ئۆز ئادەملىرىنى قويۇشنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. ئۇيغۇرلار بىلەن تۇڭگانلار ئوتتۇرىسىدا ئاز كۈنگە قالماي ئىتتىپاقسىزلىق بولىدىغانلىغىدىن خەۋەر تاپقان يېڭىدىن تەسلىم بولغان قالماقلارنىڭ باشلىقلىرى كۆك شىن ئامبال، موڭۇ تۆمۈر دېگەنلەر توققۇزتارا، نىلقا، ئولۇستاي ئارقىلىق تۇرغۇتتىن نەچچە مىڭ چېرىك ئېلىپ، ئۇيغۇرلار ئۈستىگە يۇشۇرۇن يۈرۈش قىلغانىتى. سۇلتان ئەلاخان بۇ ئىشلاردىن خەۋەر تېپىپ، ئەمىر توختى ئاخۇننى چاقىرتىپ، مەسلىھەت قىلغاندىن كېيىن، شەھەر غەزىنىچىگە بارلىق ئىشلارنى تاپشۇرۇپ، ئولۇستاي غولىغا بېرىپ، بارگاھ قۇردى. شۇ ئارلىقتا قالماقلار تەرەپتىن سوقۇش قىلىش خەتلىرى كېلىپ، ئۇيغۇرلارنى مەنسىتمىگەن ئاساستا تەھدىد سېلىپ، ئۇلارنى غەزەپلەندۈردى. ئاندىن ئىككى تەرەپ جەڭ باشلىدى. بۇ جەڭ بىر نەچچە كۈنگە سۈزۈلدى. ئاخىرى دۈشمەنلەر مەغلۇپ بولۇپ، ئارقىسىغا چېكىنىپ، تاراشقا باشلىدى. قالماقلار نۇرغۇن چىقىملارنى تارتىپ، يۇرتىغا قايتىشتى.

ئۇيغۇرلار بىلەن تۇڭگانلار ئىتتىپاقسىز بولۇپ تۇرغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئەمىر توختى ئاخۇن سۇلتان ئەلاخان بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن كەلگەندە

سۇلتان ئەلاخان ئۇنىڭغا ئات گۈشىگە زەنجىۋىل سېلىپ، تاماق قىلدۇرۇپ مېھمان قىلغان ئېدى. ئەمىر تاماقتىن كۆپرەك يەپ قويۇپ، ئۆيىگە بارغاندا ئىچىنى ئاغرىتىپ، تەبىئىتى بۇزۇلۇپ يېتىپ قالدى. بۇنىڭدىن سۇلتان ماڭا زەھەر بەرمىگەن دەپ گۇمانلىنىپ، دەرھال ئەلى تۆرە ئارقىلىق ئاكىسى ئەخمەتخانغا خەت ئەۋەتىدۇ. ئەخمەتخان غوجا دەرھال ئارا ئۆستەڭ، قاشلاردىن مەكتەپ يۈزى كۆرمىگەن نادانلاردىن كېچىلەپ ئادەم يېغىپ، ئۇلارغا ئەلاخان سۇلتان ئەمىر توختى ئاخۇنغا زەھەر بېرىپتۇ دەپ بارلىغىنى ئەگەشتۈرۈپ، كېچىلەپ توختى ئاخۇننىڭ قېشىغا يېتىپ كەلدى. شۇ كېچىسى موللا شاۋكەت ئاخۇننى ئالدۇرۇپ، ئۇلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، تاڭ سەھەر ھەممە ئەگەشكۈچىلىرى بىلەن ئاتلىنىدۇ. شەھەر ئىچىگە كىرىپ، ئوردىنىڭ سوراقخانىسىنى بۇزۇپ، قالايمىقانچىلىق چىقىرىدۇ. ئوردىدىكى ھەممە قاشلىقلار پېتىراپ قېچىپ كېتىپ، سۇلتان ئەلاخان يالغۇز قالىدۇ. ئەخمەتخان غوجىنىڭ ئادەم ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن كەلگەن جاللاتلىرى يېغىلىپ كەلگەندە بازار باشلىغى ئەسكەرلىرى بىلەن يېتىپ كېلىپ، ئەلاخان بىلەن بىرلىكتە ئەخمەتخان غوجىغا قايتۇرما ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇ چاغدا موللا سالىت ئىمام ئەلى تەرەپ قالغان خىزمەتچىلىرى بىلەن خەلق قوزغۇلۇپ سۇلتان ئەلاخان تەرەپتە بولۇپ، سۇلتان ياردەمچىلىرى غالىپ كېلىپ، موللا شاۋكەت ئاخۇن بىلەن ئەخمەتخان غوجا قېچىپ، تۇڭگانلار مېچىتىگە كىرۋالىدۇ. بۇلارنى تۇڭگانلار ھېمايىسىگە ئېلىپ، چىقىرىپ بەرمەيدۇ. ئۇلارنى يوشۇرۇنچە سۈيىدۇڭدىكى تۇڭگانلار تەرەپكە قاچۇرۇۋېتىدۇ.

سۇلتانلىقتىن مەھرۇم قالغان موللا شاۋكەت ئاخۇن بىلەن مەنسەپ تەگمىگەن نامى قالغان دوستلىرىنىڭ ۋەدىسىدىن مەھرۇم قالغان پىتنە پاسات چاققۇچى ئەخمەتخان غوجا تۇڭگانلار بىلەن دوست بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھېمايىسىدە ساقلىنىدىغان بولدى. ئەمىر توختى ئاخۇنمۇ قېچىپ بېرىپ، شەمشىدىن خەلىپە قېشىغا بېرىپ يېغلىغانى. خەلىپە ئۇنى ئارا ئۆستەڭدىكى بىر ئۆيگە قاماپ قويدى. تۇڭگانلارنىڭ سۇلتانى ياكۇر ۋەزىرى كىزى تاز، ماينىزلارلار خوشال بولۇپ، «موللا شاۋكەت ئاخۇن بىلەن ئەخمەتخان غوجىلار

بىز تەرەپكە ئۆتتى، ئەمدى بىزنىڭ ئىشىمىز ئوڭدىن كېلىدىغان بولدى» دەپ ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن، سۈيىدۈڭدىكى تۇڭگانلارغا خەت ئەۋەتتى. دەل شۇ چاغدا ئۈرۈمچىدىكى داۋۇر خەلپەم دېگەن كىشى بۇ ۋەقەنى بېلىش ۋە نەسىھەت قىلىش ئۈچۈن، ئالى ئەلچى ھېساۋىدا كەلگەندى.

سۇلتان ئەلاخان بۇ ئىشلاردىن تولۇق خەۋەردار بولسىمۇ، ئاقكۆڭۈللۈك بىلەن سۈلھى ئارقىلىق بۇ ئىشلارنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، موللا شاۋكەت ئاخۇنغا خەت ئەۋەتتى. خەتنى موللا زۇلىيار بىلەن زەينىاۋۇر ياساۋۇلغا يەنە ئىككى كىشىنى قۇشۇپ، تۆرتىنچى ئەلچى ھېساۋىدا ئەۋەتكەندى. موللا شاۋكەت ئاخۇن ئاچچىقلىنىپ، «سۇلتان ئەلا شەرئەتنى بىلمەمدىكەن؟ مەن ئەلا بىلەن ياخشى بولالمايمەن، مېنىڭ سۇلتانلىغىمنى تارتىپ ئېلىپ، مېنى خۇرلىدى. بۇ يەردە بىز ئەتەۋارلىق كىشىلەردىن بولۇپ، ئەخمەتخان غوجىنى سۇلتان، مېنى ئەمىر قىلىپ كۆتۈرمەكچى بولدى. سىلەر دەررۇ ئارقاڭلارغا قايتىڭلار» دەپ بۇيرىدى. موللا زۇلىيار ئېيتتىكى «ھەي ئاخۇنۇم ئەھلى ئىلىمنىڭ پەزىلىتى شۇمىتى، سۇلتان بىلەن سىزلىرىنى ياراشتۇرماقچىمىز، بۇ سىزلىرىگە ھاجىباد ئىماندۇر، بىز سىزنى ئېلىپ كەتمەكچى. ئۆز يېرىڭىزدە شاراپەت تاپارسىز، سۇلتان ئەلاخان قەسەم قىلىپ، بىزلىرىنى ئالدىڭىزغا ئەۋەتتى» دېدى. ئاخۇنۇم بولسا بۇلارنىڭ سۆزىگە ئۈنمەي، ئۆز پىكىرىدە چىڭ تۇرۇۋالدى. تۇڭگانلارنىڭ موللا ئاخۇنلىرىمۇ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئاخۇنۇمغا «ئەي ئاخۇنكا، قايتقىنىڭىز ياخشىدۇر، غوجام مۇنداق تۇرسۇن، سىز قايتىپ بارسىڭىز يامان ئىشلارمۇ ياخشى ئىشلارغا ئايلىنىدۇ» دېيىشتى. بىراق بىر مۇنچە بەغەرمەز تۇڭگانلار بىز ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇرۇش قىلىمىز، بۇ كەلگەن ئەلچىلىرىنى ئاۋال ئۆلتۈرۈمىز دەپ چوقان سېلىشتى. ئەلچىلەر بىر بانالار بىلەن قېچىپ، سۇلتان ئەلاخاننىڭ قېشىغا كېلىپ، ئەھۋالنى بىر-بىرلەپ بايان قىلدى.

ئەخمەتخان غوجا تۇڭگانلارغا باش بولۇپ، موللا شاۋكەت ئاخۇن بىلەن نۇرغۇن تۇڭگان ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، سۇلتان ئەلاخانغا ئۇرۇش ئېلان قىلدى. جەڭدە ئىككى تەرەپ ئەسكەرلىرىدىن نۇرغۇن قىرىلدى. شۇ ۋاقىتتا

ياكۇر سۇلتان غۇلجا شەھرىدە ئېدى. ئۇ مېڭىش ئالدىدا ئىش باشلانغان ھامان سىلەر سوقۇش باشلاڭلار دەپ ۋەزىرى كېنىز تازغا تاپشۇرۇپ كەتكەندى.

ياكۇر بولسا شەھەر خەلقى بىلەن سوقۇش قىلدى. ئالدىنقى جەڭدە تۇڭگانلار ئۈستۈن كېلىپ، ئاق تۆپىگىچە ئۇيغۇرلارنى قوغلاپ كەلگەن ئېدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر قەھرىمانلاردىن قۇۋاش بەگ، ئىسلام موللا، ھوشۇرلار غەيرەتكە كېلىپ، تۇڭگانلارغا قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ، بىجاندەل بىلەن غەيرەت قىلغانلىقتىن، ئەسكەرلەر ئۇلارنىڭ رەھبەرلىرىگە تۇڭگانلارنى ئارقىسىغا چىكىندۈرۈپ، چىلىپەڭزىگىچە ئاپىرىپ سولاپ قويدى ۋە سېپىل ئىچىگە قورشاپ تۇرۇپ، سوقۇش قىلىپ دۈشمەنلەرنى يوقاتتى. شەھەر ئەسكەرلىرى بىلەن خەلق بۇ سوقۇشتا ئۈستۈن كېلىپ، ياكۇرنىڭ ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ياكۇرنى ئۆلتۈردى.

ئەخمەتخان غوجا بىلەن موللا شاۋكىت ئاخۇنى چىلىپەڭزىگە سولانغان تۇڭگانلار ئارىسىدىن شەھەرگە ئالدۇرۇپ كېلىپ، ئەخمەتخان غوجىنى ساي بويدا ئۆلتۈردى. موللا شاۋكىت ئاخۇنى زىندانغا سولاپ قويۇپ، بىر نەچچە كۈندىن كېيىن تاغارغا سېلىپ، دەرياغا تاشلاپ ئۆلتۈردى. ئەمىر توختى ئاخۇننىڭ تېنىنى جېنىدىن جۇدا قىلدى. قالغان تۇڭگانلار كۈرە شەھىرىگە قېچىپ كەتتى. ئۇيغۇر بوۋايلىرىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، مانجۇر سوقۇشىدىن تۇڭگان سوقۇشى ئىنتايىن قىيىن بولغان دېيىشىدۇ. ياكۇر بىلەن شەھەر ئىچىدىكى سوقۇش ناھايىتى قاتتىق بولۇپ، ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىدىنمۇ كۆپ چىقىمدار بولدى. بۇ سوقۇشلارغا سادىر پالۋاننىمۇ تەكلىپ قىلغان ئېدى. سادىر پالۋان: «مەن بولسام قېرىدىم، ئەمدى سوقۇشقا قاتناشمايمەن» دەپ ئىبادەتكە مەشغۇل بولغان ئېكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن تۇڭگانلار سوقۇشىغا قاتناشالمىدى.

كۈرەدىكى تۇڭگانلار باشقىدىن باش كۈتۈرۈپ، سۈيدۈڭ ۋە باشقا يەردىكى تۇڭگانلار بىلەن بىللە قاچقان، مۈككەن تۇڭگانلارنى يېغىپ، مەسلىھەتلىشىپ، نەتىجىدە ئۇيغۇرلار ئۈستىگە باستۇرۇپ بېرىپ، ئۈچ

ئالماقچى بولۇشتى. بۇ خەۋەرنى سۇلتان ئەلاخان ئاڭلاپ، تۇڭگان ئۇلۇغلىرىغا بىر پارچە مەكتۇپ يېزىپ ئەۋەتتى. خېتىدە: «ئەي مۆمۈنلەر! شەيتان كەينىگە كىرمەڭلار، بۇ ئىش ھەر ئىككى تەرەپكە قىيىنچىلىق زىياندىر. ئۆتكەن ئىشلار بولسا بۇ بىر قازا، ئەلۋەتتە. ئۇ ئىشلارغا توۋا قىلىپ، نىيىتىڭلاردىن يېنىڭلار، ئەمدى قەستلەشمەيلى، ئىككى تەرەپتىن كۆپ كىشىلەر شېھىت بولدى. بۇنىڭغا رازى بولۇشايلى. ئەگەر رازى بولماي قەسلەشسەڭلار مېنىڭ بۇرۇنقى ئەسكەرلىرىم ھازىرمۇ بار» دەپ يازغانى. بۇ خەت تۇڭگانلارنىڭ قولىغا تەككەن ھامان، دەررۇ جاۋاپ يازدى. ئۇلار خېتىدە: «سوقۇشتىن باشقا ئىشىمىز يوق، ئەگەر سۇلتان ئەلاخان سوقۇشتىن قورققان بولسا، ئوردىنى تامغىسى بىلەن شەھەرنى بىزگە تاپشۇرۇپ بەرسۇن. ئۆتكەن ئىشلارغا ئىنتىقام ئالمىساق كۆڭلىمىز تىنىمايدۇ» دەپتۇ. سۇلتان ئەلاخان بۇ خەتنىڭ مەزمۇنىنى ئاڭلاپ، قاتتىق خاپا بولۇپ، قېنى يەنە بىر قېتىم ياخشىلىق قىلايلى، ئەجەپ ئەمەس، ئەمىنلىكتىن ئىبرەت ئېلىپ، ياخشىلىققا يۈزلىنىپ قالسا دەپ قاسىمنى ئالدۇرۇپ، تۇڭگانلارغا ئاشلىق، گۆش، ماي ئېلىپ بارغىن، بۇلارنى يەپ تۇرۇپ سوقۇش قىلسۇن ياكى پەيلىدىن يانسۇن دەپ ئۇن، گۈرۈچ، ماي، قوبىلارنى ھارۋۇلارغا باستۇرۇپ، مىرقاسىمغا بىرنى ھەمراھ قىلىپ تۇڭگانلارغا ئەۋەتىپ بەردى. تۇڭگان چوڭلىرى: «ئەمدى بىزگە قانچە يالۋۇرسىمۇ ھېچ نەرسە كار قىلمايدۇ»، «ئارىمىزدا قىلىچتىن باشقا ھېچ نەرسە قۇتۇلدۇرۇپ ئالالمايدۇ» دەپ ئاشلىق ئاپارغان ئىككىسىنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ كېيىن بۇلارنى سولاپ قويدى. بۇلار كېچىچە خۇداغا زار-زار يىغلاپ چىققانلىقتىن باققۇچى تۇڭگاننىڭ رەھىمى كېلىپ قويۇپ بەردى. ئۇلار قاچقان پېتى شەھەرگە بېرىپ سۇلتان ئەلاخانغا ئەھۋالنى بايان قىلغانىدى. سۇلتان ئەلاخان غەزەپكە كېلىپ بارلىق ئەسكەر باشلىقلىرىنى يېغىدۇرۇپ، مەسلىھەت قىلىپ، سوقۇشقا تەييارلىق قىلىش ئۈچۈن قارار قىلدى. قارار نەتىجىسىدىن كېيىن ناھايىتى كۆپ ئەسكەرلەر قوبۇل قىلىپ يولغا چىقتى. تۇڭگانلار ئاتلىق-پىيادە بولۇپ، قىقاس-چوقان بىلەن رەھىمسىز سوقۇش قىلدى. گاھىدا ئۇيغۇرلار، گاھىدا تۇڭگانلار چىكىنىپ،

ئىككى تەرەپ ئەسكەرلىرىدىن ھېسابسىز چىقىملار بولدى. ئاخىرى قاتتىق ھوجۇمدىن كېيىن تۇڭگانلار كۈرە شەھەرگە يۈزلەندى. ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى كۈرە شەھەرگە باستۇرۇپ بېرىپ، تۇڭگانلارغا كۆپ زىيان كەلتۈرگەندىن كېيىن تۇڭگانلار سۈيىدۈڭگە قاراپ قاچتى. بەزىلىرى سۇلتان ئەلاخانغا يالۋۇرۇپ تەسلىم بولدى. سۇلتان ئەلاخان يول-يۇللارغا كەڭ قۇرساقلىق قىلىپ، گۇناھىدىن ئۆتۈپ، چوسسىن دېگەننى باشلىق قىلىپ، لۇچۇر دېگەننى مۇئاۋىن قىلىپ بېكىتتى. ئۇيغۇر جەڭچىلەر بولسا كۆپلىگەن ئولجىلارنى ئېلىپ غۇلجا شەھەرگە قايتتى.

سۇلتان ئەلاخان دەۋرىدە بولغان ۋەقەلەر

ئىلى خەلقى مانجۇرلارنىڭ قاتتىق زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇپ، ئۆزىنىڭ مىللىي دۆلىتىنى قۇرۇپ، ئازاتلىق - ھۆرلۈك تۇرمۇشقا مۇيەسسەر بولغانىدى. لېكىن بۇ مۇستەقىللىق، ھۆرلۈك ئۇزۇنغا بارمىدى. رۇسىيە جاھانگىرلىكى تۈرلۈك يوللار بىلەن يەنە ئىلى خەلقىنىڭ بويىغا قۇللۇق زەنجىرىنى سالماقچى بولدى. بۇنىڭ ئاساسى سەۋەپلىرى تۆۋەندىكىچە ئېدى:

(1) ئىلىدا ۋۇجۇتقا كەلگەن ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت ئەسكەرلەر بىلەن مۇستەھكەم ئالاقە ئورنىتىپ، مەركەزلەشكەن تەرتىپتە ئىش ئېلىپ بارالمىغان ئېدى.

(2) مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى، دوستلىقى، ئۆز ئارا ئىشىنىشى يېتەرسىز بولغان، مىللىي زىددىيەت ۋە مىللىي نىزالار ساقلىنىپ قالغان. ئايرىم مىللەتلەر ئىلى ھۆكۈمىتىگە ئىشەنمىگەنلىكتىن مانجۇر ھۆكۈمىتىگە ياردەملەشكەن (مانجۇرلار ئىلىدىن قوغلانغاندىن كېيىن چۆچەككە بېرىپ، پوپا ئىسىملىق كىشىنى جاڭجۇن قىلغان ۋە ئەسكەرلىرى بىلەنلا شۇ يەردە تۇرغانىدى).

(3) خەلق نادان ۋە قاراڭغۇلۇقتا بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۈرلۈك سىياسىي ئىشلارغا قاتنىشىش ئىمكانىيىتى يوق ئېدى. ئۇلار ئۆتمىش

تارىخىدىن بۇيان مىراس بۇلۇپ ساقلىنىپ قالغان تۈرلۈك جاھالەت ۋە خۇراپاتلىق ئادەتلىرى ئىچىگە پاتقان بولۇپ، ئۇلارنى ئۇيغۇتسىدىغان مەلۇماتلىق زاتلار يوق ئىدى.

(4) خەلقنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى (تۇرمۇشى) ناھايىتى زەيىب بولۇپ، مۇنتىزىم ئەسكەر كۈچ ۋە مۇستەھكەم ئىستىھكام قۇرۇش ئىمكانىيىتى يوق ئىدى.

(5) ئەڭ مۇھىمى شۇ چاغدا قۇرۇلغان ھۆكۈمەت خەلقچىلىق ئاساسىدا قۇرۇلماي، بەلكى ئايرىم شەخسلەرنىڭ خاھىشى بىلەن قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ ھاكىمىيەت، ئادالەت، ھەققانىيەت، مەدەنىيەت ۋە تەرەققىيات دېگەنگە ئوخشاش خەلق تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم نوقتىلىرىدىن يىراق ئىدى. خەلقنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئىزىلىشى ئازالمىغانىدى. ئايرىم ھوقۇق ئېگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى گۇرۇھلار مەركەزلەشكەن ھۆكۈمەت تەرتىۋى يولغا قويۇلمىغانلىقتىن پايدىلىنىپ، بۇرۇنقىدەكلا ھەر قايسى جايلاردا ئۆزى بىلگىنچە ئۇمۇمىي خەلق مەنپەئەتىگە بوي سۇندۇرۇپ ئىش ئېلىپ بارغانىدى.

(6) خەلق ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشالمىدى ۋە مەلۇم قانۇنىي ئاساستا سايلاش - سايلىنىش ھوقۇقىغا ئېگە بولالمىدى. مائارىپ ئىشلىرى تەرتىپلىك يولغا قويۇلمىدى. ئالۋاڭ-ياساق، ئېلىق - سېلىق ئېشىپ كەتتى. يىغىلغان نەرسىلەر ۋە دۆلەت ھەم خەلقنىڭ بايلىقى ئايرىم شەخسلەرنىڭ شەخسىي بايلىقىغا ئايلانغانىدى. ئۇ كەيپى - ساپاغا سەرىپ قىلىندى. خەلق قان كېچىپ، ئىنقىلاپ قىلىش نەتىجىسىدە ئازات بولغان بولسىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت تۇرمۇشىدا يېڭىلىق كۆرۈلمىگەنلىكتىن خەلق ئارىسىدا نارازىلىق كۆپرەك كۈچەيدى. شۇ ۋاقىتلاردا بەلگىلەرنىڭ دەردىگە چىدىيالماي خەلق دىت-پەرىت چەككەندى. بۇ ۋەقە ۋە ھادىسىلەر بەگ-ھاكىملارنىڭ خەلقنى قانچىلىك ئەزگەنلىگىنى كۆرسۈتۈپ بېرەلەيدۇ.

(7) ھەربىر تەرتىپ - ئىنتىزام، ئىستىھكام، چېگرا سودىسى دېگەندەك يولغا قويۇلمىغانىدى. مانا موشۇ سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن ئىنقىلاۋىي ھۆكۈمەتنىڭ ۋە مۇستەقىل دۆلەتنىڭ نېگىزلىك ئاساسىي زىيىلىشىپ، ھالاكەتكە يۈزلىنىشىگە ئېلىپ بارغانىدى. ئۇ ۋاقىتلاردا ئىلىنىڭ چېگراسى: جەنۇبى مۇزداۋان، غەربى رۇسىيە، شەرقى يۇلتۇز، شىمالى بۆرتالاغىچە ئېدى. ئىلىنىڭ نوپۇسى رويخەتكە ئېلىنمىغانىدى.

1863-يىلى ئىلىدا ئىنقىلاپ باشلىنىپ 1864-يىلى ئىلى دۈشمەنلەردىن تازىلىنىپ، ھۆكۈمەت ئۆز چولپىنى تاپقىچە بىر ھادىسىگە دۇچ كەلدى. ئەسلى ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئازاتلىق ھەركىتى باشلانغان چاغدا يەتتە سۇ ۋىلايىتىدىكى قازاقلار توپ - توپى بىلەن قېچىپ ئۆتۈپ، ئۇيغۇرلارغا قوشۇلغانىدى. بۇ ياردەمنى ئۇيغۇر خەلقىمۇ ئاياقسىز قويغىنى يوق. ئاق پادىشاھنىڭ زۇلۇمىغا قارشى باش كۆتۈرۈپ، ئارقىدىن نۇرغۇن سەربازلىرى بىلەن ئىلى ۋىلايىتىگە قېچىپ ئۆتكەن پالتا باي، قازىبەگ باشچىلىقىدىكى قازاق پارتىزانلىرىنى سۇلتان ئەلاخان ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ ساقلىغانىدى. يەتتە سۇ ۋىلايىتىنىڭ گېنېرال گۇبېرناتورى كالىپاكوۋسكىي سۇلتان ئەلاخاندىن مەزكۇر پالتا باي بىلەن قازىبەگنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتكەنىدى. لېكىن ئەلاخان سۇلتان ئۆز ھىمايىسىگە سىغىنىپ كەلگەن قازاقلارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى ئۆزىگە مۇناسىپ كۆرمىدى. كالىپاكوۋسكىنىڭ تەلۋىنى رەت قىلىپ، جاۋاب قايتۇردى.

كالىپاكوۋسكىي تەلۋى رەت قىلىنغاندىن كېيىن، ئاچچىقلىنىپ ئالدىراش ئۇرۇشقا تەييارلىنىپ ئۇيغۇرلار ئۈستىگە ئەسكەر ئەۋەتتى. ئۇنىڭ مۇنداق قىلىشى بۇرۇن ئىلىغا ساياھەت قىلىپ كىرگەن رۇس تۆرىلىرىنىڭ ۋەسۋىسى (كۈشكۈرتىشى) ھەم ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ سىرلىرىدىن ۋاقىت بولغانلىقى، شۇنداقلا سۇلتاندىن كۆڭلى قالغان ئۇيغۇرلارنىڭ تەشۋىشلىرىدىن بولغانىدى. 1871-يىلى باھار پەسلىدە دۈبۈن (يەر نامى) ئەتراپىدا رۇس ئەسكەرلىرى پەيدا بولۇپ قالغانلىقىنى قاراۋۇللار خەۋەر قىلدى. بۇنىڭغا قارشى توقۇلەك شاڭ بېگى (ھازىرقى قازاقىستان چېگراسى ئىچىدىكى

غالجات مەھەللىسىنىڭ شاڭبېگى) باشچىلىقىدا ئەسكەر ئەۋەتىلدى. ئۇلار كەتمەن مەھەللىسىدە (ھازىرقى قازاقىستاندا) توقۇنۇشۇپ قالدى. رۇسلار چاپىسان ئاتىدىغان توپ - زەمبىرەكلەر ياردىمى بىلەن ئۇيغۇرلارنى سۈرۈپ كەتمەن مەھەللىسىنى ئىشغال قىلدى. ئەمما ئۇيغۇرلار كېچىلەپ ھۇجۇم قىلىپ، رۇسلارنى چېكىندۈردى. ئۇلار نۇرغۇن قورال - ياراقلارنى تاشلاپ قاچتى. شۇ كېچىسى ئۇقۇشماسلىقتىن غۇلجا شەھىرىدىن ياردەمگە چىققان ئەسكەرلەر بىلەن توقۇلەك قىسىملىرى توقۇنۇشۇپ، ئۆز ئارا ئۇرۇشۇپ كەتتى. تۈن قاراڭغۇسى بولغاچقا غەرىپ تەرەپتىن توقۇلەك ئەسكەرلىرى، شەرىقتىن شەھەر ئەسكەرلىرى (ئىچىدە ئەلەخان سۇلتانىمۇ چىققانى) جەنۇبتىن قازىبەگ قىسىملىرى كەتمەن مەھەللىسىگە ھۇجۇم قىلغانى.

رۇسلار قۇراللىرىنى تاشلاپ دەرەخلەرگە چىققۇالغانىكەن. تاڭ يورىغاندا دەرھال قوراللىرىنى ئېلىپ، ئەسكەرلىرىنى يىققاندا قارىسا ئۇيغۇرلار ئۈچ تەرەپ بولۇپ، بىر-بىرىنى قىرىۋاتقانىكەن. ئۇيغۇر ئاقساقاللىرىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى ئاۋال كەتمەن مەھەللىسىگە كىرگەندە رۇس ئەسكەرلىرى مىلتىقلىرىنى تىكلەپ قويۇپ، بىخەۋەر تۇرغانىكەن. ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى ئۇلارنىڭ مىلتىقلىرى ئالماي، باغلاقلق تۆگىلەرگە ئېلىنغان قۇرۇللارنى غەنىمەت ئېلىشقا ئۇرۇنغاندا تۆگىلەر ۋارقىراپ كېتىپ، رۇسلار ئويغىنىپ، ئاندىن دەرەخلەرگە قېچىپ چىققۇالغانىكەن.

تاڭ يورىغاندا رۇسلار ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنى يەنە قوغلاپ چىققان بولسىمۇ، ئاخىرى رۇسلار مەغلۇم بولۇپ قاچتى. ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى ئۇلارنى چېگرادىن نېرىغا قوغلاۋەتتى.

كەتمەن ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغان رۇس ئەسكەرلىرى ئاز ۋاقىت ئۆتمەيلا ئىلى دەرياسىنىڭ ئوڭ ياقىسىنى (شىمال تەرىپىنى) بويلاپ غۇلجىغا قاراپ ئىلگىرلەۋاتقانلىغىنى قاراۋۇللار مەلۇم قىلدى. بۇلارغا قارشى ئۇرۇشقا چىققان شەھەردىكى ئەسكەرلەر تەرتىپسىز لاغايلاپ تۇرغان ۋە ئۇرۇش قىلماستىنلا رۇسلارغا ئەسىر بولغان. تۈنۈگۈنلا كەتمەن ئۇرۇشىدا رۇسلارنى قاپچۇرغان باتۇر ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى بۇ قېتىملىق ئۇرۇشتا ھېچ قانداق قارشىلىق كۆرسەتمەيلا

رۇسلارغا ئەسر بولۇشىدا ئەلبەتتە بىر سر بار ئىدى. سۇلتاندىن رەنجىگەن بېشىر بەگ جىل جىل ئوغلى ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچى شىركىلىرى ئىچكى جەھەتتىن زېمىن ھازىرلىغاندىن كېيىن رۇسلارنى چاقىرىپ كەلگەنكەن. ئۇنداق بولمىغاندا كەتمەن ئۇرۇشىدا دەككىسىنى يېگەن رۇسلار مۇنداق چاپسان يورۇش قىلىپ كەلمەس ئىدى، دېگۈچىلەرمۇ بار. بۇ گۇمانلارنى شەھەر ئەسكەرلىرىنىڭ تەسادىپى ھەركەتلىرى ئىسپاتلاپ تۇرمامدۇ. بۇنى بېشىر بەگنىڭ جەڭچىلىرىدە كۆرۈنگەن تەسادىپىي ئەھۋاللار ئىسپاتلىماقتا ئىدى.

بېشىر بەگ بۇ خىزمىتى ئۈچۈن رۇسىيەدىن خارۇنچە (مەنسەپلىك) دەرىجە ئالارمىش دەپمۇ قەيت قىلىنىدۇ. مانا ئۇيغۇرلارنىڭ 7-8 يىل قان تۆكۈپ، مال-مۈلۈك ۋە خۇنۇن، بالا-چاقىلىرىدىن ئايرىلىپ، جېنىنى پىدا قىلىپ ئېرىشكەن ئازاتلىقى بىر نەچچە يۈز سۈم مۇكاپات بەدىلىگە قۇربان قىلىندى.

دېمەك، ئاسىيلىق قىلىندى، نەتىجىدە سۇلتان رۇسىيە دۆلىتىگە تەسلىم بولدى. ئۇيغۇرلار يەنە ئاسارەت ئىلىكىگە چۈشۈپ قالدى.

ئىلى ئۇيغۇرلىرى رۇسلارنىڭ قولىدا

1871-يىلى رۇسلار ئىلىنى ئۆز باشقۇرۇشىغا ئالغاندىن كېيىن ئۇنى تۆرت ئۆيىزىغا (رايونغا) بۆلۈپ، 1-رايون غۇلجا شەھىرىدە، 2-رايون ئارا ئۆستەڭدە، 3-رايون سۈيىدۆڭدە، 4-رايون قاينۇقتا تۇرغانىدى. بۇرۇنقى مېڭىبېشى، يۈز بېشى ۋە بەگلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا بولۇس قازىلاردىن بەلگۈلىدى. رۇسلار ئىلى ۋىلايىتىنى ئىسلاھ قىلىشتا بۇرۇنقى مانجۇرلارغا قارىغاندا بەك غەيرەت كۆرسەتتى. خۇسۇسەن يول ياساشقا ئالاھىدە كۈچ چىقاردى. دېمەك مانجۇرلار دەۋرىدىكى جەبىر-زۇلۇملاردىن خەلق بىر ئاز يېنىكلەندى.

1871-يىلى كاپالكوۋسكىنىڭ بويرىغى بىلەن سۇلتان ئەلاخان ھەمراھلىرى بىلەن رۇسىيەگە يىلىغا 2000 سوم تەمىنات بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئۇ رۇسىيەدە ئۈچ يىل تۇرغاندىن كېيىن ۋەتىنىنى سېغىنىپ رۇسىيە ھۆكۈمىتىگە ئىلتىماس قىلىپ، غۇلجا شەھەرگە قايتىپ كەلدى ۋە 1874-يىلى ۋاپات بولدى. ئۇنى غۇلجا شەھەردىكى «تەرەك مازار بوزوروكۇل»غا دەپنە قىلىپ، گومبەز قويۇلغانىدى.

رۇسلار ئىلىنى ئىشغال قىلغان 2-يىلى يەنى 1873-يىلى چۆچەكتە تۇرغان مانجۇر جاڭجۇنى پويى ئىلىنى رۇسلاردىن ياندۇرۇپ ئېلىش ئۈچۈن ئاياگوز قەلئەسىگە بارغانىدى. شۇ ۋاقىتتىكى رۇسلارنىڭ پايتەختى پىتېربورگىدىن مەخسۇس ئەلچى كېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن سۆزلەشتى. پويى جاڭجۇننىڭ ئىمتىيازى بولمىغانلىقتىن تەبىئىيىكى بۇ قېتىم ھېچقانداق شەرتنامە ھازىرلانمىدى.

رۇسىيە ئەمەلدارلىرى: ئىلىنى مانجۇرلارغا قايتۇرۇپ بېرىشنى ئىلى ئاھالىسىغا سالايلى ۋە شۇنىڭغا قاراپ ئىش قىلايلى دەپ بۇ ئەھۋالنى ئۇيغۇرلارغا ئاڭلاتتى. ئۇيغۇرلار مانجۇرلارنىڭ ئۈچ ئىلىشىدىن قورقۇپ، رۇسىيەنىڭ ھېمايە قىلىشنى ئۆتۈندى. رۇسلار شۇنداق بولغان تەقدىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ رۇسىيەگە كۆچىشى لازىملىقىنى ۋە ئۇلارغا يەتتىسۇ ۋىلايىتىدىن يەر-سۇ بىرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. رۇسىيە ئىلىنى ئىشغال قىلىپ، يەتتە يىلدىن كېيىن يەنى 1879-يىلى مانجۇر ھۆكۈمىتىنىڭ جوڭخۇ ئىسىملىق ۋەكىلى بەزى بىر شەرتلەرگە كىلىشەلمەي قايتىپ كەتتى. 1880-يىلى 7-ئاينىڭ 30-كۈنى مانجۇر ھۆكۈمىتىنىڭ زىڭ جىرى دېگەن ۋەكىلى پېتېربۇرگقا بېرىپ، 9 مىليون سەر كۈمۈچ، بۇرۇن سىمەر دەپ ئاتالغان يەرگەنت، بۇزغۇچىدىن قورغاسقىچە، كەتمەن ئۇزۇنتامدىن غالجاقچە بولغان يەرلەرنى رۇسىيەگە بېرىش شەرتى بىلەن ئىلىنى قايتۇرۇپ ئېلىش توغرىسىدىكى «جوڭگو-رۇسىيە ئىلى شەرتنامىسى»نى ئىمزالىدى.

1881-يىلى، 4-ئاينىڭ، 20-كۈنى ئىلىنىڭ مانجۇر ھۆكۈمىتىگە قايتۇرۇپ بىرىلگەنلىكىنى گېنېرال شىشماربۇ، نىكولاي پانتسوۋلاردىن

ئىبارەت كومىسسىيە ئۇيغۇرلارغا ئېلان قىلدى ھەمدە خەلقنى يەتتىسۇ ۋىلايىتىگە كۆچىشكە دەۋەت قىلدى.

ئۇيغۇر، تۇڭگانلارنىڭ يەتتىسۇ ۋىلايىتىگە كۆچىشى

1881-يىلى فېۋرال ئېيىدا تۈزۈلگەن شەرتنامە بويىچە ئىلى مانجۇر ھۆكۈمىتىگە ئۆتكۈزۈلۈپ بىرىلىدىغانلىقى ھەققىدە گېزىتكە بېسىلىپ، ئەلگە بىلدۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئىلىنى تاپشۇرۇپ ئالغۇچى مانجۇر ئەمەلدارى ۋاقتىدا يېتىپ كېلەلمىگەنلىكتىن ئىلى داۋاملىق رۇسلار قولىدا بولۇپ كەلدى. ئىلى خەلقى مانجۇرلارنىڭ قايتىپ كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئەندىشە ۋە قايغۇغا چۈشۈپ چوڭ - كىچىك ھەممىسى مەسلىھەتلىشىپ ئاخىرى رۇسىيەگە كۆچۈش قارارىغا كەلدى ۋە يەتتىسۇ ۋىلايىتىنىڭ گېنېرال گۇبېرناتورىغا ئىرىز سۈندى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرىزىسىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئېلى:

«يەتتىسۇ ئوبلۇسىنى باشقۇرۇپ تۇرغۇچى ئۇلۇق گېنېرال گۇبېرناتور ھەزرەتلىرىگە، غۇلجا شەھەر - سەھرالرىنىڭ پۇخرالارنىڭ سۇنغان ئىرىزىنامىسى.

1881-يىلى ئۆكتەبىرنىڭ 11-كۈنى ئۆتونۇپ ئىرىزى قىلىمىزكى بىز غۇلجا خەلقى سۇلتان ئەلاخان باشلىق چوڭ - كىچىك پۇخرالار چىن كۆڭلىمىز بىلەن 1871-يىلىنى باشلاپ ئۇلۇق ئەزەم ئاق پادىشاھ ھەزرەتلىرىگە قاراپ ئۆز ئوقتىمىزنى قىلىپ تۇرغاندۇق. ئەندى شەھەرنى مانجۇر ھۆكۈمىتىگە بەرگىدەك، بۇنىڭدىن ئىچىمىزگە ۋەھىمە چۈشۈپ ئەندىشە قالدۇق. مۈمكىن بولسا ئۇلۇق ئەزەم ئاق پادىشاھ ھەزرەتلىرىگە قاراپ كەتسەك، قايتىپ مانجۇر ھۆكۈمىتىگە قاراشقا رازىلىغىمىز يوق. ئۇلۇق مەرھىمىتىڭىزدىن ئۆتىنىپ ئىرىزىنامە سۈندۈق. چوڭ كىچىكنىڭ ئىتتىپاقى

بىلەن مۇھەرلىرىمىزنى باستۇق. بۇ ئەرزىنامىگە بولۇس، قازىلاردىن 24 كىشىنىڭ مۇھىرى بېسىلدى. ئۇلارنىڭ ئىسىملىرى تۆۋەندىكىچە:

يۇقۇرقى ئۆستەڭدىن: ئابابەكرى بولۇس، روزى بولۇس، سوفى نىياز، زىكرىيا بولۇس، توختى، مۇھەممەت بولۇسبەك، تۆۋەندىكى ئۆستەڭدىن: موللا ھۆسەيىن، مەغپىرەت ئىسھاق، ئابدۇماناپ قازى بىن ئابدۇرزاق، غوجا ئەمرى قازى بىن توختى، تاھىر قازى، ناسىر قازى، ئىمىن قازى، سادىر قازى ۋە باشقىلار».

تۇڭگانلارنىڭ ئەرزىنامىسى مۇنداق يېزىلغانىدى:

«ئۇلۇق، ئادالەتلىك ۋە ھۆرمەتلىك گۇبېرناتورىمىزگە، چوڭ-كىچىك پۇخرا تۇڭگانلاردىن ئەرز:

كەمىنە بىزلەر ئاڭلىساق نۇرغۇن خەلقلەر بىر-بىرىسى بىلەن سۆزلىشىپ ئېيتادۇركى، غۇلجا شەھەرى يەنە مانجۇرلار ھۆكۈمىتىگە ياندۇرۇپ بىرىلىپتۇ. بۇنىڭدىن چوڭ - كىچىك بارچە خەلقىمىز، خاتۇن-باللىرىمىز تولا قورقۇدۇر. شۇل سەۋەبتىن ئۇلۇقتىن ئاڭلاپ كۆرسەك، كۆڭلىمىز بىر تەرەپ بولسا دەپ جاناپلىرىغا ئەرزە يوللىدۇق. ئۇلۇق راست سۆزنى ئېيتىپ، بىز پۇخرالارنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلسا كېرەك». بېسىلغان مۇھىر - جەمى تۆرت، بىرىنىڭ ئىسمى - بىن ئابوت، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى - ئىسھاق، قالغان ئىككىسىنى بىلەلمىدۇق.

بۇ ئىككى ئەرزىنامە مەخسۇس ئەلچى ئارقىلىق گۇبېرناتورغا يەتكۈزۈلدى. كاپاكوۋسكىي تۈركىستان گۇبېرناتورىنىڭ 20-ئىيۇندا بەرگەن يوليۇرۇغى بويىچە بۇلارغا كۆچۈشكە روخسەت قىلغان خەۋىرى كەلگەندىن كېيىن ئۇيغۇر، تۇڭگانلار بىرلىكتە رۇسىيەگە چىقىپ، يەر سۇ كۆرۈپ كېلىش ۋە ئۆي - تام سېلىشقا كېرەكلىك ياغاچ-تاشلارنى جايلاشتۇرۇش ئۈچۈن ۋەكىللەر سايلاندى. كاپاكوۋسكىي ئۇلارغا چىلەك دەرياسى بويىدىكى يەرلەر بىلەن ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى يەرلەرنى كۆرسىتىپ، ئەگەر بۇ يەرلەر يەتمىسە ياكى يارامسىز دەپ قارالسا چۇ دەرياسىنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەردىن ھەتتا ئەۋلىيا ئاتاغىچە يەر ئېلىشقا بولىدىغانلىغىنى بىلدۈرگەن. يۇرت سايلاپ

بەرگەن ۋەكىللەر ئىلى رۇسلار قولغا ئۆتكەندىن كېيىن ئىلىنىڭ جەنۇبى قىسمىغا ناچالىنىڭ بولۇپ كەلگەنلەر ئېدى. ئۇلار ئىززەتوۋ دېگەن پولكوۋنىڭ باشچىلىقىدا 1881-يىلى 3-ئىيۇلدا يولغا چىقىپ. 27-ئىيۇلغىچە غالجاتتىن قارابالتاغىچە بىكار ياتقان يەرلەرنى كۆرۈپ، ئۇيغۇرلار بىلەن تۇڭگانلار باشقا يەرلەرگە بارماستىنلا قايتقان. نەتىجىدە ھەر بىر بولۇس ۋەكىللىرى كۆرگەن يەرلەرنى ئۆز بولۇسلىرىغا تۆۋەندىكىچە بۆلىشىپ ئالغان.

1. چوڭ ئاقسۇ، كىچىك ئاقسۇ، بايانقازاق يەرلىرى ۋە ئىلى دەرياسىنىڭ سۇل قانتىدىكى (جەنۇبىدىكى) بىرمۇنچە يەرلەر 839 تۈتۈنگە يەنى خونخاي بولۇشىغا بۆلۈنگەن.

2. چارىن دەرياسىنىڭ تۆۋىنىگە ھەر قايسى بولۇسلاردىن يىغىپ- تىرىپ 500 تۈتۈن ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

3. چىلەكنىڭ شىمالىغا ئۈچ بولۇس (قاش، قاينۇق، بوربۇسۇن) دىن 2445 تۈتۈن ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

4. چىلەك دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا تۆرت بولۇس (قاش، ئارئۆستەڭ، بايتوقاي، ئارابوز) دىن 2694 تۈتۈن ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

5. ئاتامقۇلنىڭ تۆۋىنىدىن (ۋەكىللەر ئاۋۋال تورگۇن سۈيىنى ياقلاپ يەر تۇتقانكەن، كېيىن نىمىشقىدۇر ئۇنداق بولماپتۇ) ھازىرقى قاراسۇ بولۇشقا 1656 تۈتۈن (نىلقا، توققۇزتارادىن چىققانلار ھەم بىر ئاز شەھەرلىكلەر) ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

6. چۇ دەرياسى بىلەن ئاقسۇ ئارلىغىدىن تۇڭگانلاردىن 1410 تۈتۈن ھەم شەھەر ئەتراپى ۋە شەھەر ئىچىدىكى ئۇيغۇرلاردىن بولۇپ، 3340 تۈتۈن ئورۇنلاشتۇرۇلغان، لېكىن تۇڭگانلاردىن بىر مۇنچىسى بىرىپ قارىسا ئۇ يەرگە بەلگۈلەنگەن ئۇيغۇرلار ھازىرقى يەرگەنت ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئولتۇرۇۋالغان، بۇرۇن ۋەكىللەر پلان بويىچە ئۇ يەرلەرنى كۆرۈپ كەلگەندى. دەرۋەقە بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا يەتتەسۇنىڭ يەر - زېمىنى ئۆلچەنمىگەن ۋە ياخشى - يامان، سۇلۇق- سۇسىز يەرلەر ھېساپقا ئېلىنمىغانلىتىن ۋە غالجاتتىن - قارابالتاغىچە 1030 چاقىرىم يەر ئاتلىق 24 كۈن ئىچىدە كۆرۈپ

چىقىلغانلىقتىن ياخشى - يامان يەرلەر ئۇبدان ئايرىلمىغان. ئەل - يۇرت كۆچۈرۈشكە تەييارلىق قىلىپ تۇرغاندا ئىچكىرىدىن ئىلىنى تاپشۇرۇپ ئالدىغان مانجۇر ئەمەلدارى 1881-يىلى ئىيۇننىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە يېتىپ كېلىپ، ئىلىنى توختاۋسىز قايتۇرۇۋالدىغانلىقىنى ئەل - يۇرتقا جاكارلىغان. «مانجۇرلار ئۇيغۇرلارنى، تۇڭگانلارنى رۇسلارغا بەرمىگەندەك، ئۇنداق قىلغىدەك، مۇنداق قىلغىدەك...» دېگەن ئۆسەك پاراڭلار بىلەن ئەندىشىگە قالغان خەلقنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن بۇ كەلگەن مانجۇر ئەمەلدارى ئىلىنىڭ شىمال ۋە جەنۇبىدىكى ھەممە يېزا - كەنتلەرنى ئارىلاپ، خەلقنى مانجۇرلاردىن قورقماستىققا، ئىلاجى بار ئۆز ئورۇنلىرىدىن قوزغالماي تۇرۇپ قېلىشقا نەسىھەت قىلدى. ئەمما خەلق كۆچۈپ كېتىش ھەققىدە ئۈزۈل - كىسىل تىلەكلىرىنى بىلدۈرگەن. كۆچمەنچىلىكتە بولىدىغان مۇساپىرلىق، ۋەتەنگە مۇھەببەت، يەر - سۇ كامچىلىقى قاتارلىق مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرۈپمۇ خەلقنى توختىتالمىغان. خەلق كۆچۈپ كېتىش ئۈچۈن بۇ ئەمەلداردىن ئىككى يىللىق مۆھلەت سورىغان. ئەمەلدار خەلقنىڭ بىر يىل ئىچىدە يەنى 1882-يىلىغىچە كۆچۈپ چىقىپ بولۇشنى ئاڭلىغان بولسىمۇ، كۈچۈش باشلانغان ۋاقىتدا ئەھۋال قىيىنلىشىپ كەتكەنلىكتىن خەلقنىڭ تەلۋىدەك بولۇپ، كۈچۈش ۋاقتى 1883-يىلى 10-مارتقىچە سوزۇلغان. مانجۇر ئەمەلدارى كۆچمەنلەرنىڭ تىزىمىنى ئالغاندا ئۇيغۇرلاردىن 11 مىڭ 365 تۈتۈن، تۇڭگانلاردىن 1308 تۈتۈن، جەمئىي 12 مىڭ 673 تۈتۈن (تەخمىنەن 51 مىڭ جان) بولغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە 2000 ئۆيلۈك كىشى ئۈچۈن ئۆسەك بىلەن قورغاس ئارىسىدىن يەر - سۇ بىرىلىپ، قالغان 10673 تۈتۈن ئۈچۈن باشقا يەردىن يەر - سۇ بەرمەك بولغان.

تۇڭگانلارنىڭ كۆچۈشى

تۇڭگانلارنىڭ كۆچۈشى 1881-يىلى كۈزدە باشلاندى. بىرىنچى قېتىمدا 14 ئۆيلۈك تۇڭگان كۆچۈپ، ئالمۇتدا قىشلىدى. ئۇلار بىلەن بىللە 1001

ئۆيلۈك ئۇيغۇر كۆچۈپ ئارال دېگەندە چېلەككە يەرلەشتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاۋال چىققانلىرى پۈتۈنلەي كەمبەغلەر ئېدى. شۇ يىلى قىش بالدۇر كېلىپ، ئۇلار قىشنى كىگىز ئۆيلەردە ئۆتكۈزۈپ، كۆپ قىيىنچىلىقلارغا يولۇققانلىقتىن كۆچۈش توختاپ قالغان. 1882 - يىلى ئەتىيازىدىن باشلاپ كۆچمەكچى بولغان. بۇ كۆچمەنلەرنىڭ ھىچقانداق ئۇزۇق - تۇلۇقى ۋە تەربىيىدىن ئۇزۇقلىرى بولمىغانلىقتىن ئوبلاستلىق ھۆكۈمەت باشلىقلىرىنىڭ مۇراجىتى بىلەن فېۋرال ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا گېنېرال گۇبېرناتور تەرىپىدىن چېلەك، تۈرگۈن ۋە پىشپەككە ئاشلىق توپلاش تاپشۇرۇلغان. بۇ راسخۇتلارنى مانجۇر ھۆكۈمىتى ئالاھىدە شەرتنامە بويىچە تۆلەشكە كېلىشكەن. 9 مىليون سوم ئاچىدىن 450 مىڭ سومنى غۇلجا كۆچمەنلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىش ئىشلىرىغا سەرپ قىلماقچى بولۇپ، بۇ پۇلدىن 50 مىڭ سومنى كۆچمەنلەرگە ئوزۇقلۇق ۋە ئورۇقلۇق ئاشلىق ئۈچۈن سەرپ قىلغانىدى. كۆچمەنلەرگە بېرىلگەن بۇ ئاچما ئۇلارغا قەرز ھېساۋىدا بولۇپ، ھەر يىلى سېلىق يىققاندا قوشۇپ يىغىۋېلىنغان. شۇ چاغدا ھۆكۈمەت تەرىپىدىن پىشپەك ئۆيىزىدا 3235 سوم 18 تىيىنگە 9211 پۇت (بىر پۇت 16 كىلوگرام) ئاشلىق، ئالمۇتا ئۆيىزىدا 3636 سوم 60 تىيىنگە 12.202 پۇت ئاشلىق تەييارلانغان.

كۆچمەنلەر شۇ يىلى قىش بويىچە كۆچۈشكە ھازىرلانغان. چېگاراغا يىقىنراق بولۇشلاردىن خەلقلەر دەريادا مۇز قاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇزۇق - تۇلۇكلىرىنى دەريانىڭ جەنۇبىغا يەتكۈزۈۋالغان.

1882 - يىلى رۇسىيە ھۆكۈمىتى ئەتىيازدا ئىلى دەرياسىغا 3 - 4 كېمە سالدۇرۇپ، كۆچمەنلەرنى كۆچۈپ چىقىشقا ماڭغۇزغان. ئالمۇتا بىلەن ئىلى يولىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چارىن ۋە چېلەك سۇلىرىدىن ئۆتمەك قىيىن بولغانلىقتىن مەخسۇس كۆرۈكلەر ياسالغانىدى. ھۆكۈمەت رۇسىيەگە ئالدى بىلەن تۇڭگانلارنى كۆچۈرۈشكە تىرىشقان. سەۋەۋى، كۆچۈش مەسىلىسى چىقىش بىلەن تەڭ مانجۇر - تۇڭگانلار ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىك قايتا باش كۆتۈرۈپ چىقىش ئىھتىمال ئېدى. ئۇلارنى بالدۇر كۆچۈرۈش مەقسىتىدە

ئۇبلاستىن مەخسۇس كىشى ئەۋەتىلىپ، 914 ھارۋىدا 486 ئۆيلۈك 2454 تۇتقان كۆچۈرۈلۈپ چىققان. ئۇلارغا توقماق ئۆيىزىدىكى (رايوندىكى) ھازىرقى پىشپەكنىڭ سوقۇلۇق دېگەن يېرىدىن يەر - سۇ بېرىلگەن. بۇ كۆچمەن تۇتقانلارنىڭ كۆپىنچىسى كەمبەغەل ۋە سودا ستىق، ھۆنەر - كاسپ قىلىدىغان بولغاچقا 1308 ئۆيلۈك تۇتقاندىن پەقەت 350 تۇتۇن توقماق رايونىغا كەلگەن. ئۇلاردىن 200 تۇتۇن سوقۇلۇققا كەلگەن. قالغان 150 تۇتۇنى پىشپەك شەھىرىدە قېلىپ، شەھەر تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانغان. 115 تۇتۇنى ئالمۇتىدا شەھەرلىك ھۆكۈمەتىدىن يەر - جايلىق ئېلىپ ئالمۇتىغا ئورۇنلاشقان. 100 تۇتۇنى چېلەك بىلەن تۈرگۈن ئوتتۇرسىدا ئۇيغۇرلار بىلەن بىللە ئورۇنلىشىپ قالغان. شۇ يىلىنىڭ ياز كۈنلىرىدە 600 تۇتۇن ئۆسەك بىلەن قورغاس ئارلىغىغا ئورۇنلاشقان.

1884 - يىلى كۈزدە پۈتۈن سوقۇلۇققا 318 تۇتۇن 1565 جان كۆچۈپ كەلگەندى. ئۇلارغا بۇرۇنقى سۆيۈڭدە بولۇس بولغان مادىراخۇن دېگەن كىشى بولۇس بولۇپ، 1883 يىلى تۇتقانلار نامىدىن ئاق پادىشانىڭ ئالدىغا بېرىپ «خارۈنچە» دېگەن ئۇنۋاننى ئېلىپ قايتقانى.

تۇتقانلاردىن پىشپەككە كۆچۈپ كەلگەنلەرنىڭ جەمىي 208 - تۇتۇن 644 جان، ئالمۇتىغا كەلگەنلىرى 146 تۇتۇن 694 جان، يەركەنت شەھەرگە كەلگەنلىرى 33 تۇتۇن 1347 جان بولۇپ، پىشپەك، ئالمۇتىدا تۇرۇپ قالغانلار كۆكتاتچىلىق، سودا - تىجارەت ۋە ھارۋىكەشلىك بىلەن شۇغۇللانغان. قالغانلىرىنىڭ بىر قىسمى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئالمۇتا رايونىدىكى تارانچىلار بىلەن بىرگە ئولتۇرغانلارنىڭ ئومۇمىي سانى 146 تۇتۇن 694 جان بولۇپ، ئۇلار پەقەت دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ھازىرقى ۋاقىتتا بۇلاردىن قۇرام بولۇسىدا بولغانلىرى ئۆز ئالدىغا ئايرىم «قىزىل جىگدە» قىشلىغىدا ياشاپ كەلمەكتە. لېكىن قاراسۇ بولۇسىدا تۇرغانلارنىڭ (پالتا بايدا 85 تۇتۇن، يېڭىشەھەردە 90 تۇتۇن) ھەممىسى دېگەندەك باشقا جايلارغا يەرلىشىپ كەتكەندى. ئۇمۇمەن غۇلجىدىن كۆچۈپ

چىققان تۇڭگانلارنىڭ سانى 1884 - يىلىدا 1147 تۈتۈن 4682 جانغا يەتكەن. بۇ ھېسابقا قەشقەردىن كۆچۈپ چىققان تۇڭگانلار كىرمەيدۇ. بېرىلگەن ياردەمنىڭ ھېسابى: تۇقماق ئۆيىزدىكىلەرگە 8241 سوم 78 تىيىن، ئالمۇتا ئۆيىزدىكىلەرگە 668 سوم 10 تىيىن، يەركەنت ئۆيىزدىكىلەرگە 500 سوم، جەمى ئۈچ ئۆيىزدىكىلەرگە 9409 سوم 88 تىيىن بېرىلگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى

1882 - يىلى 10 - مارتتا رۇسىيە ھۆكۈمىتى ئىلىنى مانجۇر ھۆكۈمىتىگە رەسمىي تاپشۇرۇپ بەردى. ئىككى خىيالدا قالغان خەلققە بۇ ۋەقە ناھايىتى چوڭ تەسىر قىلدى. خۇسۇسەن «مانجۇر ھۆكۈمىتى ئەندى كەلمەيدۇ» دېيىشكە ئورۇن قالغانلىقىنى كۆرگەن خەلق قايتىدىنلا كۆچۈشكە ھازىرلاندى.

ئامما ئۇلاردا ئوزۇقلۇق ئاشلىق بولمىغاچقا ھۆكۈمەت 1882 - يىلى كۈزگىچە دېھقانچىلىق قىلدۇرۇپ، ھەر بىر قىشلاقتىن بىر قانچە ئۆيلۈك ئادەم قالدۇرماقچى بولغانىكەن. لېكىن قاتتىق غەم - قايغۇغا چۈشكەن خەلق بۇ مەسلىھەتكە كۈنمىگەن. ئاقىۋەت ھەر يۇرت بولۇسلىرى ۋە مۆتىۋەرلىرى ئاشلىق يېغىلىپ بولغىچە خەلقنى تۇتۇپ تۇرىدىغان بولغان ۋە شۇنداق قىلىپ خەلقنى توختاتقان. بىراق يۇرت چوڭلىرىنىڭ ھەممىسى بۇ يەردە قالغانلىقتىن كۆچۈپ چىققانلارنى باشقۇرۇشقا تەيىنلەنگەنلەرنىڭ ئىناۋەتلىك، ئابروىي بولمىغاچقا خەلق ئۇلارنىڭ سۆزىگە ئىتائەت قىلماي كۆپ ئاۋارچىلىقلار بولغانىدى.

كۆچمەنلەر بىرىنچى قېتىم شۇ يىلى مارتنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خونخايدىن كۆچۈشكە باشلاپ، چوڭ ئاقسۇ، كىچىك ئاقسۇ ۋە بايانقازاق يەرلىرىگە 26 - مارتقىچە يېتىپ بېرىپ، يەر ھايداپ، ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى تۈزەشكە كىرىشكەن. ئۆزلىرىنىڭ كونا يۇرتى بىلەن يېڭى كۆچۈپ چىققان ئاقسۇنىڭ

ئارلىقى 70 - 80 چاقىرىم كىلىدىغان بولغاچقا شۇ يىلى قىشنى ئۆز يۇرتىدا ئۆتكۈزگەن. ئاشلىقلىرىنى چانا بىلەن ئېلىپ كېلىۋالغاچقا ئوزۇق - تۈلۈكتىن قىسلىمىغان.

غۇلجىدىكى خونخاي بولۇشى 839 تۈتۈن ئېدى. بۇنىڭدىن 675 تۈتۈن كۆچۈپ چىققان. بۇلارنىڭ ئۈستىگە ئىلى، خونخاي مازار بولۇشلىرىدىنمۇ بىر مۇنچە تۈتۈن قوشۇلۇپ، جەمىي 1234 تۈتۈن 5933 جان ئادەم بولغان. شۇ چاغدا يوقارقى ئۈچ يۇرتنىڭ ئۈچ ئۆستىڭى (ئىككى ئاقسۇ بايانقازاق سۇلىرى) شۇنچە كۆپ جاننى تەمىنلەپ كېتەلمىگەنلىكتىن ھۆكۈمەت 40 مىڭ دېست يەرگە سۇ يەتكۈزمەكچى بولۇپ، 1883 - يىلى ئەتىيازدا «سارتۇقاي» نىڭ ئۇدۇلىدىن بۇرۇنقى «ئەسلى قالماق» ئېرىقنىڭ ئېزى بىلەن ئۆستەڭ چېپىپ، 12 چاقىرىم يەرگە يەتكۈزگەن ۋە 11 مىڭ دېست يەرنى كۆكتىشكە سۇ بىرەلەيدىغان ئېرىق ئۆستەڭنى رېمونت قىلغان.

مانجۇلار قولىدا ئالۋاڭ - ياساق ۋە ھاشارغا ئىشلەپ قىرچىلىپ كەتكەن خەلق بۇ زەيكەش، شور تاغلىق يەردە ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئىشلەشكە كۆنىمگەن. شۇنىڭدەك بۇ يەرگە تېرىلغان ئاشلىق ئوبدان بولۇپ قالسا ئالۋاڭ - ياساقنى ئېغىرلاشتۇرۇشقا تەرمىكىن دېگەن خىيال بىلەن شۇ يىللىقى ھۆكۈمەت تەرەپىدىن يېڭى ئۆستەڭ چېپىلغان يەرلەرگە پەقەت 26 دېست ئاشلىق تەرگەن. تېرىلىدىغان ئورۇقنى قورۇپ چاچقا ئۇرۇق ئۈنمىگەن. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ھۆكۈمەتمۇ ئېتىۋار بەرمىگەن.

ئۇيغۇر، تۇڭگانلارنىڭ ئۆسەك ۋە قورغاسقا

كۆچۈشى

ئاقسۇ، چارنىلارغا قارىغاندا ئىككى ھەسسە ئارتۇق ئۇيغۇرلار ئۆسەك بىلەن قورغاسقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئەسلىدە رۇسىيە ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلار بىلەن مانجۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىكنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ يەرگە قازاق،

رۇسلاردىن ئورۇنلاشتۇرۇشنى پىلانلىغان بولسىمۇ، بىراق 1881-يىلى «ئىلىنى مانجۇر ھۆكۈمىتىگە قايتۇرۇلغۇدەك» دېگەن خەۋەردىن ئەندىشىگە چۈشكەن ئۇيغۇرلاردىن خېلى نۇرغۇن كىشى ئۆسەك بىلەن قورغاس ئارلىغىدىكى بوش يەرلەرگە دېھقانچىلىق قىلغان ۋە كۆچۈپ چىقىپ ئورنىلىشۋالغان ھەمدە غۇلجىدىكى رۇسىيە ھۆكۈمەتىنىڭ مۇراجىتى بىلەن گېنېرال گوبېرناتور 1882-يىلى 12-يانۋاردا 1500 ئۆيلۈك ئۇيغۇر ۋە 500 ئۆيلۈك تۇڭگانى ئورۇنلاشتۇرۇشقا رۇخسەت قىلغان. شۇنىڭدەك ئۆسەك يېنىدىكى بۇرۇنقى سولۇنار شەھرىنىڭ ئورنىغا ھازىرقى يەركەنت شەھىرى سىلىنىپ، ئۇيغۇر، تۇڭگانلاردىن سىرت رۇسىيە پۇقراسى بولغان سودىگەرلەرنى كۆچۈرۈپ كەلگەن. ھۆكۈمەتنىڭ بۇلارنى كۆچۈرۈپ چىقىشىدىكى مەقسەت يەركەنت چېگراغا يېقىن بولغاچقا چېگاراغا قوغدىغۇچى ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتىنى ئاسانلاشتۇرۇش، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ يەرنى ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى سودا-سىتىق شەھىرى قىلىپ قۇرۇپ چىقىشنى پىلانلىغان.

بۇ يەرگە كۆچۈپ چىققانلاردىن باشقا ئۆزى باشقا جايغا بۆلۈنگەن بولسىمۇ، كەمبەغەللىكى ۋە يولنىڭ يىراقلىقى سەۋەبىدىن بارار جايغا يىتەلمەي قالغان باشقا يۇرتلۇق ئۇيغۇر، تۇڭگانلارمۇ ئولتۇراقلىشىپ قالغان. 1882-يىلى ئىيۇندا گېنېرال گوبېرناتور ئۆزى كېلىپ، كۆزدىن كۆچۈرۈپ، نەچچە مىڭ يىللار ئاق ياتقان ئاي دالانى كۆچمەنلەر ئىشلەپ ئاۋات قىلىۋاتقانلىغىنى كۆرۈپ، چېگراغا يېقىن قورغاس بويىدىن 500 ئۆيلۈك قازاق ئورۇسقا چۆپلىكى بىلەن 30 مىڭ دېسەت يەر قالدۇرۇپ، قالغان يەرلەرنى ئۇيغۇر، تۇڭگانلارغا بىرىشكە ۋە بۇرۇن كەلگەن 12 مىڭ ئۆيلۈك ئۈستىگە يەنە 1500 ئۆيلۈك ئادەم قوبۇل قىلىشقا رۇخسەت قىلغان.

بېرىلگەن ياردەملەر

بىرىنچى قېتىم غۇلجا ئەتراپىدىكى يۇرتلاردىن كەمبەغەللەر كۆچۈپ چىقالماي 700 ئۆيلۈك كىشى غۇلجىدا توپىلىشىپ قالغانىدى. بۇلارنى كۆچۈرۈپ

چىقىش ئۈچۈن ئۆسەك بىلەن قورغاستىن 700 ھارۋۇ ئەۋەتىلدى. كىرا ھەققى ئۈچۈن ۋەلىباي يولداشۇ 3500 سوملۇق مال ياردەم قىلغان. ھۆكۈمەت يول راسخوتىغا 4800 سوم پۇل بەرگەن. شەرتنامە بويىچە رۇسىيە ھۆكۈمىتى 1882-يىلى 10-مارتتىن بۇرۇن غۇلجىنى تاپشۇرۇپ بەرمەكچى بولسىمۇ، لېكىن مانجۇرلار بىلەن ئوتتۇرىدا يەنە چاتاق چىقىپ قالمىسۇن دەپ (چۈنكى بۇ چاغدا كۆچمەنلەر ئارىسىدا بۇلاڭچىلار بولۇپ، مانجۇرلارغا نۇرغۇن زىيان يەتكۈزگەندى) 5-مايغىچە بوشۇتۇپ بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشەردى.

رۇسىيەگە فېۋرال ئېيىدا غۇلجىدىن 500 ئۆيلۈك كۆچۈپ چىقتى. ئاز ۋاقىت ئىچىدە كۆچمەنلەر كۆپىيىپ كەتتى. 1882-يىلى تېرىلغۇ ياخشى ھوسۇل بەرمىگەنلىكتىن كۆچمەنلەر ئوزۇق - تۈلۈكتىن قىسىلىپ قالغاندا ھۆكۈمەت 2500 سوم ياردەم بەردى. يەنى قەرز ھېسابىدا 10 مىڭ 500 سوم ياردەم قىلدى. 1883-يىلىغىچە يەركەنت ئۆيىزىغا كۆچۈپ چىققان كۆچمەنلەرنىڭ سانى تۆۋەندىكىچە: ئۆسەك، قورغاس ئوتتۇرىسىدىكى ئۇيغۇرلار 2479 تۈتۈن، 9489 جان، تۇڭگانلار 333 تۈتۈن، 1347 جان، ئاقسۇ - چارىن بولۇشى: 1107 تۈتۈن، 5346 جان.

يەركەنت ئۆيىزىدىكى ئۇيغۇرلار 4346 تۈتۈن، 18 مىڭ 616 جان بولغان. ئۆسەك بىلەن قورغاس ئارىلىقىدىكى ياخشى يەرلەردىن ھەممىسىنى دېگۈدەك ئۇيغۇر، تۇڭگانلارغا بەرگەنلىكتىن دېھقانچىلىقى ئوبدان ئوخشىغان. بىر يىل ئۆتمەيلا ھۆكۈمەت سېلىق ئېلىشقا باشلىغان. بۇنىڭ سىرتىدا قازاق، رۇسلارغا ئايرىپ قويغان يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ھۆكۈمەت ئىختىيارغا قايتۇرۇپ ئېلىۋالغان سەۋەبىدىن كۆچمەنلەرگە كۆپرەك سۇسىز يەرلەرلا قالغان. شۇڭا ھۆكۈمەت ئۆتكۈزۈۋالغان 8100 دېسات يەرنى ئىجارىگە ئېلىپ دېھقانچىلىق قىلغان. يەركەنت ئۆيىزىدا يەر، سۈيى يوق دېھقانلار، چارۋىچىلار قشاقلارغا كۆچۈپ كەتكەندى.

ئۇيغۇرلارنىڭ چېلەككە كۆچۈشى

غۇلجا كۆچمەنلىرىنىڭ تولىسى ئالمۇتا ئۆيىزىغا، خۇسۇسەن چېلەك دەرياسى ياقىسىغا (ھازىرقى قۇرام، چېلەك، مالىۋاي بولۇسلىرى) ئورۇنلاشتۇرۇلغان. چېلەك دەرياسىنىڭ ئوڭ قانتىغا (ھازىرقى مالىۋاي بولۇسغا) تۆرت بولۇستىن يىغىپ 1086 تۈتۈن جايلاشتۇرۇلغان. قۇرام بولۇسغا يوقىرىدىكى ئۈچ بولۇستىن چىققانلاردىن باشقا يەنە باشقا بولۇسلاردىن بىر مۇنچە تۈتۈنلەر، 2288 تۈتۈن ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مالىۋاينىڭ سۈيى مول بولغاچقا ھۆكۈمەتكە ھېچبىر قىيىنچىلىك كەلتۈرمىگەن. قۇرام بولۇسدا كۆپرەك ئىش قىلىشقا توغرا كەلگەن. چۈنكى بۇ بولۇستا ئەسلىدە ئاقسۇ، قارا تورۇق، ئۈيىنكە، كىيىكبىي ئوخشاش تاغ سۇلىرى بولسىمۇ بۇ سۇلار ئىھتىياجىنى قامداپ كىتەلمىگەنلىكتىن چېلەك خىرىستىئانلىرى ۋە قازاقلار پايدىلىنىۋاتقان «تال ئېرىق» دېگەن ئۆستەڭنى كېڭەيتىپ «قاراتورۇق» قا قاراپ چېپىشقا توغرا كىلەتتى.

كۆچمەنلەر كېلىشتىن ئىلگىرى ھۆكۈمەت «ئاتامقۇل» غىچە سۇ يەتكۈزۈش ئۈچۈن 26 مىڭ دېست يەرنى كۆكەرتىشكە 300 مىڭ كۆچمەنلەر سۇغا ئىھتىياج بولغانلىقتىن بىرمۇنچە تەجىربىلىك كىشىلەرنىڭ مەسلىھەتى بىلەن كۆچمەنلەرنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ئۆستەڭ چېپىش قارارىغا كەلگەندى. بۇ ئىشقا ئېرىق - ئۆستەڭ چاپتۇرۇپ شۆھرەت قازانغان ئىلىدىكى تاشئۆستەڭ بولۇشى ئابابەكرى بولۇشىنى تەيىنلىگەندى ۋە ئۇنىڭغا بىر رۇس تېخنىكىنى ياردەمچى قىلدى. نەتىجىدە ئابابەكرى بولۇس بۇرۇنقى رۇس تېخنىكى كۆرسەتكەندىن ئىككى ھەسسە كۆپرەك سۇ چىقىدىغان، يىلىغا 40 مىڭ دېستتىن ئارتۇق يەرنى سۇغۇرىيدىغان ھازىرقى قۇرام بولۇسنىڭ يۇقىرىدىكى ئۆستەڭنى چاپتۇرۇپ «ئاتامقۇل» نىڭ يىنىغا يەتكۈزگەن. (بۇ ئۆستەڭنى مۇتەخەسسسلەر تەكشۈرگەندە ھېچقانداق يەردىن ئىيىپ تاپالمىغان. پەقەت ئۆستەڭ يان باغرىدىن ئېلىنغانلىقى ئۈچۈن يار ئېلىپ كېتىش خەۋىپى بارلىغىنى ئېيتقان) ھۆكۈمەت ئىككى ئورۇندىكى تۆمۈر كۆرۈككە 177 سوم 64

تېيىن، كەتمەن - گۈرجەك قاتارلىق قورال سايمانلار ئۈچۈن 1480 سوم، ئىشلەمچىلەرنىڭ يىمەك - ئىچمىگى ئۈچۈن 865 سوم 55 تېيىن، ئابابەكرى بولۇس بىلەن ئۇنىڭ ياردەمچىسى نىكراسوۋقا 250 سوم، جەمئىي 2773 سوم 19 تېيىن خىراجەت قىلغان. پۈتۈن بىر بولۇسلۇق يەرگە يەتكۈزۈپ بېرەلەيدىغان ئۆستەڭنى مانجۇرلار قولىدا ئۆستەڭ چېپىپ پىشقان ئۇيغۇرلار پەقەت بىر - ئىككى مىڭ سوم چىقىم بىلەنلا قېزىپ پۈتتۈرگەن.

كۆچمەنلەرنىڭ قارا سۇ بولسىغا كۆچۈشى

1881-يىلى ئىيۇندا يەر كۆرگىلى چىققان توققۇزتارا بولۇسى بىلەن شەھەر ئاستى بولۇسلىرى ئۆزلىرى ئۈچۈن ھازىرقى تۈرگۈن سۈيىنى ياقلاپ ئورۇن تۇتقانكەن. ئۇ ئىككى بولۇستىكى بىرمۇنچە كىشىلەر گۈرۈھۋازلىق تۈپەيلىدىن يەركەنتتە قېلىپ قالغانلىرى كۆچۈپ بارغانكەن. بىراق ئۇلارغا تۈرگۈن سۈيىدىنلا پايدىلىنىشقا توغرا كەلگەن. ھالبۇكى تۈرگۈن سۈيى بىلەن رۇسلارنىڭ ھويلا - ئاراملىرى ۋە «ئاتامقۇل» ئارلىغىدىكى قازاقلارنىڭ يەرلىرىمۇ سۇغۇرلىدىغان بولغاچقا، ناۋادا ئۇيغۇرلارنىمۇ بۇ يەردە ئولتۇراقلاشتۇرسا بۇ سۇ زادىلا يەتمەيتتىكەن. شۇڭا ھۆكۈمەت كۆچمەنلەرنى «ئاتامقۇل» بىلەن «قاراتورۇق» ئارلىقىدىكى بوش يەرلەرگە ئورۇنلاشتۇرماقچى بولغان. ھۆكۈمەت كۆچمەنلەردىن ئابابەكرى بولۇس چاپتۇرغان ئۆستەڭگە ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلسا، ئۇلار ئۇياققا بېرىشقا ئۇنىماي، «قاراسۇ» بولۇسىنىڭ ھازىرقى ئورنىنى سورىغان. ئۇ جاينىڭ يەر - سۈيى يىتىشمەيدىغانلىق سەۋەبىدىن ھۆكۈمەت رۇخسەت قىلمىغان. بۇ كۆچمەنلەر شەھەر تىرىكچىلىگى بىلەن مەشغۇل بولىدىغان كىشىلەر بولغاچقا ئۆزلىرىگە ئازراقلا يەر - سۇ لازىملىغىنى ئېيتىپ ئاخىرى ھازىرقى قاراسۇ بولۇسىنىڭ ئورنىغا ئۆزلىرى ئورۇنلىشىۋالغان، ھۆكۈمەت توقماقتىكىلەرنى «قارا قوڭغۇز» دېگەن يەرگە ئورۇنلاشتۇرغان.

«قارا قوڭغۇز» غا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بۇ كۆچمەن تۇڭگانلار يېسىفو دېگەن باتۇرنىڭ دايملىق ئەسكەرلىرى بولۇپ، ھېمىشە ئۇرۇش مەيدانلىرىدا يۈرگەچكە، ئۆزلىرىدە ئارتۇقچە مال - ۋارلار، ئۇزۇق - تۈلۈك يوقلىقىدىن ھۆكۈمەت ئۇلارغا ياردەم ھېسابىدا 23 مىڭ 701 سوم 32 تېيىن بەرگەن. بۇ «قاراقوڭغۇز» ۋە «ئىردىق» تىكى تۇڭگانلار 20 يىل داۋامىدا ئۇرۇش جەريانلىرىدا قان تۆكۈپ يۈرگەچكە ئەخلاقى ئۆزگەرگەن. ئۆز - ئارا ئۆلتۈرۈش، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش ئۇلارغا ئادەت بولۇپ كەتكەن. شۇ سەۋەبتىن باشقا جايلىرىنىڭ تۇڭگانلىرى ئۇلارغا ئارىلىشىشنى زادىلا خالىمىغان. لېكىن بىر نەچچە يىلدىن كېيىن ئۇلار مۇھىت ئۆزگىرىپ تەسىر قىلىش ئارقىسىدا ئۇنداق ئىشلارنى تاشلىغان. بۇ «قاراقوڭغۇز» تۇڭگانلىرى بالا - چاقىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ، مانجۇرلارنى بولاپ كىلىش ئۈچۈن شايدا تەشكىللەپ، غۇلجىغا بارغان. بۇ شايدا كۆچمەنلەر ئىچىدىن ياردەمچىلەرنى تىپىپ كۆپەيگەنلىكتىن غۇلجا ئەتراپىدىكى مانجۇر، سولۇن، شىۋە، خىتايلارغا كۆپ زەرەر يەتكۈزگەن. ئەھۋال شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى مانجۇر ھۆكۈمىتىنىڭ تەلىۋى بىلەن رۇسىيە ھۆكۈمىتى بۇ شايدىلارنى يوقىتىپ چارە كۆرۈشكە باشلىغان. بۇلاردىن باشقا كۆچمەنلەر ئارىسىدا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش شايدىلار چىقىشقا باشلىغان. مەسىلەن: قاينۇق، خونخايلىقلار شايدا ئۇيۇشتۇرۇپ، شىۋەلەرنى تاللىغان. ھۆكۈمەت تەكشۈرۈپ بۇلار قارا قوڭغۇزلۇقلار ئېكەنلىگىنى بىلىپ، قارا قوڭغۇزلۇقلارنى خېلى قىيىن - قىستاققا ئالغان ۋە ئۇلارنى نازارەت قىلىش ئۈچۈن 100 ئاتلىق كازاك - ئورۇسنى نازارەتچىلىككە قويغان. شۇنىڭدەك سىرتقا چىققان - كىرگەنلەرنى مەخسۇس يول خىتى بىلەن يۈرگۈزگەن. قارا قوڭغۇزلۇقلارنى يەركەنت تەرەپكە ماڭغۇزىمىغان. بۇ ھەقتە غۇلجىدىكى كۆچمەنلەر ئىدارىسىنىڭ باشلىغى ئىززەتوۋ گېنېرال كاپاكوۋىسكىگە يوللىغان تېلېگراممىسىنىڭ مەزمۇنىنى نەقىل كەلتۈرىمىز:

«قارا قوڭغۇز تۇڭگانلىرى ئىلىغا كېلىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىۋاتىدۇ. بۇلاردىن مانجۇرلار كۆپ زارلىنىدۇ. شۇنىڭدەك خەلق ئىچىدە: قارا

قوڭغۇزلۇقلار مانجۇرلارنى بۇلاش ئۈچۈن چوڭ شايكا ئۇيۇشتۇرۇپتۇ دېگەن خەۋەرلەر بار. قارا قوڭغۇزنى نازارەت قىلىش كېرەك. رۇسىيە تەۋەلىگىنى ئىختىيار قىلغان ئىلىدىكى تۇڭگانلارنى تىزلىكتە كۆچۈرۈشكە روخسەت قىلغايىز».

بۇ تېلېگراممىغا بىنائەت كالىپاكوۋسكىي ئىلىدىكى تۇڭگانلارنى 20-نويابىردىن قالدۇرماي كۆچۈرۈش، بۇ سۈرۈكتىن قالغانلارنى رۇسىيە تەۋەلىگىدە دەپ ھېساپلىماسلىق توغرىسىدا بۇيرۇق بەرگەن. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىرمۇنچە چارىلار كۆرۈلۈپ، ئاخىرى رۇسىيەدىن ئېلىنغان روخسەتسىز كىرگەن تۇڭگانلار قاققۇن ھېسابىدا تۇتۇلۇپ، 300-400 چە كىشى رۇسىيەگە ھايدالغان. موشۇنداق چارە تەدبىرلەر ئارقىلىق 1883-يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە شايىكلار يوقىتىلغان. بۇ قارا قوڭغۇز ۋە توقماقلىق تۇڭگانلارغا بولۇش بولۇپ بارغان بەينىفۇ باھادىر ۋە ئۇنىڭ ياردەمچىسى خەلق بەرگەن ئىرىزلەر بويىچە ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغان (بەينىفۇنىڭ ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇشىدا بىرەر سىياسىي سەۋەب بولمىشى ئىھتىمال) بەينىفۇ 1882-يىلى ئۆلگەن.

شۇ چاغدا يۈرگۈزۈلگەن سايلامدا ئېلىنغان مەلۇمات بويىچە قارا قوڭغۇز تۇڭگانلىرى 647 تۈتۈن 3003 جان ئېكەن. ئۇلارغا بېرىلگەن يەر 13 مىڭ 67 دېست، 1883-يىلى تەرگەن ئاشلىغى 710 پۈت بۇغداي، 125 پۈت شال، ئالغان مەھسۇلى 5925 پۈت، بوغداي 466 پۈت شال.

قاراقول ئۇيىزدىكىلەرنىڭ سانى 205 تۈتۈن 1130 جان ئېدى. ئومۇمەن 1881-يىلىدىن 1884-يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە كۆچۈرۈپ چىققانلار بىلەن ھېساپلىغاندا ئىلىدىن يەتتەسۇغا جەممىي 9752 تۈتۈن ئۇيغۇر كۆچۈپ چىقتى. ئۇلاردىن:

- (1) يەركەنتكە 2479 تۈتۈن، (5227 ئەر، 4262 ئايال)
- (2) ئاقسۇ - چارىنغا 1234 تۈتۈن، 5933 جان، (3226 ئەر، 2707 ئايال)
- (3) كەتمەنگە 764 تۈتۈن، 3787 جان (2137 ئەر، 1650 ئايال)

(4) مالىبايغان 1442 تۇتۇن، 7862 جان (3931 ئەر، 3331 ئايال)

(5) قاراسۇغا 1558 تۇتۇن 5598 جان (2953 ئەر، 2645 ئايال)

(6) قۇرامغا 2285 تۇتۇن 12204 جان، (7154 ئەر، 6150 ئايال) ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

بۇلاردىن يەركەنت كۆچمەنلىرىگە قاسىم، ئاقسۇ-چارىغا خۇدابەردىبەگ، مالىۋايغا ناسىر، قاراسۇغا جامالىدىن، قۇرامغا ئابابەكرىلەر بەگ بولدى. شۇنداق قىلىپ قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە ئىلىدىن يەتتە سۇغا جەمىي 45375 جان ئۇيغۇر (بۇنىڭ ئىچىدە 24628 ئەر، 20745 ئايال) كۆچۈرۈلدى.

ئۇيغۇر، تۇڭگانلارنى ئىدارە قىلىش

مانجۇرلار خەلقنى باشقۇرۇشتا يۈزلەرگە بۆلۈپ، ھەر بىر يۈزگە ۋە بىر نەچچە يۈزنىڭ ئۈستىگە يۈزبېگى، مىڭ بېگى، مىڭ بەگلەر ئۈستىگە ھاكىمبەك تەيىنلەپ ئىدارە قىلىپ كەلگەندى. غۇلجىدا بىر چوڭ ئۆستەڭدىن بىر قانچە يېزا قىشلاقلار سۇ ئىچەتتى. شۇ يېزا - قىشلاقلارنىڭ سانىغا قاراپ ئۆز ئالدىغا بىر بەگلىك تەشكىل قىلىنغان. مانجۇرلار ئۇلارنىڭ تىرىكچىلىكى ۋە سودا ئىشلىرىغا ئارىلاشمىغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ سۇلتانلىقى يوقۇلۇپ، رۇسلار قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن 1871 - يىلىدىن 1881 - يىلغىچە رۇسىيەنىڭ خەلقى ئىدارە قىلىش سىستېمىسى بويىچە بەگلىك ئورنىغا بولۇس سايلانغان. ئىلى ئۇيغۇرلىرى 14 بولۇسقا بۆلۈنگەن. بۇ ئىدارە قىلىشنىڭ كەمچىلىكى. شۇڭا بولۇسلار بىر - بىرىدىن ئۆستەڭ بىلەن ئايرىلغانلىقى ئۈچۈن بەزىلىرىنىڭ نوپۇسى كۆپ، بەزىلىرىنىڭ ئاز بولۇشى، نوپۇسى ئاز بولۇسلاردا ھاكىملەرنىڭ چىقىملىرىنى كۆتۈرۈشتە ئېغىرچىلىق بولغان. يەنە بىر جەھەتتىن چوڭ - كىچىك بولۇسلار ئارىسىدا، يۇرتلار ئارا ئابرويلۇق ئادەملەر ۋە ئائىلىلەر ئۆلتۈرۈسدا

مەنسەپپەرەستلىك كۈچەيگەن. سەۋەبى: مانجۇرلار يۇرت تەيىنلەپ بىرەتتى. مانجۇر مەمۇرىلىرىنى پارە بېرىپ سېتىۋالغان كىشى باشقىلارنى خىزمىتىدىن قالدۇرۇپ ئۆزى مەنسەپكە ئېگە بولۇۋالدى. شۇڭا بۇ چاغلاردا مەنسەپپەرەستلىك، گۇرۇھۋىزلىق ناھايىتى ئەۋج ئېلىپ، (بۇ كېسەل چار پادىشاھ ۋاقتىدا بەك ئەۋج ئالغاندى) خەلققە ناھايىتى كۆپ زەرەر يەتكۈزگەندى.

كۆچمەنلەر يەتتىسۇ ۋىلايىتىگە كۆچۈپ چىققاندىن كېيىن ئۇلارنى بۇرۇنقى يول بىلەن باشقۇرۇشقا توغرا كەلمىگەنلىكتىن 1200 تۈتۈندىن 2500 تۈتۈنگىچە بىر بولۇش تەشكىللەپ بۇرۇنقى 14 بولۇسنى 6 بولۇسقا قىسقارتقان ئېدى.

قۇرلۇم، مالىۋاي، قاراسۇ، يەركەنت، ئاڭكەنت (كېيىن ئايرىلغان بولۇش) ئاقسۇ - چارنى، كەتمەن بولۇش، غالىجات بولۇش بۇرۇنقى يېتىچە ئۆز ئالدىغا قالدۇرۇلغان. دېمەك جەمىي 7 بولۇش بولغان. بۇنىڭدىن باشقا يۈزلىگەن ئائىلىلەر مەرۋە تەرەپتە، بايرامئەلىگە يېقىن ئاقتام كەنتلىرىگە ئولتۇراقلاشقان. چوڭ ئاقسۇ سۈيىگە ھەر بىرسى 300 تۈتۈندىن ئىككى گۇرۇپپا، كىچىك ئاقسۇغا 200 تۈتۈن، بايانقازلىققا 315 تۈتۈن ئورۇنلاشقان. 1882 - يىلى ئىيۇندا بۇ يەردىن 100 تۈتۈن ھازىرقى چارنىغا كۆچۈرۈلگەن.

1882 - يىلى يازدا مالىۋاي بولۇشى تۆۋەندىكىچە ئۈچ گۇرۇپپىغا (سېلىنىغا) بۆلۈنگەن: مالىۋاي 304 تۈتۈن، بايىسىت 320 تۈتۈن، ماسقاباي 304 تۈتۈن بولغان. 1883 - يىلى بۇلارنىڭ ئۈستىگە قاينۇقتىن 184 تۈتۈن، سار بۇلاقتىن 232 تۈتۈن قوشۇلغان. 1882 - يىلى مايدا قۇرلۇم بولۇشى تۆۋەندىكىچە گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنگەن: قۇرامغا 300 تۈتۈن، لاۋارغا 328 تۈتۈن. 1883 - يىلى ئاۋگۇستتا تېرەنقارغا 320 تۈتۈن، قارا توروققا 304 تۈتۈن، ئاقسۇغا 200 تۈتۈن بۆلۈنگەن. كېيىنەرەك كىيىكىباي تۈزۈلگەن بولسا كېرەك. ھازىرقى قاراسۇ بولۇشىدىمۇ ئۇيغۇرلاردىن بولۇشى ئىھتىمال. ھەر بىر سېلىنىپ ئۈچۈن يەر ئۆلچەپ بەرگەندە تەن - سالامەتلىككە پايدىلىق بولۇشنى نەزەردە تۇتۇپ، باغلىق يەر ئاجىرتىپ بەرگەن.

يەر ھىساۋى ۋە ئېلىق - سېلىقلار

مالىۋاي بولۇشىغا 31 مىڭ 857 دېسات، قۇرام بولۇشىغا 51 مىڭ 192 دېسات. قاراسۇ بولۇشىغا 19 مىڭ 711 دېسات، ئاقسۇ چارىغا 19 مىڭ 332 دېسات، سوقۇلۇق تۇڭگانلىرىغا 8035 دېسات، جەمىي 193 مىڭ 624 دېسات يەر بېرىلدى.

قاراسۇ بولۇشىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانلار

1884 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قارابولۇشىغا يەنە 1495 تۈتۈن قوشۇلۇپ ئورۇنلاشقان. ئالمۇتىدىكى ئۇيغۇرلار 130 تۈتۈن بولغان. لېكىن قاراسۇ بولۇشىنىڭ جان بېشىغا توغرا كىلىدىغان يەر بەك ئاز بولغاچقا بولار كۆپىنچە خوشنا قازاق، رۇسلارنىڭ يەرلىرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرەتتى.

1882 - يىلى ئالمۇتا ئۆيىزىدىغا تېرىلگەن ئاشلىق

مالىۋاي بولۇشى 1933 پۇت، قۇرام بولۇشى 2091 پۇت، قاراسۇ بولۇشى 2041 پۇت بولۇپ، جەمىي 6068 پۇت ئاشلىق تېرىلغان. ئۇلاردىن ئالغان ھۆسۈلى 30 مىڭ پۇت بولغان. بۇ ئۈچ بولۇشقا ئورۇنلاشقان كۆچمەنلەرنىڭ ئۆزلىرى ئېلىپ كەلگەن ئاشلىقى 7400 پۇت بولۇپ، ئۆيىزدىكى ھۆكۈمەتتىن بېرىلگەن ئاشلىق 10 مىڭ 603 پۇت بولغان. بۇ ئۈچ بولۇشتا 37 مىڭدىن ئارتۇق جان بولۇپ، ئالغان ھۆسۈلى يېتىشمەي ھەتتە ئاچارچىلىق بولۇپ، كوكات يېگۈچىلەرمۇ بولغان. گۈبېرناتور ئۆزى چىقىپ تەكشۈرۈپ، بۇرۇن بەرگەن 9000 سومنىڭ سىرتىدا يەنە 50 مىڭ سۈم ئاجرىتىپ، 30 مىڭ سومنى ئۈچ بولۇشقا بۆلۈپ بەرگەن.

1882- يىلى ئالمۇتا ئۇيۇزىدىغا تەرگەن ئاشلىقتىن 81022 پۇت ئاشلىق ئېلىنغان. كېيىنچە يىلدىن - يىلغا مول ھوسۇل ئېلىپ، ئۆزلىرىدىن ئېشىنىپ، يەرگەنتىكچە ئاپىرىپ ساتقان. كۆچمەنلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا ئېرىق - ئۆستەڭنى ئاساس قىلىپ، 200 ئۆيلۈكتىن كەم بولماسلىق ۋە دېھقانچىلىققا قولايلىق بولۇش ئاساسىدا ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

ئىزاھات: 1885- يىلى يەرلەر كۆچمەنلەرگە ئالاھىدە بۆلۈپ بېرىلگەن. ئالمۇتا، پىشپەك شەھەرلىرىدىكى تۇڭگانلار شەھەر يەرلىرىنى ئىجارە تۆلەپ پايدىلانغانلىقتىن بۇ ھېساپقا كىرگۈزۈلمىدى. قالغان يەردىكى تۇڭگانلارنىڭ يەرلىرى يوقۇردىن ئومۇمىي ساننىڭ ئىچىدە، لېكىن شەھەرگە ئولتۇراقلاشقان تۇڭگانلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا يەر - سۇدىن قىسلىغاچقا يەر - سۇ تەلەپ قىلغان.

ئۇيغۇر، تۇڭگانلارغا سېلىنغان سېلىق

ھەممە يەردە ئوخشاش 1886- يىلدىن باشلاپ تۆتۈن بېشىغا 5 سومدىن سېلىق سېلىپ، 10 يىل داۋام قىلغان. مۇشۇ تەرتىپتە بىر نەچچە يىل ئۆتكۈزۈپ، ئاندىن يىلدىن - يىلغا كۆپەيتكەن. بۇرۇنقى مانجۇرلار زامانىدا 32 خو (ئىككى توننا 48 كىلوگرامم) سېلىق تۆلەپ قىيىنالىغان دېھقانلارغا بۇ سېلىق ئانچە ئېغىر بىلىنىمگەن. لېكىن يەتتەسۇغا خىرىستىئان دېھقانلىرى كۆپ كېلىپ، دېھقانچىلىقنى كېڭەيتكەنلىكتىن مەھسۇلات باھاسى ئەرەزەنلاپ، كەمبەغەل ۋە ئوقەتسىز دېھقانلار ئۈچۈن سېلىق ئېغىر كېلىپ، يەر - سۇلىرىدىن ئايرىلغان. نامراتلار سېپى كۈن ساناپ كۆپەيگەن. چوڭ باي خىرىستىيانلار ئۈچۈن ئەرەزەن ئەمگەك كۈچى ئاشقان.

ئىلىدا قالغان ئۇيغۇرلار

ئىلىدا قالغان ئۇيغۇرلار مانجۇرلارنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەندىن كېيىن بۇرۇنقى قاتتىق ئالۋاڭ - سېلىقلاردىن قۇتۇلدى. ئەمما كونا قائىدە بويىچە ھوسۇل (دەپ) تۆلەيدىغان بولدى. پۈتۈن ئىلى بويىچە كۆچمەي قالغان ئۇيغۇرلار 1700 تۈتۈن ھېسابىدا ئېدى. يەتتەسۇغا كۆچۈپ كەتكەن بەزىبىر ئۇيغۇرلار كونا يۇرتى ئىلىنى سېغىنىپ (كەلگەن يېرىدە جان بېقىش تەس بولۇپ، ئوقىت قىلالماي) 5-10 يىل ئىچىدە 4000 تۈتۈن ئىلىغا قايتىپ كەلدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى جايلىرىغا ئورناشقاندى.

ختاينىڭ ئىچكى ئۆلكىسىدىكى ۋۇچاڭ دېگەن يەردە سۇڭ جۇڭ شەن ئەپەندىنىڭ قوزغىغان ئىنقىلاۋىنىڭ نەتىجىسىدە خىتايدا نەچچە ئەسىرلەردىن بېرى ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن مۇستەبىت مانجۇر سولالىسى ئاغدۇرۇلۇپ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇلدى. 1911-يىلى دېكابىردا شۇ ئىنقىلاپنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ئىلى ئىنقىلابى يۈز كۆرۈشتى. ئەسلىدە ئىنقىلاپتىن كېيىن ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى خەلق كۆرسەتكەن كىشىلەرنىڭ قولىدا بولۇشى كېرەك ئېدى. بىراق ئەمەلىيەت ئۇنداق بولمىدى. ياڭ زىڭ شىڭ جۇڭخۇا مىنگۇ بايرىغىنى كۆتۈرۈۋالغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۆزى بىلگەنچە بۇزۇق سىياسەتنى يۈرگۈزۈپ، خەلقنى جاھالەت ۋە قاراڭغۇلۇق ئاستىدا 17 يىل بېسىپ كەلدى. خەلق بۇنىڭغا كۆز سالماي تۇرالمىدى. ياڭ زىڭ شىڭنى ئۆلتۈردى فەن ۋىنلەن بۇنىڭ بىلەن كۈتكەن شەرتىنى ئادا قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئاساسىي مەقسەتكە يېتەلمەي قالدى. جىڭ شورىن ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ، فەن ۋىنلەننى ئۆلتۈرۈپ، ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىۋالدى. جىڭ شورىن ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ مىللەتچىلىك، شەخسىيەتچىلىك سىياسىتىگە ئاساسلىنىپ، خەلقنى يەنە ئاسارەت زەنجىرى بىلەن باغلاۋالدى. ئۇنىڭ سىياسىتى بارغانسېرى ۋەھشىلەشپ، خەلقنىڭ قەھرى-غەزىۋى كۈندىن-كۈنگە ئاشقانلىقتىن ئاخىرى 1933-يىلى يانۋاردا غوجىنىياز ھاجىم باشچىلىقىدا خەلق قوزغىلىشى پارتىلىدى. شۇ يىلى گەنسۇدىن ماجۇڭشىن چىقىپ بىرلەشكەنلىكتىن ئۇرۇش

ئەۋجىگە چىقتى. بۇنىڭدىن قۇرقۇپ كەتكەن جىڭ شورىن پىچان، تۇرپان ئاھالىسىدىن ئۇرۇشقا قاتناشقانلار بىلەن بالا-چاقىلىرىنى قوشۇپ 20 مىڭدىن ئوشۇق ئۇيغۇرنى قىرىپ تاشلىدى. بۇ ۋەھشىلىكنى كۆرگەن غازاتچىلار غەزەپكە كېلىپ، فېۋرال ئېيىدا قاتتىق ھۇجۇم قىلغاندا جىڭ شورىن ھەتتا قوشۇمچە ئەسكەر تولۇقلاش ئۈچۈن ئەسكەر بولىدىغان خىتاي ياشلىرىنى تاپالماي قالغانىدى. ئاخىرى قۇمۇللۇقلار بېتىم تۈزۈشكە كىرىشكەن بولسىمۇ، جىڭ شورىن سۆزىدە تۇرماي، ئىنقىلاپ يەنە داۋاملاشتى. جىڭ شورىن قوشۇنىدىكى ئەسكەرلەر تۇرپاندىن چېكىنگەندە ئۇيغۇرلارنىڭ پۈتۈن مال-مۈلۈكىنى بۇلاپ كۆيدۈرۋەتتى. ئۇلار مەھسۇت مۇھىتنىڭ بېشىنى كېسىپ، تۇرپان بازىرىغا ئېسىپ قويدى. بۇ بۇلاڭ-تالاڭنى ياندۇرۇش ئۈچۈن ھەتتا مىڭلاپ رۇس ئەسكەرلىرىمۇ قاتناشتى.

شۇ ئايدا زالىم جىڭ شورىن پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى ئۈرۈمچى ئەتراپىغا چېكىندۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. چۈنكى 20 يىلدىن بېرى تۇتۇپ كەلگەن ئەسكەرلىرى قۇمۇللۇقلارنىڭ يەتتە-سەككىز يۈز ئەسكەرگە تەڭ كېلەلمىگەنىدى.

دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇننىڭ شانلىق ھاياتى ۋە ئىزدىنىشلىرى

ئىلى پەننىي مەكتەپ مائارىپىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى، ئىجتىھاتلىق تارىخچى، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىيات (فولېكلور) مىراسلىرىنى توپلىغۇچى، خەلقپەرۋەر زىيالىي، مەرھۇم دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇن ئوغلى تىلغا ئېلىنسا ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقى چەكسىز سېغىنىش ھېسسىياتىغا چۆمدۇ. قايسى بىر ئۇلۇغ زىل: «كىشىنىڭ قەدىر قىممىتى ئۇنىڭ ئېرىشكەنلىرى بىلەن ئەمەس بەلكى، باشقىلارغا نېمىلەرنى بېرەلگەنلىكى بىلەن ئۆلچىنىدۇ» دېگەن ئېكەن. دادام گەرچە بۇ دۇنيادا 51 يىل ياشىغان بولسىمۇ، چەكلىك ئۆمرىنى خەلقنىڭ بەخت-سائادىتى، مەدەنىي-مائارىپى ۋە مەنئىي جەھەتتىن قەد كۆتۈرۈشكە بېغىشلاپ، ئىلى تۇپرىغىدا نۇرلۇق ئىزلارنى قالدۇردى. ئۇ ئۆزىنىڭ يۈرىكىنى مەشئەل، ئەقىل ئىدىرىكىنى چىراق قىلىپ، قاراڭغۇ دىللارغا يورۇقلۇق ئاتا قىلدى. ئوتتۇرا ئەسىر قالاقلىغى، مۇتەئەسسىپ ئىدىيە، دىنىي خۇراپاتلىق، ئەكسىيەتچىل خاھىشلار ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىۋاتقان زۇلمەتلىك يىللاردا ئادالەت، ھەققانىيەت بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، بارلىق ماددىي ۋە مەنئىي ئاسارەتلەر ئۈستىدىن باتۇرلارنى كۈرەش قىلىپ، مەرىپەت سۆيەر ئىلى خەلقى قەلبىدە يىقىلماس ئابىدىسىنى تىكلدى.

دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇن 1897-يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ سۈدەرۋازا مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. ئوقۇش يېشىغا يەتكەندە يەنى 1903-يىلىدىن 1908-يىلغىچە غۇلجا شەھىرىدىكى «تائالىيە» مەكتەپتە ئۆز زامانىسىنىڭ ئوقۇمۇشلۇق ئۆلىماسى ئابدۇمۇتائالى خەلپەم (خەلپەم ھەزرىتى) دېگەن

كشنىنىڭ قولىدا، ئاندىن «خانقا مەكتەپ» دە، 1912-يىلىغىچە غۇلجا شەھىرىدىكى «ناغرىچى مەكتەپ» دە ئوقىغان.

شىنخەي ئىنقىلابى غەلبە قىلىپ بىر يىلدىن كېيىن، يەنە 1912-يىلى 1-ئاينىڭ 8-كۈنى ئىلى چوڭ دۇدۇ مەھكىمىسى قۇرۇلغاندا ئىلى ئۇيغۇرلىرى ھەزرىتى مەۋلانە يۈسۈپ سەككاكىنىڭ 1881-يىلىدىكى «كۆچ-كۆچ» تە تاشلىنىپ قالغان چاپچال خونايدىكى مەقبەرىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، شەيخ بېكىتىپ ئۇنى قوغداشنى تەلەپ قىلدۇ.

1868-1881-يىللىرىدىكى «قاچ-قاچ» ۋە «كۆچ-كۆچ» سەۋەبىدىن بۇ يەردە ئەزەلدىن ياشاپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇرلار ياقا يۇرتلارغا سەرسانە بولۇپ كۆچۈپ كېتىپ، خونخاي مازارى خارابىلىشىپ كەتكەنىدى. ئۇلار كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، شۇ يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئولتۇراقلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، بىر قىسىملىرى يەنە تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يەرلىشەلمەي قورغاس ئارقىلىق غۇلجىغا، بىر قىسىملىرى بولسا ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئانا ماكانلىرىغا يەنى دولاتا، دۆشمەھەللە، سەككىز ئۆي، خونخاي، چوڭبۇغرا، كىچىكبۇغرالارغا قايتىپ كەلگەن. بىراق ئۇلاردا يەر ۋە سۇ ھوقۇقى بولمىغاچقا ھايات يولى تاپالماي تۇرالمىغان، بىر قىسمى چوڭبۇغرا، كىچىكبۇغرا، سوفۇم بۇلاقلىرىدىكى تەبىئىي بۇلاق سۇلىرىغا تايىنىپ، دېھقانچىلىق قىلىپ كەلگەنىدى.

1910-يىللىرى ئىلىنىڭ قازىسى مەنسۇر ئەلەم قازى ئاخۇنۇم، ياركەنتتىكى ۋەلىۋاي يولداشۇ بىلەن يۈسۈپ سەككاكى مازىرى-خونخاي مازىرىنى خارابىلىشىپ كېتىشتىن ساقلاپ قېلىش، قەشقەر، ئىلى، يەتتەسۇ تەرەپلەردىن زىيارەت قىلىپ كەلگۈچىلەرنىڭ تۇرالغۇ، تۇرمۇش مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىش ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىپ خونخاي مازار «ئالتۇنلۇق»نى رېمونت قىلىپ، ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ، شەيخ ئورۇنلاشتۇرۇشنى بېكىتىدۇ. لېكىن ئەينى ۋاقىتتىكى چىزىرۋى باشچىلىقىدىكى ھەربىي ھۆكۈمەت خونخاي مازارىغا كۆچۈپ چىققۇچىلارنىڭ ئائىلىسىنى ئېلىپ چىقىشىغا رۇخسەت

قىلمايدۇ، چۈنكى ئۇلار چىقسا ئۆستەڭ سۈيى ۋە يەر تەلەپ قىلىشىدىن قورقىدۇ. كۆپ تىرىكشىلىكلەر نەتىجىسىدە، خەلقنىڭ تەلىپى ئىلى دۇدۇ مەھكىمىسى تەرىپىدىن ماقۇل كۆرۈلۈپ، مازارغا كۆچۈپ چىققۇچىلارنىڭ «سۇ ئېقىتماسلىق، يەر تېرىماسلىق» شەرتى بىلەن مازارغا ئائىلىسى بىلەن كۆچۈپ چىقىپ تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىندۇ. 1912-يىلى مەنسۇر ئەلەم قازى ئاخۇنۇم، دوڭان باشلىق يەتتە نەپەر ئۈستىنى ئۆزى بىۋاسىتە خونخاي مازارغا ئېلىپ چىقىپ، ئالتۇنلۇقنى رېمونت قىلدۇرۇپ، ئىلىدىن سەككىز ئۆيلۈك، ياركەنت تەۋەسىدىن سەككىز ئائىلىلىك كىشىنى كۆچۈرۈشنى ئورۇنلاشتۇردى. 1912-يىلى 6-ئايدا غۇلجا شەھىرىدىن : باھاۋۇدۇن مۇھىدىن، ئەيتقۇل ھاجىم؛ ئارا ئۆستەڭدىن: ئىسلام باقى؛ جاغىستايدىن: نۇراخۇن، مەنسۇر، ھىدايەت، ئانايمەت قاتارلىق كىشىلەر؛ ياركەنتتىن: بېشىراخۇن، ئابدۇرېھىم ئاخۇن؛ غالىجاتتىن: غىياسىدىن، لەسناخۇن، بەراخۇن، ھامۇت ئاخۇن، مۇتەللىپ موللىلار؛ يەتتەسۇدىن: تاھىر تۆمۈرچىلەر خونخاي مازارغا كۆچۈپ چىقىپ، ئۆي سېلىپ خونخاي مازار يېزىسىنى ئاۋاتلاشتۇرغان چاغدا دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇن، بوۋام باھاۋۇدۇن مۇھىدىن بىلەن بىرگە كۆچۈپ چىقىدۇ. خونخاي مازار شۇ مەزگىلدە جۇڭگو-رۇسىيە سودا ئېغىزى بولۇپ، ئىلىدىن يەتتەسۇغا، يەتتەسۇدىن ئىلىغا ئۆتۈپ سودا قىلىدىغان كارۋان ھارۋىلىرىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدىغان جاي ئېكەن.

دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇن خونخايغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، رۇس ئايالى بار جۇ جاڭگويىدى (رۇسىيە ئارقىلىق شىنجاڭغا ئۆتكەن شەرقىي شىماللىق كىشى) دېگەن باي خەنزۇ سودىگەرنىڭ ئائىلىسىدە تۆرت يىل ئىشلەيدۇ. ئۇ، بۇ جەرياندا تىل ئۆگىنىش ۋە بىلىم ئېلىش ئىستىگىنىڭ كۈچىدە بۇ ئائىلىنىڭ ئات باقارلىغىنى قىلىش، دۈكىنىدا مال ساتقۇچى بولۇش، سودا سېتىق ئىشلىرىغا ياردەملىشىش قاتارلىق شەرتلىرىگە ماقۇل بولۇپ، بىر تەرەپتىن تۈرلۈك ئائىلە ئىشلىرىنى قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن جۇ جاڭگويىدىن خەنزۇچە، ئايالى ناتاشادىن رۇسچە ئۆگىنىدۇ. باينىڭ ئائىلە ئوقۇتقۇچىسىنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ھەر ئىككى تىلنى

مۇستەھكەملەش ئىمكانىيىتىگە ئېگە بولىدۇ. 1916-يىلى ئۇ جۇ جاڭگويىدىنىڭ: «بالام، سەن ئائىلىمىزدە تۆرت يىل تۇرۇش جەريانىدا ماڭا قول قانات بولۇپ، كۆپ ئەسقاتتىڭ. مەن ساڭا ئۆز بالامدەك مۇئامىلە قىلىپ كەلدىم، ئىككى يىل ئات باققۇزغان بولسام، يەنە ئىككى يىل دۇكاندا مال ساتقۇزۇپ ۋە بەش ناھىيە تەۋەسىدىن ساتقان ماللىرىمنىڭ نەق، نېسى پۇللىرىنى يىغدۇرۇپ، سېنى تىجارەتكە پىشۇردۇم، خەنزۇ، رۇس ئىككى مىللەت تىلىنىمۇ ياخشى ئېگىلىۋالدىڭ... مېنىڭ ئەندى سەندەك تىجارەتكە پىشقان، قابىل ياردەمچىنى تاپالسىم مۇمكىن ئەمەس. تاپقان دۇنيارىمنىڭ تەڭ يېرىمنى ئالساڭمۇ-ئال...، مەندىن ئايرىلىمىغىن!» دېگەن ئۆتۈنۈشلىرىگە: «ياق، مىللەتنىڭ بالىلىرى ئىلىمىنى قىلىۋاتىدۇ، مەن بىلىمىم بار تۇرۇپ ئۇلارغا ئۆگەتمەسم، ئۇ ھالدا مېنىڭ ئېگىلىگەن بىلىملىرىم كېرەكسىز «تاش» قا، مەن بولسام ئېغىر «تاش» ئارتىپ يۈرگەن «خېچىر» غا ئوخشاپ قالمامدىمەن...؟!» دەيدۇ. ئۇنىڭ بۇ گەپلىرىنى ئاڭلىغان جۇ جاڭگويى ئايالى ناتاشاغا: «قارا! خوتۇن، ئوغۇل بالا دېگەن مانا مۇشۇنداق جىگەرلىك بولمامدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ «ئەقىل ياشتا ئەمەس باشتا» دېگەن سۆزى مانا مۇشۇدە!» دەيدۇ ۋە ئارقىدىنلا: «بالام، سەندە شۇنداق ئارمان بولسا مەن نېمىمۇ دېيەلەيمەن. بوپتۇ كېتىشىڭگە مەن رازى...!» دەپ ئۇنىڭغا ماقۇل بولىدۇ.

دادام ياش چېغىدىن باشلاپ بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ تىجارەتتىكى ماھىرلىغىغا تايىنىپ سودا-سېتىق ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇپ، تىرىشىپ ئېگىلىك تىكلەسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئىجتىھات بىلەن بېرىلىپ كىتاب ئوقۇپ ئىلىم تەھسىل قىلىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ مول بىلىمى ۋە ئىقتىدارى بىلەن خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇپ، زامانىسىنىڭ ئابرويلۇق بىلىم ئەھلىلىرىنىڭ بىرىگە ئايلىنىدۇ. 1916-يىلى ئۇ جەمئىيەتتىكى ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ قوللىشى ۋە يار يۆلەكتە بولۇشنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۆز خىراجىتى بىلەن خونخاي مازارغا تۇنجى «ئاقارتىش مەكتىپى» نى ئېچىپ، شەخسەن ئۆزى ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ.

1918-يىلىنىڭ ئالدى كەينىدە رۇسىيە بىلەن شىنجاڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بۇزۇلۇپ، ئىككى تەرەپنىڭ سودا ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قېلىشقا يۈزلىنىدۇ. بازار كاساتلىشىپ خەلقنىڭ كىرىمى ئازلاپ كېتىدۇ. 1920-يىلىغا كەلگەندە ياكى زىڭشىڭ ئىلى دۆلىتىگە خەت يېزىپ: «سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن شىنجاڭ چېگرىسىدىكى رايونلار ئوتتۇرىسىدا چېگرا سودىسىنى جانلاندۇرۇش ۋاقىتلىق توختىمى تۈزۈش، توختام بويىچە سودىنى ئاۋال ئىلى رايونىدىن باشلاش...» ھەققىدە يوليورۇق چۈشۈرىدۇ. ئىلگىرى چېگرا سودىسىدا چەت ئەل سودىگەرلىرى پائالىيەتچان ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن بولۇپ، يەرلىك سودىگەرلەر ئۇلارنىڭ مال ئەكىلىپ سېتىشنى كۈتىدىغان پاسسىپ ئەھۋال ساقلىنىۋاتاتتى. يوليورۇق چۈشكەنلىگىنى ئاڭلىغان چاپچال، توققۇزتارا، تېكەس بايلىرى: «بىز قاچانغىچە چەت ئەل سودىگەرلىرىدىن مال ئالىمىز؟ ئۇنىڭدىن كۆرە ئۆز مېلىمىزنى ۋېلىۋاي ھاجىمنىڭ رۇس يېرىدىكى «قارا-قارا» بازىرى (ئۈچ ئايلىق خەلقئارالىق سودا بازىرى) غا ئاپىرىپ، تاۋارغا ئالماشتۇرۇپ كەلمەيمىزمۇ؟» دەپ غۇلغۇلا قىلىشىدۇ. ئارقىدىن 12 مىڭ تۇياق قوي يېغىپ، ئابۇزەر خەلىپەنىڭ قېيىن ئاتىسى ئابدۇرېھىم ھاجىمنى كارۋان بېشى قىلىپ، قوي چىقارغان 32 نەپەر باي سودىگەرگە ۋاكالىتەن «قارا-قارا» بازىرىغا يولغا سالىدۇ. ئۇلار ۋېلىۋاي ھاجىمنىڭ ھوزۇردا ئالاھىدە ئىززەت-ئىكرام بىلەن قارشى ئېلىنىپ، قىزغىن كۈتۈۋېلىنىدۇ. شۇ ۋەجىدىن ۋېلىۋاي ھاجىمغا ئۆزلىرىنىڭ ماللىرىنى نەقلەشتۈرۈپ قايتىش مۇددىئاسىنى ئېيتىشقا يۈز كېلەلمەي مالىنى نېسىغا بېرىۋېتىپ «ئاق قەغەز» ئېلىپ قۇرۇق قول قايتىپ كېلىدۇ. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان يۇرت چوڭلىرى قاينۇققا يىغىلىپ: «بۇ پۇلنى كىم نەقلەشتۈرۈپ ئېلىپ كېلىدۇ؟» دېگەن مەسىلە ئۈستىدە بەس - مۇنازىرە قىلىدۇ. خونخاي مازارلىق كاتتىلار: «چەتكە چىقىپ كېلىدىغان ئادەم چوقۇم چەتنىڭ تىلىنى بىلمىسە بولمايدۇ... ، خونخاي مازىرىدىكى باھاۋۇدۇن شەيخنىڭ ئوغلى ئىمىنجان چەت تىلىنى ياخشى بىلىدۇ، شۇنى ئەۋەتسەك قانداق؟» دېيىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ كۆپچىلىك دادامنىڭ بېرىشىغا قوشۇلىدۇ. بۇ دەل دادامنىڭ

ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن قۇرۇلغان ياش سوۋېت ئېلىنى ئايلىنىپ، بۇ زېمىندىكى خەلقلەرنىڭ ھاياتىدا يۈز بەرگەن ئالەمشۇمۇل ئۆزگۈرۈشلەرنى ئۆز كۆزىدە كۆرۈپ كېلىش ئارزۇسىدا يېنىۋاتقان چاغلىرى ۋە خونخاي مازىرىغا مەكتەپ ئېچىشقا كېرەكلىك ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرىنى ئېلىپ كېلىش ئارزۇسىنىڭمۇ ئۇلغىيىۋاتقان ۋاقىتقا توغرا كەلگەنلىكتىن دادام بۇ مۈشكۈل سەپەرگە ئاتلىنىش قارارىغا كېلىدۇ. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا رېسپوبلىكىلىرىغا قەدەم باسقاندىن كېيىن ئاۋال نېسى قالغان ماللىرىنىڭ دېرىگىنى ئالىدۇ. ئاندىن تۈركمەنىستانغا بېرىپ، مالنى تۇقۇمچىلىق فابرىكىسىنىڭ تاۋارلىرىغا ئايرىۋېتىلىدۇ. بولۇپمۇ، سوۋېت ئېلىدە بارلىققا كەلگەن يېڭىلىقلارنى كۆرۈپ تاڭ قالىدۇ. ئەمگەكچى خەلقنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئورنىدىكى ئۆزگىرىشلەر، ياشلاردىكى كەلگۈسىگە بولغان ئۈمىدلىك ئىنتىلىشلەر ۋە ئۇلار بىلەن چاپچال، خونخاي ئوتتۇرىسىدىكى روشەن سېلىشتۇرما دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇننى چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ. ئۇ شۇ قېتىمقى سەپىرىنىڭ بىر نەچچە پارچە كىتاب ئېلىپ قايتىش بىلەنلا نەتىجىلىنىشنى تولىمۇ ئەھمىيەتسىز ھېساپلاپ، تاۋار ۋە سېتىۋالغان كىتابلىرىنى سەپەرداشلىرىدىن يۇرتىغا يوللىۋېتىپ، ئۆزى بولسا تاتارستاننىڭ قازان شەھىرىگە يول ئالىدۇ. تاتار خەلقىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى تۇنۇلغان مەرىپەتچىسى، ئىدىرس ئاپانايۇپ (سابىق چار رۇسىيە ئۇقتىتىپىرى)نى ئۇستاز تۇتۇپ، يېڭىچە ئىلىم-پەن بىلىملىرى بىلەن تونۇشىدۇ. ئۇ بۇ يەردە تۇرغان ۋاقىتتا بىر تەرەپتىن سوۋېت ئېلىنىڭ سوتسىيالىستىك ماڭارىپى، ئوقۇش، ئوقۇتۇش پروگراممىلىرى بىلەن پىششىق تونۇشسا، يەنە بىر تەرەپتىن پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ تىل ئۆگىنىدۇ. تۈرك، پارىسى، رۇس تىللىرىنى پۇختا ئىگىلەش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشىدۇ. ئۇنىڭ تىل ئۆگىنىشتىكى پەۋقۇلئادە تالانتى ئۇستازى ئىدىرس ئاپانايۇپنى ھەيران قالدۇرىدۇ. بولۇپمۇ ئۇنىڭ كىتاب خۇمارلىقى ۋە تارىخ تەتقىقاتىغا بولغان ھېرىسمەنلىكى ئۇستازنى تولىمۇ سۆيۈندۈرىدۇ. دادام، ئىدىرس ئاپانايۇپنىڭ كىتابلىرى ئىچىدىن رۇس تارىخچىلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا دائىر كىتابلىرىنى ئوقۇپ چىقىدۇ.

چار رۇسىيەسى ئىلىنى بېسىۋالغان يىللار (1871-1881-يىللار) دا رۇس گېنېرال گۇبىرناتورىنىڭ غۇلجا ئىشلىرى باشلىغى بولغان شەرقشۇناس ن.ن. پانتوسۇپنىڭ ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىن يىققان ماتېرىياللىرىغا ئاساسلىنىپ يازغان كىتابلىرىنى، موللا بىلالنىڭ «غازات دەر مۈلكى چىن» ئەسىرىنى ۋە نەزەرغوجا ئابدۇسەمەتۇنىڭ (ئۇيغۇر ئوغلى) «تارانچى تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن ئۇنىڭدا خونخاي مازىرىدا چوقۇم مۇنتىزىم پەننىي مەكتەپ ئېچىش بىلەن بىرگە ئىلى تارىخىغا ئائىت بىر ئەسەر يېزىش ئىشتىياقى كۈچىيدۇ. سەپەر جەريانىدا ئۇ يەنە يەتتەسۇ ۋىلايىتىدە ئۇيغۇر يېزىلىرىنى ئارىلاپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مىراسلىرىنى توپلايدۇ. ئىلى تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك قىممەتلىك خاتىرىلەرنى يېزىپ قالدۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزىدە يېڭىچە مۇستەھكەم دۇنيا قاراش تۇرغۇزۇپ، خونخايدا پەننىي مەكتەپ مائارىپىنى يىلتىز تارتقۇزۇش، كېڭەيتىش ئۇلۇغۋار ئارزۇسىنى يۈرگىگە تېڭىپ، ئۇستازى ئىدرىس ئاپانايۋىنى ئېلىپ، خونخايغا قايتىدۇ.

ئۇ خونخاي مازارغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، 1924-يىلى تۇنجى قېتىم پەننىي مەكتەپ ئاچتى. ئۇنىڭ پەننىي مەكتەپ ئېچىشى ئاسانغا توختىمىدى. بىرىنچىدىن، شۇ چاغدىكى ئەكسىيەتچى ياكى زىڭشىڭ ھاكىمىيىتى ئاز سانلىق مىللەت ياشلىرىنىڭ پەننىي بىلىم ئىگىلىشىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئۈچۈن يوشۇرۇن ھەرىكەت ھېسابلاپ، بۇ ئىشقا مۇتلەق قىززىقمايتتى. ئىككىنچىدىن، خەلق ئىچىدىكى مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ قارشىلىغى ئېغىر ئېدى. ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنىڭ سوغۇق مۇئامىلىسىگە ئۇچراپلا قالماي يەنە، كۈنلىق تەرەپتارلىرىنىڭ «جەدىت» دەپ قارشى تۇرىشىغا ئۇچرايدۇ. ئۇلار: «پەننىي مەكتەپ دىنىنى يوقىتىدۇ، ئىمىنجان باھاۋۇدۇن سىرتقا چىقىپ ئوقۇپ كېلىپ بالىلىرىمىزنى دەھرى قىلىدىغان بولىدۇ» دەپ چۇقان كۆتۈرۈشتى ۋە ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەت ئورگانلىرى بىلەن خۇپىيادە ئېغىز-بۇرۇن ياللىشىپ، ھەر خىل تۆھمەت ئويدۇرۇپ ئىدرىس ئاپانايۋىنى كەلگەن يېرىگە قوغلىۋەتتى. لېكىن دادام

تەشەببۇسىدا چىڭ تۇردى. دەسلەپ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىككى ئېغىز سىنىپ سېلىپ پەننىي دەرس ئۆتۈشنى يولغا قويدى، بىر تەرەپتىن خەلق ئىچىدە، ياشلار ئىچىدە زېرىكمەي تەشۋىقىي تەربىيە ئېلىپ باردى. سوۋېت ئىتتىپاقىدا كۆرگەنلىرىنى تەشۋىق قىلدى. ئۇلارغا ئىلىم-پەن ئۆگىنىش، خەلقنى ئاقارتىشنىڭ ئۆزلىرىنىڭ جانىجان مەنپەئىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈردى. ئۇنىڭ شۇ چاغدا يۇرت مۇتۋەرلىرى بىلەن ئۆتكۈزگەن بىر قېملىق سۆھبەت يىغىنىدا دېگەن: «مەن مەكتەپ ئاچمەن، پەننىي مەكتەپ ئاچمەن، تاتارىستاننىڭ قازان شەھىرى ئىسلام دىنىنىڭ قايناپ تۇرغان بۇلىغى ئېكەن، شۇ يەردىمۇ ئالىي مەكتەپلەر ئېچىلىپ، ياش ئەۋلادلار ئىلىم-پەن ئۆگىنىدىكەن، ئۇلار ئىلىم-پەننىڭ خاسىيىتى بىلەن ئاسماندا ئايرۇپىلان ئۇچۇرۇپ، سۇدا پاراخوتنى بېلىقتەك ئۈزدۈرۈپتۇ. بىز قاچانغىچە ئاسماندا «ئارپاڭ» (ئايرۇپىلان)، سۇدا «پارپاڭ» (پاراخوت) بار دەپ يۈرمىز» دېگەن سۆزلىرىنى كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۆز زامانىسى شاھىدلىرىنىڭ رىۋايەتلىرىدىن ئاڭلىغانىدىم. دېمەك، بۇنىڭدىن دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇننىڭ بۇ يولدا قانچىلىك تەر تۆكۈپ جاپالىق كۈرەش قىلغانلىغىنى چۈشىنىۋالالايمىز. ھەقىقەت ئاخىرى غەلىبە قىلدى. پەننىي مەكتەپنى قوللىغۇچىلار، بالىلارنى پەننىي مەكتەپكە ئەكىلىپ بەرگۈچىلەر كۆپەيدى. 1925-يىلدىن باشلاپ خونخايدا باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىنىڭ ئاساسى مۇستەھكەملەندى. 1933-يىلىغا كەلگەندە دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇن توققۇزتارا ھاكىمى نەزەرخان غوجىنىڭ ماقۇللىغىنى ئېلىپ (چاپچال شۇ چاغدا توققۇزتارا ناھىيەسىگە قارايتتى)، ئىلى ۋىلايەتلىك مائارىپ ئۈيۈشمىسىنىڭ باشلىغى ئەمەتخاننىڭ ئەستىقىدىن ئۆتكۈزۈپ يەنە سەككىز ئېغىزلىق سىنىپ، 500 كىشىلىك بىر كلۇب سېلىپ خونخايدا يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تۇنجى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئاچتى. ۋە ئۇنىڭغا «مەدەنىي ئاقارتىش تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتىبى» دەپ نام بەردى. ئۇ، ئوقۇش باشلاش مۇراسىمىدا ئۇچسۇمۇلۇق شىۋە سودىگەر چۆلەپ دېگەن باينىڭ چەتتىن كىرگۈزۈلگەن ئۇنىسىز كېنو ئاپپاراتىنى ئارىيەت ئېلىپ مۇراسىم ئەھلىگە

ئۇنىڭ كىنو قويۇپ بەردى. بۇ بىر قېتىملىق ئىلىم-پەن تەشۋىقاتى بولۇپ قالدى. خەلقنىڭ پەننىي مائارىپ قىزغىنلىقى مىسلىسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

يۇرت چوڭلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، مەكتەپ ۋە كىلۇب قۇرۇلۇشىنى پۈتكۈزۈش ئۈچۈن دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇن كۆپ ئەجر سىغۇرىدۇ. خونخاي يېزا خەلقى «يۇرتىمىزغا ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە كۆڭۈل ئېچىش كىلۇبى قۇرۇلىدىغان بولدى» دەپ خۇشال بولۇشقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، «يۇرتىمىزغا ھۆكۈمەتتىن ناھايىتى كۆپ باج سېلىق چۈشۈپتۇ. ئەگەر ئۇنى ۋاقىتدا، تولۇق تاپشۇرمىسا شۇ كىشىنى يامۇلغا تاشلىغۇدەك...» دېگەندەك سۆزلەر تارقىلىپ، خەلق ۋەھىمە ئىچىدە قاپتۇ. ئەسلى ئىشنىڭ بېشى مۇنداق بولغانىكەن، جىن شۇرېن 1928-يىلىدىكى «7-ئىيۇل» سىياسىي ئۆزگۈرۈشنى قوزغاپ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، خەلقنىڭ بېشىدىكى ئالۋاڭ ياساق، باج-سېلىقلار ھەسسىلەپ ئاشىدۇ. ئۇ خەلقنىڭ قان تەرى بەدىلىگە كەلگەن بايلىقلارنى تۈرلۈك رەزىل ۋاسىتىلەر بىلەن شىلۋېلىپ، ئۆز چۆتىنىكىنى تۇشقۇزۇشقا ئورۇنىدۇ. باج سېلىغىنى تولۇق يىغىۋېلىش ئۈچۈن خەلقنىڭ باج يىغىش ھوقۇقىنى ئاز ساندىكى مەرتىبە ئېگىلىرىگە، بايلارغا ۋاكالىتەن يىغىپ بېرىش شەرتى بىلەن سېتىپ بېرىۋېتىدۇ. بۇ ھوقۇقنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان بىر قىسىم قىزىل كۆز بايلار خەلق ئاممىسىدىن ئېلىنىدىغان باج-سېلىقنى يەنىمۇ ئۈستىلەپ يىغىپ، ھارام پايدىغا ئېرىشىش كويىغا چۈشىدۇ. نەتىجىدە، خەلقنىڭ سېلىغى ئېشىپ، ئىلگىرىكى يۈز باش قويىنىڭ بېجىغا ئۈچ قوي، ياكى ئىككى باش كالا تاپشۇرۇش بىراقلا ئون قوي ياكى ياراملىق بىر ئات تاپشۇرۇشقا ئۆستۈرۈلىدۇ. خەلق «چارۋا مال ساناقچىلىرى كەپتۇ!» دېسە جاننى ئېلىپ قويىدىغان يەر تاپالمايدىغان ھالەتكە كېلىپ قالىدۇ.

غۇلجا شەھىرىدە 40 يىلدىن ئارتۇق باج خادىمى بولۇپ ئىشلەپ دەم ئېلىشقا چىققان 96 ياشلىق يولداشباي ئاكا (ماھىنۇر قاسىمنىڭ ئاكىسى رۇستەم ئاكانىڭ قىيىن ئاتىسى بولىدۇ) ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشلارنى ئەسلىپ

كېلىپ: «1930- يىل چاپچاننىڭ جانلىق مال بېجىنى غۇلجا شەھەرلىك باجخانىنىڭ باشلىقى سېتىپ ئالغانلىقتىن مەن خونخاي مازارنىڭ جانلىق مېلىنىڭ چۆپ ئۇچى بېجىنى يىغىشقا ئەۋەتلىدىم. بۇ يەرگە بۆلۈنگەن ئات، كالا، قوينىڭ باج سانى كىشىنى چۆچىتەتتى، بۇنى يىغىپ بولغىچە خەلققە زۇلۇم سېلىنىش ئېنىق ئېدى. مەن خونخاي مازارغا چىقىپ، خوجايىن شاڭيىو، ھۆسەيىن شاڭيىو، ئەنسەردىن سۇنجاڭلار بىلەن كۆرۈشتۈم. ئۇلار ئون نەچچە كىشىنى چاقىرىتىپ كەلدى. بىز مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق باجنى ئاۋال ئاۋامدىن، ئاندىن بايلاردىن ئالىدىغان بولدۇق. ئاتلىق بەش چاپارمەننى يېزا قىشلاقلىرىغا چاپتۇرۇپ، 600دىن ئوشۇق كىشىنى يىغدۇق، ئۇلارغا غۇلجا باجخانىسىنىڭ شۇ يىللىق چۆپ ئۇچى بېجى ئېلىش بۇيرۇقىنى ئۇقتۇردۇق. بىز، بۇ يىل چۆپ بېجى ئۈچۈن بىر ئاتقا بىر فۇت بۇغداي، بىر كالىغا يېرىم فۇت بۇغداي ئېلىندۇ. بىر ئېشەككە بىر شىڭ بۇغداي، ئۆچكە بىلەن قويغا ئوخشاشلا يېرىم شىڭدىن بۇغداي ياكى پۇل ئېلىندۇ. كىمدە كىم بۇ سېلىققا قارشىلىق قىلىدىكەن ئۆزىنى دوتەي يامۇلىدا كۆرىدۇ، دېگەنلەرنى ئۇقتۇرۇۋاتقاندا تۇيۇقسىز مەكتەپ تەرەپتىن بىر كىشى كېلىپ، بىز بىلەن سالاملاشقاندىن كېيىن خوجايىن شاڭيىوغا:

- خوجايىنكا بۇ نېمە ئىش، ئەندى؟! - دېدى. مەن ئالدىراپ:

- يۇقىرىدىن باج سېلىق چۈشكەن ئېكەن ئاۋامغا ئۇقتۇرۇۋاتىمىز -

دېدىم. ئۇ:

- ئۆزەڭنى دوتەي يامۇلىدا كۆرسەن دەپمۇ ئۇقتىرامسىلەر! بۇ ئاۋامغا

تەھدىت سالغانلىق ئەمەسمۇ! خەلق نامرات تۇرسا نېمىسىنى تۆلەيدۇ؟ دېدى ۋە كۆپچىلىككە قاراپ:

- سىلەر قايتىپ خاتىرجەم ئۆز ئىشىڭلارنى قىلىۋېرىڭلار. سىلەرگە

باج كەلمەيدۇ. ئەگەر باج كەلسە مەن تۆلەيمەن! - دەپ كەلگەنلەرنى تارقىتىۋەتتى. ئۇ يەنە زەردە بىلەن مۇنۇلارنى دېدى:

- خوجايىنكا، سىلەر ئاۋامنىڭ ئەھۋالىغا قارىماي كىم گەپ قىلسا شۇنى راس دەپ، كىم داپ چالسسا شۇنى ساز دەپ ئۇسسۇل ئوينىۋېرىدىغان بولىدىغانلار. قالغان گەپ سۆزنى ئاخشاملىققا يۇرت چوڭلىرى يېغىلغان سورۇندا دېيىشەرمىز. ئۇلارغا جاۋابىنى ئۆزەم بېرىمەن. سىلەر يېزىغا قاراشلىق قىشلاقلاردىكى بايلارنى يىغىڭلار! - دېگەندىن كېيىن، مېنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلىپ قويۇپ، جۇدۇنى ئۆرلىگەن ھالدا كېتىپ قالدى. مەن يۇقىرىنىڭ بۇيرۇقىنى قاپ يۈرەكلىك بىلەن بۇزغان بۇ يۇچۇن ئادەمگە ھەيران قالغان ھالدا يېنىمىدىكىلەردىن:

- بۇ ئادەم كىم بولىدۇ؟ - دەپ سورىدىم. ئۇلار:

- ئىمىنجان باھاۋۇدۇن دېگەن خەلىپەم موشۇ كىشى - دېدى.

شۇ كۈنى ئاخشىمى يۇرت بايلىرى جەم بولغاندا ئىمىنجان باھاۋۇدۇن مېنى ئىمى قىلىپ تۇرۇپ كۆپچىلىككە:

- خوش كۆپچىلىك، يۇرتىمىزغا باج يىغىش ئۈچۈن غۇلجا شەھرىدىن يولداشباي چىقىپتۇ. بۇ كىشىنىڭ ئىشىنى قانداق پۈتتۈرۈپ يولغا سالىمىز، - دېدى. كۆپچىلىك بۇ ئىشنى خېلى ئۇزاق غۇلغۇلا قىلىشتى. لېكىن، ئېنىق بىر قارارغا كېلەلمىدى. ئارىدا ئىمىنجان باھاۋۇدۇننى سۆككەنلەرمۇ، ئۇنىڭغا قارشى چىققانلارمۇ بولدى. ئاخىرى ھەممەيلىن يەنىلا ئۇنىڭ ئاغزىغا قاراشتى:

- خۇلاسىە كالام، - دېدى، ئىمىنجان باھاۋۇدۇن كەسكىن ھالدا، -

مەنچە جانلىق مالنىڭ چۆپ ئۇچى بېجىنى چارۋىدارلار تۆلەيدۇ. چۈنكى ئولتۇرغانلىرىمىزنىڭ ئالدىمىزنىڭ نەچچە مىڭلاپ ئارقىمىزنىڭ نەچچە يۈزلەپ تۆگە، ئات، كالا، قويلىرىمىز بار. باجنىڭ كۆپ قىسمىنى يەنىلا بىز تۆلەشكە ھەقلىق. شۇنداق تۇرۇقلۇق نەدىمۇ ئىككى تۆرت تال چولاق مېلى بار ئاۋامغا باج تۆلەتكۈزىدىغان ئىش بولسۇن! ئاۋام باج تۆلىمىگەندەك قىلغىنى بىلەن مەكتەپ ۋە كلۇب قۇرۇلۇشىغا ئاز كۈچ چىقارمايۋاتىدۇ. بىز پۇل چىقارغان بىلەن قول سېلىپ ئىشلىگىنىمىز يوق. ئىشنىڭ ئېغىرىنى يەنىلا شۇلار

قىلىدۇ، ئەمەسمۇ؟ - دېدى ۋە يانچۇقىدىن بىر تىزىملىكنى چىقىرىپ، - مەن ئۇزاق ئويلىنىپ باج تۆلىگۈچىلەرنى مۇنداق تۆرت دەرىجىگە ئايرىدىم، - بىرىنچى دەرىجە بويىچە باج تاپشۇرىدىغانلار: جۇ جاڭگويىدى، ئابدۇرېھىم ھاجىم، ئەۋەز، مۇخپۇللا، جەكسىنبە، غىياسىدىن ئىمام، سىرىمباي، دەۋىتبېك، بولاتباي، ماناپ قاتارلىقلار. ئىككىنچى دەرىجىلىك باج تاپشۇرىدىغانلار: ئويمانداۋۇت، دۆڭداۋۇت، ياقۇپ ئاخۇن، شېرىپ ئاخۇن، خوجام بەردى، ناغا، چىلە قاتارلىقلار. ئۈچىنچى دەرىجىلىك باج تاپشۇرىدىغانلار: ھاسان تاغا، داۋۇت تاغا، دوگان تاغا، خۇشەنەزەر تاغا قاتارلىقلار. تۆرتىنچى دەرىجىلىك باج تاپشۇرىدىغانلار: ئىمىنجان باھاۋۇدۇن، سارسىنبە، ئەماتا، ساۋۇت، ھۆسەين، ئەنسەردىن قاتارلىقلار. باج مال سانىغا قاراپ تەقسىم قىلىندى. مېلى جىقلار جىق، ئازلار ئاز تاپشۇرىدۇ. دەپ بولۇپ كۆپچىلىككە يۈزلىنىپ:

- چېگارا ساقلاش ئەترىتىدىكى گودارىنىغىمۇ مال سانىغا قاراپ تېگىشلىك باج پۇلى چاچتىم. ئەگەر بۇنىڭغا رازى بولمىساڭلار ساناقچى ئازات باينىڭ تىزىملىكىگە سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭلار! - دېدى. گودارىن كۆپچىلىككە ۋاكالىتەن مۇنۇلارنى دېدى:

- ئىمىنجان يۇرت مۆتىبەرلىرى ئىچىدە ئابرويلۇق، دۇرۇس كىشى، ھەرگىز كىشىنىڭ ھەققىنى زىيانغا ئۇچراتمايدۇ. مەن ئۇنىڭ تەقسىماتىنى ئادىل بولدى دەپ قارايمەن - دەپ تەقسىماتىنى بېكىتتى.

شۇنداق قىلىپ بىر قىتىملىق باج يېغىۋېلىش باشلىنىشى ناھايىتى ئوڭۇشلۇق ھەل بولغان بولدى. ئەگەر مەن ئۆزەم يالغۇز قاتراپ يۈرۈپ باج پۇلى يىغىدىغان بولسام، باج يىغىش ئىشى بىر نەچچە يىلغا سوزۇلۇپ كەتكەن بولاتتى. مەن ئىمىنجان باھاۋۇدۇننىڭ ئەل ئىچىدە يۈزۈمنى يورۇق، يولۇمنى راۋان قىلغانلىغىغا تا ھازىرغىچە قانداق رەھمەت ئېيتىشىمنى بىلەلمەي كەلدىم. ئۇ ھەقىقەتەنمۇ خەلق ئارىسىدا ئابروى ئۈستۈن، توغرا كېسەر ئادەم ئىدى»، - دەپ ھېكايەت قىلىپ بەرگەندى.

سوۋېت ئىتتىپاقىدا كولاكلارنى يوقۇتۇش ھەرىكىتى يولغا قويۇلۇشى بىلەن تەڭلا 1928-يىلى رۇس مىللەتچىلىكى ۋە مىللىي مەنپەئەتپەرەسلىكى ئەۋج ئېلىپ، مىڭلىغان ئاز سانلىق مىللەت زىيالىيلىرىغا ناھەق زەربە بېرىلىدۇ. ئەنە شۇ قاتارىدا سوۋېت ئۇيغۇر شائىرى، تارىخچىسى نەزەرغوجا ئابدۇسەمەتوۋ (نەزەرغوجا ئابدۇسەمەتوۋ 1887-يىلىدىن 1952-يىلىغىچە ياشىغان) ناھەق قارىلىنىپ، قولغا ئېلىنىش ئالدىدا چاپچالغا قاراشلىق خونخاي مازارغا سوۋېت يېرى غالجاتتىن قايتىپ كېلىپ، ئائىلىسى كۆچۈپ كەلگىچە بىزنىڭ ئۆيىدە پاناھلىنىدۇ. بۇ دەل دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇننىڭ «ئىلى تارىخى» نى يېزىۋاتقان مەزگىللىرىگە توغرا كېلىدۇ. ئۇيغۇر بالىسى ئابدۇسەمەتوۋنىڭ مانا مۇشۇنداق ۋاقىتتا دادامنى پاناھ تارتىپ كېلىشى پۈتمەس تۈگىمەس خۇشاللىقلار ئىش ئېدى. دادام ئۇنىڭ بىلەن تارىخ تەتقىقاتى ھەققىدە كەڭ كۆلەملىك پاراخلىشىش، ئۇنىڭ «ئىلى تارىخى» ناملىق ئەسىرىدىكى تەپسىلاتلاردىن پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشىدۇ.

1931-يىلى خونخاي مازار تولۇقسىز ئورتا مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى يېتىشمىگەنلىكتىن مەكتەپ مۇدىرى دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇن ئالايتىن ئادەم ئەۋەتىپ، سوۋېت يېرى دولاتىدىن ئەزىم سۇچەكوۋنى، ئاقسۇدىن خوسۇل شېرىپنى، غالجاتتىن قەمىردىن بىلەن ئوبۇل پازىلنى تەكلىپ قىلىپ ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى تولۇقلىغان ئېكەن. بۇ ھەقتە بېشقەدەم مائارىپچى ئەزىم سۇچاكوۋ بىلەن سۆزلەشكىنىمىدە ئۇ ماڭا: «1931-يىلى ئىمىنجان باھاۋۇدۇن بىزنى سوۋېت ئېلىدىن ئوقۇتقۇچىلىققا ئالدۇرۇپ كەلگەندە مەن ئۇنىڭ ئائىلىسىدە تۇرغانىدىم. ئۇ كىشى ھەمىشە تاڭ ئاتقۇچە ھەر مىللەت يېزىغىدىكى كىتابلارنى كۆرۈپ خاتىرە قالدۇراتتى، مەن ئۇنىڭ تىنىم تاپماي ئۆزىدىن روھىدىن ھەيران قالغانىدىم. ئىمىنجان ئاكىنىڭ بىرەر مۇنتىزىم مەكتەپنى پۈتتۈرمىگەن تۇرۇپ، مەندىنمۇ ئەتراپلىق ئىلىم تەھسىل قىلغانلىقى مېنى ئالاھىدە قىزىقتۇرغانىدى. ئۇنىڭ خونخاي مازارىدەك خىلۋەت تاغلىق يېزىدا ياشاۋېتىپمۇ، بۇنچۇلا كۆپ نەرسىلەرنى بىلىشى، ئەينى چاغدىكى كىشىلەردە ئاز كۆرگىلى بولىدىغان «كىرۈپ»

ماركىلىق داڭلىق يانچۇق سائاتىنى ئىشلىتىپ يۈرۈشى، مەنمۇ كۆرۈپ باقمىغان ئېسىل قەلەم بىلەن خەت يېزىشى مەن ئۈچۈن بىر سىر بولۇپ تۇيۇلغانىدى. مەن ئاخىرى بۇنىڭ تەكتىگە يەتمەك بولۇپ:

- موللا ئاكا (بىز ئادەتتە ئۇنى شۇنداق ئاتايتتۇق) سىز بۇ بىلىملەرنى نەدىن ئۆگەنگەن ئىدىڭىز؟ - دەپ سورىدىم. ئۇ بىر ھازادىن كېيىن كىتابلىرى ئارىسىدىن بېغىررەڭ تاشلىق بىر توم كىتابنى چىقىرىپ:

- مەن بىلىمنى دەل مۇشۇنداق كىتابلاردىن ئۆگەندىم. بۇ كىتاب كۆپ تىللىق لوغەت، ئەگەر سىز تىل ئۆگىنەي دىسىڭىز، مانا مۇشۇ كىتابنى ئۇستاز تۇتۇڭ! - دېگەندى. مەن:

- «ئاپىرىن! مۇنداقمۇ تۇغما قابىلىيەتلىك كىشىلەر بولىدىكەن - ھە، دېگەنلەرنى خىيالىمدىن ئۆتكۈزگەن ئېدىم»، - دەپ سۆزلەپ بەرگەندى.

دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇن يەنە تارىخ تەتقىقاتىغا پايدىسى بار دەپ قاراپ، ئىينى ۋاقىتتا موڭغۇلكۈرە ناھىيەسىگە بېرىپ كېلىپ يۈرۈپ، مەخسۇس بىر يىل موڭغۇل تىل يېزىغىنى ئۆگەنگەنىكەن.

دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇننىڭ يۇقىرىقىدەك بىر قاتار پائالىيەتلىرى ئۇنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتتى، ئابروىنى يۇقىرى كۆتەردى، خەلق ئىچىدە، ھاكىمىيەت ئورگانلىرى ئالدىدا يىراقنى كۈرەلىگىنى، ياراملىق، ئىقتىدارلىق ئادەم ئېكەنلىگىنى نامايان قىلدى. 1934 - يىلى توققۇزتارا ھاكىمى نەزەرخان غوجا ئۇنى ئۆزىگە كاتىپ قىلىۋالدى. 1936 - يىلى چاپچال ئۆز ئالدىغا ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندا دادام چاپچال ناھىيەلىك مائارىپ بۆلۈم باشلىغى، دىنىي نازارەت مەھكىمىسىنىڭ باشلىغى بولدى. يۇرت ئىچىدىكى ماجىرالارنى بىر ياقلىق قىلىش، يول، كۆۋرۈك ياساش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپ ئىشلىدى. شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى مەزگىلىدە چاپچال ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىغى بولۇپ ئىشلىدى.

ئۇ، مەيلى قايسى دەۋرىدە، قانداق خىزمەت ئىشلىسۇن ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداشنى مۇقەددەس ۋەزىپە بىلىپ، نۇرغۇنلىغان ئەمەلىي ئىشلارنى ئىشلەپ، جەمئىيەتتە كۈچلۈك ئىنكاس قوزغىدى. ئۇ، نەزەر خان خوجىغا كاتىپ بولغاندا توققۇزتارادا زەي ئاپىتى ئېغىرلىشىپ، خەلىققە ھەر كۈنى نۇرغۇنلىغان بالايى - ئاپەتنى كەلتۈرۈپ تۇراتتى، ھەتتا ناھىيە مەركىزى ھازىرقى ئورۇندىن ئىلاجىسىز تاشتۆپىگە يۆتكەنگەنىدى. دادام كاتىپلىق سالاھىيىتى بىلەن كۆپ قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، زەي ئاپىتىنى يوقىتىش توغرىسىدا ھاكىمغا: كەڭ تۈردە زەيكەش قېزىش، كونا بازار (دۆڭمەھەللە بىلەن ھازىرقى ناھىيە بازىرىنىڭ ئوتتۇرىسى) نىڭ غەربىدىن ۋە ھازىرقى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدىن شىمالغا قارىتىپ زەيكەش قېزىپ، زەي سۈنى ئىلى دەرياسىغا ئېقىتىش، زەي ئاپىتىنى پەيدا قىلىۋاتقان موڭغۇل ئۆستىڭىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، مويونگۆزەر تاش داۋان ئۇيغۇر ئۆستىڭىنى كېڭەيتىپ چېپىش، ناھىيە مەركىزىنى ھازىرقى ئورۇنغا كۆچۈرۈش، كونا بازار خەلقىنى ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى دۆڭلۈككە كۆچۈرۈپ، «دۆڭمەھەللە» نامىدىكى مەھەللىنى بەرپا قىلىپ، خەلقنى زەي ئاپىتىدىن ئازاد قىلىش تەكلىپلىرىنى بېرىدۇ. ھاكىم بۇ تەكلىپلەر ئۈستىدە قايتا - قايتا ئويلىنىپ، يۇرت مۆتىبەرلىرى، ئەللىك بېشى، يۈز بېشى، مىڭ بېشى دېگەنلەرنى يىغىپ مەسلىھەت، كېڭەش ئۆتكۈزىدۇ، يۇقىرى ئورۇنلارنىڭ سەمگە سالىدۇ، تەكلىپ ئاخىرى قوبۇل كۆرۈلىدۇ. شۇ چاغدىكى ھاكىمىيەت ئىقتىسادىي جەھەتتە ھالىسىز ئېدى. شۇ قەدەر زور قۇرۇلۇشنى قانداق ئېلىپ بېرىش ئۈستىدە ئەتراپلىق ئويلىنماي بولمايتتى. يۇرت مۆتىبەرلىرى: «ئاۋامنىڭ كۈچى تەڭداشسىز، ھاشار قىلىش يولى بىلەن قۇرۇلۇش قىلىش كېرەك» دېيىشكەندە، دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇن خەلق مەيدانىدا تۇرۇپ، بۇنىڭغا قارشى تۇرىدۇ. قۇرۇلۇشنىڭ ئىقتىسادىي مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ھاكىمغا مۇنداق ئۈچ تۈرلۈك تەكلىپ بېرىدۇ: 1- ھۆكۈمەتتە يىغىلىپ تۇرۇپ قالغان بەيتۈل مالنى ئىشلىتىش؛ 2- ئۆشرە - زاكاتنى ئىشلىتىش، ھاكىم بىلەن ئابدۇرېشىت داموللام (شۇ چاغدا ناھىيەلىك دىنىي نازارەتنىڭ باشلىغى

ئېدى) يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان زاكات پۇلىنى كېمەيتىشنى تەلەپ قىلىپ
ۋىلايەتلىك دىنىي نازارەتكە بىرلىكتە خەت يېزىش، 3-زەي ئاپتىنىڭ تېرىلغۇ
يەر، ئوتلاققا بولغان زىيىنىنىڭمۇ ئېغىرلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ چاپچال
چېگراسىدىن توققۇزتارا موخۇرغىچە بولغان 36 شاڭيولۇق يەردىكى بايلاردىن
تېرىلغۇ يەر-ئوتلاقنىڭ خوجايىنى بولغانلىقى ئۈچۈن مۇناسىپ ھالدا
قۇرۇلۇش خىراجىتى يىغىش. نەزەر خان غوجا ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن ئىلغار
پىكىرلىك ئەمەلدار ئېدى. نەتىجىدە دادامنىڭ تەكلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ
بايلاردىنمۇ قۇرۇلۇش خىراجىتى ئۈچۈن چارۋا مال، ئاشلىق، نەق پۇل
يىغدۇرىدۇ.

دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇننىڭ توققۇزتارا خەلقىنىڭ قەلبىگە ئورناپ
كەتكەن يەنە بىر ھەققانىي ئىشى شۇكى، ناھىيە يامۇلىنىڭ شۇ چاغدىكى
دورغىسى توختى چولاق ئۆكتەملىك، ئىپلاسلقتا چېكىدىن ئاشقان بولۇپ، ھە
دېسلا گۇناھسىز كىشىلەرگە تۇخۇمدىن تۈك ئۈندۈرۈپ يوقلاڭ گۇناھلارنى
ئارتىپ، قاماققا ئالاتتىكەن. قىز چوكانلارغا يولسىزلارچە پوخۇرلۇق قىلىپ،
زۇلۇم سالاتتىكەن. خەلق ئۇنىڭغا چىش تىزنىقىغىچە ئۆچ بولۇپ
كەتكەنلىكتىن ھۆكۈمەتكە تالاي قېتىم ئەر زى سۇنغان بولسىمۇ ئۇلارنىڭ
ئەرزىنى سورايدىغان ئادەم يوق بولغاچ توختى چولاق ئۆز بىلگىنىنى
قىلۇپرىپتۇ. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان دادام ئۇنىڭ قىلمىشلىرىنى نەزەر خان
غوجامغا مەلۇم قىلىپ، توختى چولاقنى يامۇلدا ياتقۇزغان. ئۇ ناھەق قولغا
ئالغان 20 نەپەر «گۇناھكار» نى بوشاتقۇزۇپ ۋە بۇ مۇتەھەمنىڭ خورىكىنى
يەرگە ئۇرۇپ، ھەققانىيەت ۋە ئادالەتنى ياقلىغان ئېكەن.

چاپچال ناھىيەسى توققۇزتارا دىن بۆلۈنگەندە، ھۆكۈمەت تەرەپ
نەزەر خان غوجىنى غۇلجا شەھىرىگە دوتەي قىلىپ يۆتكەيدۇ. نەزەر خان غوجا
ئۆزىنىڭ كاتىبى بولۇپ ئىشلەۋاتقان دادامنىمۇ بىرگە ئېلىپ كەتمەكچى بولغاندا
دادام:

- مەن مائارىپ كەسپىنى قىزغىن سۆيىمەن. ئەڭ ياخشىسى ئۆز يۇرتۇمنىڭ مائارىپ، ئاقارتىش ئىشلىرىغا كۈچ چىقىرىشىمغا رۇخسەت قىلىشىڭىز! - دەپ چاپچالغا قايتىش ئارزۇسىنى ئىزھار قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئىجازىتىنى ئېلىپ چاپچالغا قايتقاندىن كېيىن چاپچال ناھىيەلىك مائارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، دىنىي نازارەتنىڭ مەسئۇلى بولۇپ ئىشلەيدۇ. قوشۇمچە يەنە ناھىيەنىڭ يول-كۆۈرۈك، سۇغىرىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، خەلق ئىچىدىكى ماجىرالارنى بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىق ئاممىۋىي ئىشلارغىمۇ باشچىلىق قىلىدۇ. دادام چاپچال مائارىپىنى تۇتقان چاغلاردىن ئانا يۇرتىنىڭ پەننىي مەكتەپ مائارىپىغا نۇرغۇن يۈرەك قېنىنى سەرپ ئەتكەن ئېدى. ئۇ قىسقىغىنە تۆرت يىل ئىچىدە ھۆكۈمەت ۋە جەمئىيەتنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ يىراق يېزا-قىشلاقلارغا سەككىز پەننىي مەكتەپ سالدۇرۇپ، چاپچال يېزىلىرىنىڭ ئاقارتىش ئىشلىرىغا ئۇنتۇلغىسىز تۆھپىلەرنى قوشقان ئېدى. بۇ مەكتەپلەر: 1. جېرەن بۇلاق دېگەن يەرگە بىر قازاق مەكتەپ سالغۇزغان (ئورنى ھازىرقى 67-پولك تەۋەسىدە) ئوقۇتقۇچىسى ئەۋەلقان (قازاق). 2. شاقىرما دېگەن يەرگە بىر موڭغۇل مەكتەپ سالغۇزغان (ئورنى خونخاي مازىرىنىڭ شەرقىدىكى تاغ باغرىدا) ئوقۇتقۇچىسى بات توچۇك (موڭغۇل). 3. كىچىكبۇغراغا ئۇيغۇر مەكتەپ سالغۇزغان، ئوقۇتقۇچىسى ئاسىم مەسۇم (ئۇيغۇر). 4. قۇجۇرتايغا قازاق مەكتەپ سالغۇزغان، ئوقۇتقۇچىسى يىمام مۇقاممەت (قازاق). 5. سوفۇم بۇلاققا ئۇيغۇر، قازاق مەكتەپ سالغۇزغان، ئوقۇتقۇچىسى ئەختەمباي (ئۇيغۇر)، ئەۋەلباي (قازاق). 6. ئۆكۈرجىگە موڭغۇل مەكتەپ سالدۇرغان، ئوقۇتقۇچىسى پورۇە (موڭغۇل). 7. ئالمالىغا قازاق مەكتەپ سالغۇزغان بولۇپ، ئوقۇتقۇچىسى ھېسامىدىن ئەپەندى (ئۇيغۇر) دېگەن كىشىلەر ئېدى. دېمەك، ئۇ چاپچالنىڭ مائارىپ ئاقارتىش ئىشلىرىغا جان كۆيىدۈرۈپ ئىشلىگەنلىكتىن ئۇنىڭ ئىمىنجان باھاۋۇدۇن دېگەن مۇبارەك نامى گويىا باھار يامغۇرىدەك چاپچالنىڭ تاغ دالىلىرىغا سىڭىپ كەتكەنىدى.

1940-يىلى شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنى ئاشكارىلاپ، 2-قېتىملىق ئاتالمىش «سۈيىقەستلىك توپلاڭ ئەنزىسى»نى ئويدۇرۇپ چىقاردى. كوممۇنىستلارنى، ئىلغار زىيالىلارنى، ياپونغا قارشى دېموكراتىك زاتلارنى ۋە تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلدى. بۇ قېتىمقى تۇتقۇندا دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇنمۇ قولغا ئېلىنغان بولۇپ، دەسلەپ سۈمۇل (چاپچال) ساقچىنىڭ تۈرمىسىگە قامالدى. 1943-يىلى 6-ئايدا يەنە شۇ ۋاقىتلاردا توغرا كۆۋرۈكتىكى «دايول تۈرمىسى» گە (ھازىرقى ئىلى تېلېۋىزىيە ستانىسىنىڭ ئارقا تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ) يۆتكەلدى. 1944-يىلى 11-ئاينىڭ 10-كۈنى ئۈچ ۋىلايەت پارتىزانلىرى «دايول تۈرمىسى» گە ھۇجۇم قىلغاندا ئۇلار تەرىپىدىن قۇتۇلدۇرۇۋېلىندى چىقىلدى. دادام تۈرمىگە تاشلىنىشنىڭ ئالدى كەينىدە بولۇپ ئۆتكەن بىر قاتار ئىشلار خۇددى ھازىرقىدەكلا ئېسىمدە تۇرۇپتۇ. قولغا ئېلىنىشتىن بىر كۈن بۇرۇن دادام سۈمۇل ھاكىم مەھكىمىسىدىن خونخاي مازلاردىن ئۆيىمىزگە چىققانىدى. ئۇ ئاۋال ئاپام زەينەپخانغا ئۆيىمىزنىڭ دېرىزىسىدىن كۈن چىقىشقا جايلاشقان 400 مېتىرچە ئېگىزلىكتىكى قىيا تاشنى ئىما قىلىپ تۇرۇپ نېمىندۇر بىر نېمىلەرنى جېكىلىدى. ئاندىن ئەزىم سۈچەكوۋ، خۇسۇر شېرىپ، قەمىردىن، ئوبۇل پازىل قاتارلىق ئەپەندىلەرگە قاراپ:

- قارىغاندا شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى مېنى يەپ كىتىدىغاندەك قىلىدۇ. ئۇلار «چەتنىڭ مائارىپىنى كىرگۈزدۈڭلار» دەپ تۆھمەت قىلسا، بارلىق جاۋابكەرلىكنى ماڭا ئارتىپ قويۇڭلار! - دېدى.

دادامنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئاپامغا زامانىۋىي نېمىلەرنى تاپىلغانلىغىنى ئۇ تۇتقۇن قىلىنىپ بىر ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن ئۇقتۇم. ئەسلىدە دادام ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان جېنىدىنمۇ ئەزىز كۆرۈپ كەلگەن كىتابلىرى ۋە تارىخ ئۈستىدە جاپالىق ئىزدىنىپ يېزىۋاتقان قول يازمىلىرىنى تۇتقۇن قىلغۇچىلارنىڭ ئاختۇرۇپ كۆيدۈرۈۋېتىشىدىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئۆيىمىزگە ئانچە يىراق بولمىغان 400 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تاغ ئۆڭكۈرىگە يوشۇرۇپ

قويغانىكەن. ئەل ياتقۇ ۋاقتى ئېدى. ئاپام ماڭا نەۋرە ئاكام ھاشىمنى چاقىرتقۇزۇپ كەلدى ۋە ئۇنىڭغا :

- ھاشىم، موللا داداڭنىڭ قىيا تاش ئۆڭكۈرىگە يوشۇرغان كىتابلىرىنى كېچىلەپ ئېلىپ چۈشۈپ، ئوتالىپ (ئۇيغۇر) نىڭ تۈگمىنىگە يوشۇرۇپ قويدۇم. ئاتقا ئارتىپ ئېلىپ چۈشۈپ بەرگىن! - دېدى. ھاشىم ئاكام ناھايىتى جىگەرلىك، قورۇقماس يىگىت ئېدى. ئۇ كېتىپ بىردەمدىلا كىتابلارنى ئېلىپ چۈشتى ۋە ئانامغا :

- تاغارغا قاچىلىغان كىتابلار بەك ئېغىر ئېكەن، ئاتقا ئاران ئارتىپ چۈشتۈم. كىچىك ئانا، سىز ئايال كىشى تۇرۇپ قانداقمۇ تاغدىن ئېلىپ چۈشكەنسىز؟ - دېدى، ئانام:

- بالام، بۇ نەرسىلەر موللا داداڭنىڭ جېنى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇنىڭ ئۆمۈر بويى كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ يېزىپ چىققان قول يازمىلىرى ۋە كېرەكلىك كىتابلىرى بولغاچقا جېنىمنى تىكىپ، غەيرەتكە كېلىپ كۆتۈرۈپ چۈشتۈم. بۇنى مەندىن باشقا ھېچ كىم بىلمەسلىكى كېرەك ئېدى، بۈگۈن بېشىمغا ئېغىر كۈن چۈشۈپ سىلەرگە ئېيتىشقا مەجبۇر بولدۇم. ئەتە سىلەرنى ئەلنىڭ كۆزىچە «ئوغلۇم ئابدۇشۈكۈر ئاغرىپ قالدى. ھاشىم ئاكىسى ئۇنى ئۇچسۇمۇلىدىكى تىۋىپقا ئاپارماقچى» دەپ يولغا سالدى. دولتاغا بارغاندىن كېيىن ئاتنىڭ بېشىنى غۇلجا تەرەپكە بۇراپ ئالتە سۇمۇلنىڭ تۆۋىنىدىكى تاۋۇزچى ۋاسىلىي (رۇس) غا تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۇچسۇمۇلغا قايتىڭلار! - دېدى.

دەرۋەقە مېنى ئاغرىق دېسە خوشنىلارمۇ، ئۆيىمىزنى پايلانغانلارمۇ قىلچە گۇمانلانمايتتى. سەۋەبى، دادام تۇتۇلغان كۈنى ئۆيىمىزنىڭ كەينىدىكى چېگرا ساقلاش ئەترىتى قۇرۇسى ئىچىگە قامالغانىكەن، ئۆگزىدە تۇرۇپ قارىسا قورۇ ئىچىدىكى ئىشلار «مانا مەن» دەپلا كۆرۈنۈپ تۇراتتى، مەن ئەتىسى ئەتىگەندە ئاتقا ئوت سالغىلى ئۆگزىگە چىققاندا، تامغا قارىتىپ تۇرغۇزۇپ قويۇلغان دادامغا كۆزۈم چۈشۈپ قالدى، مەن ئۇنىڭ كىيگەن ئاپپاق

كۆينەك، تامباللارنىڭ قانغا بويالغانلىغىنى كۆرۈپ، ئۆزەمنى تۇتۇۋالماي «دادا» دەپ ۋارقىراپ تاشلاپتىمەن. تۇيۇقسىز «گۈم» قىلىپ ئېتىلغان ئوق ئاۋازى بىلەن تەڭ چۆچۈپ ئۆگزىگە يىقىلدىم. شۇ يىقىلغانچە ئۆيدە ئۈچ كۈن ھوشسىز يېتىپتىمەن. بىز مېڭىشتىن بۇرۇن، ئانام مېنىڭ باش كۆزۈمنى تۇخۇمدا تەڭلەپ، خۇددى ئاغرىقلار دەك ھارۋىغا ياتقۇزۇپ ئۇزاتتى. بىز ئانامنىڭ تاپشۇرۇغىنى شۇ پېتىچە ئورۇندىدۇق. كېيىن تاۋۇزچى ۋاسىلىنىڭ دادامنىڭ ئاماننىنى ئاكام ئابدۇرېشىت ئىمىنغا ساق سالامەت تاپشۇرۇپ بەرگەنلىگىدىن خەۋەردار بولدۇق.

دادامنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت تەرەپ ئائىلىمىزنىڭ ئۇزۇن يىللىق مالچىسى ۋە دادامنىڭ قەدىناس دوستى ئوتارباينىمۇ «دادام بىلەن ئالاقىسى بار» دەپ قولغا ئالغان بولۇپ، ئۇنى دادام قامالغان ئۇچسۇمۇل ساقچىخانىسىغا قامماي، ئۇدۇل غۇلجا شەھىرىدىكى باش ساقچى تۈرمىسىگە قامغانىدى. ساقچىدىكىلەر ئوتارباينى: «ئېيت، ئىمىنجان باھاۋۇدۇن بىلەن قانداق خۇپىيانە ئىشلىرىڭ بار؟» دەپ ئېغىر قىيىنچىلىققا ئېلىۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ سىرتتا بىر كىشىنىڭ ئېغىر كىشەننى شاراقلىتىپ ماڭغانلىغىنى بايقايدۇ ۋە ئۆز-ئۆزىگە: «بۇ كىم بولغىنىدى؟» دېگىنىچە قاماقخانا ئىشكىنىڭ يۈچۈقىدىن قاراپ، بېشىغا تاغار كىيگۈزۈلگەن بىر تەمبەل مەھبۇسنى سوراقخانىغا ئېلىپ كېتىۋاتقانلىغىنى كۆرىدۇ ۋە - مۇشۇ كىشى بەلكىم مولداكە (ئۇ دادامنى ھۆرمەتلەپ شۇنداق ئاتايتتى) بولۇشى مۇمكىن... دەيدۇ-دە، ئۇنى سوراقتىن ئېلىپ قايتاشىدا سىناپ كۆرمەكچى بولۇپ ئۇنىنى چىقىرىپ مۇنۇ قوشاقنى ئوقۇيدۇ:

مولداكەيۇ، مولداكە،
قايتسام ئېكەن مولداكە؟
قالماي جانىم چېيىندا،
ئايتساممەكەن مولداكە...!

ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان دادام (بۇ دەل دادامنىڭ ئۇچسۇمۇل ساقچىخانىسىدىن باش ساقچى تۇرمىسىگە يۆتكەلگەن كۈنلىرى ئېكەن) دەرھال: - ئوتارباي مېنى «مولداكە» دەپ چاقىرىدىغان، ئۇمۇ مۇشۇ يەرگە قامالغان بولمىسۇن، يەنە - دېگەنلەرنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزىدۇ ۋە ئەتىسى سوراققا ئېلىپ چىققاندا ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ تۇرۇپ مۇنۇ قوشاقنى توقۇيدۇ:

تان- تان دوستۇم تان دوستۇم،

تانساڭ جانىڭ قالار دوستۇم.

تاياققا ھېچكىم ئۆلمەيدۇ،

تانساڭ جانىڭ قالار دوستۇم.

بۇ قوشاقتىن ئەقىلگە كەلگەن ئوتارباي سوراققا نېمە دېيىش كېرەكلىگىنى پەملەيدۇ - دە سوراق قىلغاندا:

- مەن ئىمىنجاننىڭ بىر قارا دوقال ئۆكۈزىنى «ئوغرى ئالدى» دەپ سوۋىت يېرىگە ئاپىرىپ سېتىۋەتكەن، «گۇناھىڭ بارمۇ؟» دېسەڭلار پەقەت مۇشۇ گۇناھىملا بار، - دېگەن گېپىدە چىڭ تۇرۇۋېلىپ، ئۈچ ئاي بولدى دېگەندە تۇرمىدىن قۇتۇلۇپ چىققانىدى.

1945-يىلى، 1-ئاينىڭ، 1-كۈنى شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىدىن «ئىمىنجان باھاۋۇدۇن سىز چاپچال ساقچى ئىدارىسىگە نەچەلىك ساقچى ئىدارە باشلىقى بولۇپ تەيىنلەندىڭىز، مۇشۇ ئوقتۇرۇش قوللىغىزغا تەككەن ھامان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قوماندانلىق ئىشتابىغا كېلىپ تىزىمغا ئالدۇرۇپ، خىزمەتنى تاپشۇرۇپ ئالغايىسىز»، دېگەن ئوقتۇرۇشنى تاپشۇرۇۋالدى. ئادەتتە كىشىلەر ئەمىلى ئۆسسە خۇشاللىق تەنتەنسى قىلاتتى. ئەمما دادام ئوقتۇرۇشنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ جىدىي، سۈرلۈك قىياپەتكە كىردى. كىمدۇر بىرى بىلەن زاكۇنلىشىۋاتقاندا ئۇنىڭ كۆزلىرى غەزەپتە ئۇچقۇندايتتى. ئۇنىڭ غەزەپلىنىدىغىنى شۇكى، 1940-يىلىدىكى چوڭ تۇتقۇندا قولغا ئېلىنىپ تۈرمىگە تاشلانغانىدى. شۇ چاغدا چاپچالنىڭ 400 ئائىلىلىك خونخاي

مەھەللىسىدىن 251 ئادەم قولغا ئېلىندى. ئىلى ۋىلايىتى بويىچە قولغا ئېلىنغان ئادەم 60 مىڭغا يەتتى. بۇلاردىن قانچىلىكى ئۆلتۈرۈلگەنلىكى نامەلۇم. ئامما ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدا گومىنداڭ غۇلجا شەھەرلىك ساقچىنىڭ تاھارەتخانىسىدىن 251 جەسەت چىققانلىقى توغرىسىدا گەپ- سۆز بولسا دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇن غەزەبلىنىپ ئۆلتۈرالمىي قالاتتى. تارىخنىڭ قىسمەتلىرى نەقەدەر ھەيران قالارلىق - ھە؟ ئۇ، ئەندى ئادەم قامايدىغان يەنە كېلىپ ئۆزىنى قامىغان ساقچىغا باشلىق بولۇپ قالدى. بىز ئۇنىڭ ئۇقتۇرۇش ئالغان چاغدىكى چىراي ئىپادىسىدىن تۈرمە ئازابلىرىنى خىيالىدىن ئۆتكۈزۈپ دېكتاتورىنى خەلق دۈشمەنلىرىگە قارىتىپ، يېڭى تاڭنى تېخىمۇ نۇرلاندۇرۇشنى نىيەت قىلىۋاتقانلىغىنى ھېس قىلىشقانىدۇق. دەرۋەقە، ئۇ ساقچىغا باشلىق بولۇپلا ئىشنى گومىنداڭنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى تازىلاشتىن باشلىدى، ئېغىر جىنايىتى بار شىپيونلارنى ساقچىغا يىغدى، خەلقنىڭ ئەرز- شىكايەتلىرىنى قىزغىن قوبۇل قىلىپ، ئەستايىدىل ئېنىقلاپ دادىل بىر ياقلىق قىلدى.

1945-يىلى 3-ئايدا سۇمۇل (چاپچال) ناھىيەسىدىكى سەككىز يۇرتنىڭ نەچچە يۈزلىگەن دېھقانلىرى: «ھازىر ھۆرىيەت ئېچىلدى. تارىختىن بۇيان ھەل بولماي كېلىۋاتقان خونخاي غولىدىن ئېقىپ چىقىدىغان غاپپار (ئاپپار ئەمەس)، دولانا، سېتىۋالدى، ئابدۇساتتار، چوڭبۇغرا، كىچىكبۇغرا ئۆستىڭى ۋە سۇلىرىدىن پايدىلىنىش ھوقۇقىنى ھەم بۇ ئارقىلىق سۇغۇرىلىدىغان يەرلەرنى ھۆكۈمەت قايتۇرۇپ ئېلىپ بەرسۇن! بولمىسا ئۆزىمىز قايتۇرىۋالىمىز.» دەپ ئەرز يېزىپ، ناھىيەلىك ساقچى ئىدارىسىغا كېلىپ غەۋغا كۆتۈرگەن. بۇ چاغدا دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇن ئۇلارنىڭ ئەرزىنى قوبۇل قىلىپ يوقىرىغا يوللايدىغانلىغىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن، ئوتتۇرىغا چىقىپ:

- سىلەر ھازىرچە قايتىپ كېتىپ كۈتۈپ تۇرۇڭلار. بىز شەۋەلەر بىلەن تارىختىن بۇيان ئىناق ياشاپ كېلىۋاتىمىز. بىھۇدە جېدەل - ماجرا قىلىشساق بولمايدۇ. ھەر قانداق ئىش بولسا ئۆز ئارا سۆزلىشىش ئارقىلىق

ھەل قىلىشىمىز كېرەك، - دەپ كەلگەن دېھقانلارنى تارقاپ كېتىشىگە كۆندۈرگەن ئېدى. ئەسلى ئىشنىڭ ئۆتمۈشى مۇنداق بولغانىكەن:

ئېلىمىز تەيپىڭ تىيەنگو ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە 1864 - 1867 - يىللىرى قوزغالغان ئىلى دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىدا چوڭ بۇغرا، كىچىك بۇغرا، دۆڭ مەھەللە، سېتىۋالدى، دولاتا، خونخاي مەھەللىسى دېھقانلىرى شىۋەلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئاققۇزا مىراب رەھبەرلىگىدە قوزغىلاڭغا ئاكتىپ ئىشتىراك قىلىپ، كۈرە، بايانداي سېپىللىرىدا قامىلىپ قالغان مانجۇر چىرىكلىرى ئۈچۈن موڭغۇلكۈرەدىن كېلىدىغان ياردەمنى ئۈزۈپ تاشلاپ قوزغىلاڭنىڭ غەلىبە قىلىشىدا زور رول ئوينىغانىدى. 1868 - يىلى مىللىي ماجرالار تۈپەيلىدىن قوزغىلاڭ مەغلۇب بولغاندا مانجۇر چىرىكلىرى ئاققۇزا مىراب باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلارنى ئىنتايىن ۋەھشىيلىك بىلەن قىرىپ ئۆچ ئالغانىدى. ئەنە شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا «چوڭبۇغرا، كىچىكبۇغرا، دولاتا، خونخاي، سېتىۋالدى، دۆڭ مەھەللە قاتارلىق 8 يۇرت خەلقى باش پاناھ ئىزدەپ خونخاي غولىنىڭ جەنۇبىدىكى دىلمۇك تېغىنى باغرىلاپ قېچىپ، يەتتىسۇدىكى ئاقسۇ، دولاتا، بايىن قازاق، كىچىكبۇغرا، چوڭبۇغرا، ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدا يەنە ياركەنتكە يېقىن خونخاي دېگەن يېزىلارنى قۇرۇپ ئورۇنلاشقان. چۈنكى رۇسىيە 1864 - يىلى، 10 - ئاينىڭ، 7 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە زورلۇق بىلەن ئىمزالىتىۋالغان «رۇسىيە - جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش خاتىرىسى» ئارقىلىق جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىدىكى يەرلەر رۇسىيەگە قارام بولۇپ قالغانىدى. قاچقۇنلارنىڭ بىر قىسمى كۆنەلمەي 1870 - يىللىرى قورغاس ئارقىلىق غۇلجا شەھىرىگە يېنىپ كېلىپ سېپىل ياقىسىغا، يەنە بىر قىسمى ھەر قايسى يۇرتلارغا تارىلىپ ئورۇنلاشقان، شۇ قېتىملىق كۆچ - كۆچتە خونخاي مازار شەيخلىرىمۇ پۈتۈنلەي قېچىپ باشقا يۇرتلارغا كۆچۈپ كەتكەنىدى. 1881 - يىلى «جۇڭگو - رۇسىيە ئىلى شەرتنامىسى» بويىچە ئىلى ۋىلايىتى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىلگەندە ئۇلار، ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ

كەلمەكچى بولغان بولسىمۇ مەنچىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن قورقۇپ، كۆچۈپ كېلىشكە پىتىنالمىغانىدى.

سەككىز يۇرت خەلقى كۆچۈپ كېتىشى بىلەن ئۇلارنىڭ مىڭ بىر جەبرى-جاپالار بىلەن بارلىققا كەلتۈرگەن ئۆي-ماكانلىرى، ئۆستەڭلىرى، تېرىلغۇ يەرلىرى تاشلىنىپ تېرىقسىز قالغان.

مەنچىڭ ئەمەلدارلىرى بۇ يەرلەرنىڭ تېرىقسىز قېلىشى بىلەن، بۇرۇندىن ئېلىنىۋاتقان ئالۋاڭ-ياساقتىن قۇرۇق قېلىشىنى خالىمايدۇ - دە، ئالۋاڭ - ياساققا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن بۇ يەرلەرنى سەككىز سۈمۈلىدىكى شىۋەرلەرنىڭ تېرىشىغا بۆلۈپ بەرگەن (ئەسلىدە قاراسۇ بىلەن تېرىقچىلىق قىلىپ، 1882-يىلىغا كەلگەندە چاپچال ئۆستىڭى چېپىلىپ، شۇ ئۆستەڭ سۈيىدە يەر تېرىپ كەلگەن شىۋەرلەرنىڭ ئەۋلادلىرى).

يەرلەرنى تەقسىم قىلىش مۇنداق بولغان:

خونخاي غولىنىڭ دولاتا، ئابدۇساتتار، سادىق ئۆستىڭىدە سۇغۇرىلىدىغان يەرلەرنى - تۈرگۈن سۈمۈل، ئۇچسۈمۈل، تۆرت سۈمۈلغا:

غاچپار سالدات (سېتىۋالدى) ئۆستىڭى بىلەن سۇغۇرىلىدىغان يەرلەرنى بەشسۈمۈل، ئالتە سۈمۈلغا، كىچىكبۇغرا ئۆستىڭىنى يەتتە سۈمۈلغا:

چوڭبۇغرا سۈيىدە سۇغۇرىلىدىغان يەرلەرغا سەككىز سۈمۈلغا، خۇيزۇن سۈمۈلغا تەقسىم قىلىدۇ.

كېيىنچە رۇس يېرگە كۈنەلمەي قايىتىپ كەلگەن يەرلىك تارانچىلار ئانا يۇرتلىرىغا ماكانلىشىش ئىمكانىيىتىگە ئېگە بولغان بولسىمۇ يەر تېرىش، سۇدىن پايدىلىنىش ھوقۇقىغا ئېرىشەلمىگەنلىكتىن پومىشچىكارغا ياللىنىپ ئىشلەشكە مەجبۇر بولغانىدى.

1935-1936-يىللىرى شىنجاڭنىڭ دۇبىنى شىڭ شىسەينىڭ ئالتە بۈيۈك سەياسىتى ئوتتۇرىغا قويۇلغاندا دېھقانلار «يەر سۈيىمىزنى ئۆزىمىزگە

قايتۇرۇپ بېرىدىغان بولدى» دەپ خۇشال بولۇپ تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، يەرلىك فېئوداللارنىڭ سۆزى ئۈستۈن كېلىپ، دېھقانلارنىڭ تەلىپى ئىشقا ئاشمىغانىدى.

1945-يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىن كېيىن بىر قىسىم خونخايلىقلار خونخاي مازىرىغا، بىر قىسىملار قەدىمكى خونخاي مەھەللىسى، دولاتا مەھەللىلىرىگە كۆچۈپ بارغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى بىنا قىلغان ئۆستەڭ ۋە مۇنبەت يەرلەرنىڭ ئېگىلىك ھوقۇقى بولمىغاچقا شۈەلەردىن يەر ئىجارە ئېلىپ دېھقانچىلىق قىلىپ كەلگەنىدى.

شۇ يىلى دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇن سەككىز يۇرت خەلقىنىڭ ئەرزىنى ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىگە كىچىكتۈرمەي يوللىدى. ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ ئەرزنامىگە سېلىپ بەرگەن «شۈە خەلقىنىڭ مۆتىبەرلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ھەل قىلسا بولىدۇ» دېگەن تەستىقى بويىچە دادام (بۇ دادامنىڭ سۇمۇل ناھىيەلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ تۇرغان ۋاقتى ئېدى) شۈە خەلقىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى مۆتىبەرلىرىدىن: چۆلەن، گاۋال، شۈشەن، ئەرشەن، چاڭ باجى (چاڭ جىڭشەن)، رۇن چۆلەن، ساۋال قاتارلىق 20 دىن كىشىنى ئۈچسۈمۇلغا يىغىپ (ناھىيەلىك ھۆكۈمەت ئەينى چاغدا ئۈچسۈمۇلدا ئېدى) سەككىز يۇرت خەلقىنىڭ 1881-1883-يىللاردىكى كۆچ-كۆچتىن كېيىن يەر، سۇ ئېگىلىك ھوقۇقىنىڭ بولماسلىقىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى تەپسىلىي سۆزلەپ، كۆچ-كۆچتە مەنچىڭ ھۆكۈمىتى بۇ يەرلەرنىڭ تېرىقسىز قېلىپ، ئالۋاڭ-ياساقتىن قۇرۇق قالمايلىقى ئۈچۈن شۈە خەلقىنىڭ تېرىپ سېلىق تاپشۇرۇشى ئۈچۈن ۋاقىتلىق تەقسىم قىلىپ بەرگەنلىگىدەك پاكىتلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھازىرقى ھۆكۈمەتنىڭ شۈە خەلقىنىڭ بۇ ۋەكىللىرىنىڭ پىكىرى بويىچە بۇ تارىخىي مەسىلىنى ھەل قىلىشنى تەستىقلىغانلىغىنى چۈشەندۈرگەندە: «سىزلەر بىلەن بىز يېڭى تونۇشقان كىشىلەر ئەمەسمىز. تارىختىن بېرى چاپچالنىڭ سۈيىنى ئىچىپ، نېنىنى تەڭ يەپ كېلىۋاتىمىز. بۈگۈن مەن

سۈمۈل ساقچىخانغا باشلىق، ئابۇزەر خەلپەم بولسا ناھىيەگە ھاكىم بولۇپ چىقتى. بۇندىن كېيىن ھەر قايسىڭلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئىش قىلارمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر بىرىڭلار بىلەن سۆھبەتلىشىشنى لايىق تاپتۇق» دېدى. شۇ ۋە خەلقنىڭ ۋەكىلى رۇن چوئەن: «موللا ئاكابۇ كىچىك ئىش ئېكەنغۇ، مەن چوڭ ئىشىمىكىن دەپتىمەن. تارىختا ئۇيغۇرلار سەرسان بولۇپ يەرلەر تېرىقسىز قېلىپ، دەن (ئاشلىق بېجى) تۆلەنمىگەچكە مەنچىڭ بىزنىڭ ۋاقىتلىق تېرىپ دەن تۆلىشىمىزنى بەلگىلىگەنلىكى ئېنىق ئىشقۇ، بۇنى ھەل قىلىشقا تېگىشلىك» دېگەن. باشقا مۆتىبەرلەرمۇ بىردەك ھەل قىلىشقا قوشۇلۇپ، كىچىكبۇغرا، غايپار ئۆستىڭى (دوڭ مەھەللە تەۋەسىگە) 49 كىشىلىك يەر، دولاتا، خونخاي مەھەللىسىگە 19 كىشىلىك يەر، چوڭبۇغرا، تېۋىلغا مەھەللىسىگە 14 كىشىلىك يەر، جەمئىي 92 كىشىلىك يەر بېرىش توختام قىلىنىپ بۇ يەرلەر تاغ باغرىدىكى يۇرتلارغا تەقسىم قىلىنىپ بېرىلگەندى.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش لازىم دەپ قارايمىزكى: ئۇ ۋاقىتلاردا بۇ يەرلەردە تېرىلىدىغان يەر ئۆلچەم قىلىنماستىن، سۈيى ئاساس قىلىنىدۇ. جاغىستايدا بىر كىشىلىك سۇ 60 مو يەر ھېسابلىنسا، بۇ سەككىز يۇرتتا بىر كىشىلىك سۇ 40 مو يەر ھېسابلىنىپ، بۇنىڭغا بەش يېرىم پۇت يەنى 88 كىللوگرام دەن تۆلەش بېكىتىلگەن. 1945-يىلى يەرلەرنى تەقسىم قىلىش تېرىلغۇ ۋاقتىغا ئۆلگۈرمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇيغۇر دېھقانلار 1946-يىلى ئۆزلىرىگە تەقسىم قىلىنغان يەرلەرنى تېرىپ يەر ۋە سۇ ھوقۇقىدىن بەھرىمان بولغان.

1946-يىلى 2-ئايدا دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇن ھەر قايسى يۇرت يۈز بېشىلىرىنىڭ يەر بۆلۈشتە بىر قىسىم يۇرت چوڭلىرى، بايلارغا نۇرغۇن يەر بېرىپ، ئۇلار ئۆزلىرى تېرىماي ئىجارىگە بەرگەنلىگىدەك ئەھۋاللارنى ئۇقىدۇ. مەسىلەن: ئابۇزەر خەلپەمگە ئۈچ كىشىلىك، جاغىستايدىكى ئىلياس بايغا ئۈچ كىشىلىك، دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇنغا ئىككى كىشىلىك يەر بۆلۈنگەن بولۇپ، بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن دادام ئۆزى بىۋاسىتە دوڭ مەھەللەگە چىقىپ، دوڭ مەھەللىدىكى خەلق سۆزىنى سۆزلىگۈچى مەخپىر دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىگە تۆرت يۇرتنىڭ چوڭلىرىنى، يۈز بېشىلارنى يىغىپ «بۇ يەرلەرنى

ئىمىنجان، ئابۇزەر، ئىلياسبايلاغا بەرگەن ئەمەس، ئەسىرلەر بويى، سۇغا تەشنا بولغان خەلققە بەرگەن، شۇنىڭ ئۈچۈن قانداق كىشى بولۇشتىن قەتئىينەزەر بىر كىشى بىر كىشىلىك سۇ ئىچىدۇ، بۇ يەرگە كەلگەن يەر تېرىغۇچى يەر سېتىۋالمايدۇ، كۆچۈپ كەتكۈچى يەر ساتمايدۇ، كىم تېرىسا شۇ دەن تۆلەيدۇ» دەپ پىكىر قىلىش بىلەن يەرلەرنىڭ تېرىغۇچىلارنىڭ قولىدا بولۇشىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، غاپپار يېرىنى 280 تۈتۈن تېرىيدىغان، دەننى 49 كىشىلىك سۇغا تۆلەيدىغانغا كېلىشىپ يەرلەرنى قايتىدىن تەقسىم قىلدۇرغان، نەتىجىدە كۆپ يەر ئېگىلەپ ئىجارىگە بەرگۈچىلەرمۇ يەر ئالمىغانىدى. دېمەك، دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇن خەلقپەرۋەر كىشى بولۇپ ھەر قانداق بىر ئىشتا خەلقنىڭ غېمىنى يەيتتى. ھەمىشە خەلقنىڭ ئوتىدا كۆيۈپ، سۈيىدە ئاقاتتى.

دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇن ئۆز ھاياتىدا خەلقنىڭ بەخت-سائادىتى، ئىلى مائارىپىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن تىنىمسىز كۈرەش قىلىش بىلەن بىرگە ئۆزىنى تارىخ تەتقىقاتى ئىشلىرىغىمۇ بېغىشلاپ، يۇرتىمىز تارىخى ۋە باشقا تارىخىي تېمىلار ئۈستىدە تىنماي ئىزدەندى. ئىلى يېزىلىرىدىن، يەتتەسۇ ئۇيغۇر يۇرتلىرىغىچە بولغان كەڭ زېمىننى كېزىپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا دائىر نۇرغۇن قىممەتلىك ماتېرىياللارنى توپلاپ چىققان ۋە ساقلىغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ جاپالىق ئىزدىنىشىنىڭ مېۋىسى سۈپىتىدە «ئىلى تارىخى»، «مۇختەرەمە تارىخى»، «ئىسلام خەلىپىلىرى ۋە سۇلتانلىرى تارىخى»، «مۇسۇلمان ئۆلىمالار تارىخى»، «ئۇيغۇر خەلق ماقالى-تەمسىللىرى توپلىمى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

ئۇ ئۆزىنىڭ يىرىك ئەسىرى «ئىلى تارىخى» نى يېزىپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن خەلقىمىزنىڭ سۆيۈملۈك ئوغلى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمغا ئۆز قولى بىلەن تاپشۇرۇپ بېرىشنى ئارمان قىلغانىدى. ئەپسۇس، رەھىمسىز ئەجەل ئۇنى بۇ ئارمىنىغا يەتكۈزمىدى. ئۇ 1948-يىلى 23-مارتتا، 51 يېشىدا بىز بىلەن مەڭگۈگە ۋىدالاشتى.

مەرھۇم دادام ئۆز قولى بىلەن يازغان «ئىلى تارىخى» نى ۋاپاتى ئالدىدا ئاكام ئابدۇرېشىت ئىمىنغا بېرىپ، ئەخمەتجان قاسىمغا تاپشۇرۇپ بېرىشنى ۋەسىيەت قىلغانىدى. ئاكام «ئىلى تارىخى» نى ئەخمەتجان قاسىمغا تەقدىم قىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن يازغان خېتىدە: «ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقىنىڭ رەئىسى ئەخمەتجان قاسىمى ئەپەندىم جاناپلىرىغا ھۆرمەت بىلەن بۇ ئىلتىماسنى يېزىشىمدىكى مەقسەت، بۇ ئەسەر «ئىلى تارىخى» ئاتىمىز ئىمىنجان باھاۋۇدۇن ئوغلى تەرىپىدىن 1948-يىلى 28-يانۋاردا يېزىلىپ پۈتكەنىدى. ئاتام ئەسىرىنىڭ ئاخىرقى نۇسخىسىنى ماڭا كۆچۈرۈپ، رەتلەپ چىقىشنى تاپشۇرغانىدى مەن كۆچۈرۈش ھازىرلىغىدا تۇرغان ۋاقتىدا ئاتام رەھمەتلىكىنىڭ ئاغرىقى خاس كېلىپ، دۇنيادىن كۆز يۇمدى. لېكىن ئاتام ئۆلەر ئالدىدا:

- مەن بۇ تارىخنى مۇشۇ يەردە توختاتتىم، بۇ كىتابنى رەھبىرىمىز ئەخمەتجان قاسىمى جاناپلىرىغا ئۆز قولۇم بىلەن تەقدىم قىلماقچى ئېدىم، ئۇ كىشى سەرپ قىلغان 22 يىللىق ئۆمۈرىمنى زاپا قىلماس دەپ ئىشەنەتتىم، ئەلۋەتتە، بىراق مەن بۇ ئارزۇيۇمغا يېتەلمىدىم. ئەندى مېنىڭ ئورنۇمدا سەن تەقدىم قىلارسەن...! دەپ ۋەسىيەت قىلغانىدى. نېمە دەيسىز، ئاتام ئۆلدى، قارىلىق بولدۇق، ھازىرلىق بولدۇق. ئاخىرى شائىر موللا بىلانىڭ «بىر ماتەم بولدى تېخى بىر تەرەپ» دەپ ئېيتقىنىدەك ھازىمىز-قارىمىز بىر تەرەپ بولغاندىن كېيىن كۆچۈرۈپ، رەتلەپ، 1949-يىلى 1-يانۋارغا ئۆلگۈرتتۈم. مۇشۇ يىغى يىل مۇناسىۋىتى بىلەن بۇ كىتابنى ۋەسىيەت بويىچە سىز رەھبىرىمىز ئەخمەتجان قاسىمى جاناپلىرىگە تەقدىم قىلىشقا مۇيەسسەر بولدۇم. ئەلۋەتتە، جاناپلىرىنىڭ بۇ كىتابنى ئاتام، مەرھۇم ئىمىنجان باھاۋۇدۇننىڭ قولىدىن تاپشۇرۇپ ئالغاندەك قوبۇل قىلىشلىرىنى ھۆرمەت بىلەن ئۈمىد قىلىمەن.

ئېھتىرام بىلەن ۋەسىيەت بويىچە تەقدىم قىلغۇچى:

ئابدۇرېشىت ئىمىن

«1949-يىلى، 1-يانۋار» دەپ يازىدۇ.

بۇ ئەسەرنىڭ ئەخمەتجان قاسىمىگە تاپشۇرۇپ بېرىلگەنلىگى توغرىسىدا شۇ ۋاقىتتىكى ئۈچ ۋىلايەت گېزىتلىرىدە مۇنداق خەۋەر قىلىنىدۇ:

-خونخاي مازارلىق مەرھۇم ئىمىنجان باھاۋۇدۇن ۋاپاتى ئالدىدا ئۆز قىزغىنلىقى بىلەن توپلاپ يازغان «ئىلى تارىخى» دېگەن توپلىمىنى رەھبىرىمىز ئەخمەتجان قاسىمى جاناپلىرىغا سۈنۈپ بېرىشنى ئوغلى ئابدۇرېشىتقا ۋەسىيەت قىلغانىكەن. مەخسۇس مۇخبىرىمىزنىڭ بەرگەن خەۋىرىگە قارىغاندا، ئەزىمەت ئابدۇرېشىت ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە بۇ تارىخىي توپلامنى بۇ يىل يانۋاردا قەدىردان رەھبىرىمىز ئەخمەتجان ئەپەندىگە سۈندى. قەدىردان رەھبىرىمىز ئەخمەتجان ئەپەندى سۈنۈلغان بۇ تارىخىي توپلامنى خۇشاللىق بىلەن تاپشۇرۇۋېلىپ، مەرھۇمنىڭ بۇ ئەمگىگىنىڭ ئېتىبارغا ئېلىنىدىغانلىقىنى ئوقتۇرۇپ رەھمەت ئېيتتى.

بۇ تارىخىي توپلامدا: «ئىلى چاغاتاي دەۋرى»، «ئىلى جۇڭغار خانلىقى دەۋرى»، «ئىلى سۇلتانلىقى دەۋرى»، «ئىلى ئۇيغۇرلارنىڭ يەتتىسۇغا كۆچۈرۈشى» ۋە «ئىلىدا قالغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى» قاتارلىقلار ھەققىدە كەڭ مەلۇماتلار بار ئېكەن.

(«ئالغا گېزىتى» 1949-يىلى خەۋەر بۆلۈم 17-يانۋار سانى)

مەرھۇم ئاكام ئابدۇرېشىت ئىمىننىڭ خاتىرىسىدە: «ئىلى تارىخى» ئارقىلىق كۆچۈرۈلۈپ، نەشىرگە تەييارلانغاندا ئۈچ ۋىلايەت گېزىتخانىسىدىكى تەھرىرلەردىن ئەلقەم ئەختەم، ھاشىر ۋاھىت، مۇھەممەت زەيىدى قاتارلىقلار كۆرۈپ چىققانلىقى، ئەسەرگە بەرگەن باھاسىدا «بۇ كىتاب ئىلى تارىخى توغرىسىدىكى ئەھۋاللار تولۇق يېزىلغان ئەسەر بولمىدۇ، كىتابنى نەشىر قىلىشقا بولىدۇ. بىراق، بىزگە ئاز ۋاقىت كۈتۈشكە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى كىتابتا ھاكىمىيەت ۋە باشقا فېئوداللار سۆكۈنگەنلىكتىن ھاكىمىيەت

بېشىدىكىلەرگە جامائەتدەش كىشىلەرگىمۇ ياقماسلىقى مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن ۋاقىت بىلەن شارائىت يار بەرگەندە باسايلى» دەپ يازغانلىقى مەلۇم. نەۋرە ئىنىم سېيىت ئۆمۈر (شىنجاڭ نىغىت تېخنىكومىدىن پىنسىيەگە چىققان، ھازىر مايتاغدا) نىڭ خاتىرىسىدىن: «مەرھۇم چوڭ دادىمىز ئىمىنجان باھاۋۇدۇننىڭ «ئىلى تارىخى» ناملىق ئەسىرىنىڭ يەنە بىر قولى يازما نۇسخىسىنى (كۆپەيتىلگەن) قولۇمغا چۈشۈرۈپ، 1957-يىلى 11-ئاينىڭ 30-كۈنى ئىنىم ئابدۇغەنى بىلەن بىرگە شىنجاڭ مەدەنىيەت نازارىتى مەدەنىيەت باشقارمىسىدىكى يۈسۈپبەگ مۇخلىسۇۋقا تاپشۇرۇپ بەرگەندە مەرھۇم ئاكىمىز ئابدۇرېشىت ئىمىننىڭ ئەسەرگە مۇناسىۋەتلىك خاتىرىسىنىمۇ بىللە تاپشۇرغان ئېدۇق» دەپ يازغانلىغىدىن ۋاقىپلاندۇق.

دادامنىڭ تارىخىي ئەسەرلىرىنىڭ كۆپ قولى يازمىسىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان مەرھۇم ئاكام ئابدۇرېشىت ئىمىن 1949-يىلى 8-ئاينىڭ 27-كۈنى مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش يىغىنىغا قاتنىشىدىغان ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي رەھبەرلىرىنىڭ كاتىپ ھەم تەرجىمانى سۈپىتىدە بېيجىڭغا كېتىۋېتىپ ئايرۇپىلان ۋەقەسىدە قازا بولدى. مەرھۇم ئاكام ئابدۇرېشىت ئىمىننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن دادامنىڭ قولى يازمىلىرى ئىنىم ئەنۋەرگە قالغانىدىكەن. كېيىنچە سۈرۈشتۈرۈش ئارقىلىق بۇ قولى يازمىلارنى 1959-يىلى 1-ئاينىڭ 12-كۈنى چاپچال ناھىيە ئىتتىپاق گۇڭشىسىنىڭ شۇجىسى تىلەۋباينىڭ ئىنىم ئەنۋەرگە: «ئىمىنجان باھاۋۇدۇننىڭ تارىخ مەزمۇنىدىكى ئالتە پارچە قولى يازما ماتېرىيالنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، چاپچال ناھىيەلىك سىياسىي كېڭەشكە ئەۋەتىپ بەردىم، ھۆججەت يازغۇچى تىلەۋباي» دەپ ھۆججەت يېزىپ بېرىپ، ئېلىپ كەتكەنلىكىنى ئۇقتۇق. بىز بۇ مىراسلارنى كۆپ ئىزلىگەن بولساقمۇ سىياسىي كېڭەش ئارخىپخانىسىدىن ئاللىبۇرۇن باشقىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن تېپىش ئىمكانىيىتى بولمىدى.

دادامنىڭ خەلق ئارىسىدىن توپلىغان ماقالە - تەمسىللىرىگە كەلسەڭ بىر قىسمى ئۈچ ۋىلايەت «ئىتتىپاق» ژۇرنىلىنىڭ 1949 - يىللىق ئۈچىنچى سانىدا زۇنۇن قادىرى، نۇرمەھمەت بوساقۇپلارنىڭ توپلىغان ماقالە - تەمسىللىرى بىلەن بىرگە بېسىلغان ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا «شىنجاڭ ئەدەبىيات سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1957 - يىللىق 10، 11، 12 - سانلىرى ۋە «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1958 - يىللىق 1، 2 - سانلىرىدا دادام توپلىغان ماقالە - تەمسىللىرىنى جەمئىي 313 پارچىسى يورۇققا چىققان ئىدى. مەزكۇر ژۇرنالغا كىرىش سۆزى ئورنىدا: «مەرھۇم ئىمىنجان باھاۋۇدۇننىڭ ئۇيغۇر خەلق ماقالە - تەمسىللىرىنى 1920 - يىللىرىدىن 1926 - يىلغىچە سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى يەتتەسۇ ئۇيغۇرلىرى ۋە ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ھەر بىر يېزا قىشلاقلىرىدىكى خەلق ئاغزىدىن بىرمۇ - بىر ئاڭلاپ توپلىغانىدى. چۈنكى ئۇ، كىشىلەرنىڭ سۆزىگە چوڭقۇر مەزمۇن يېغىشلايدىغان ماقالە - تەمسىللەرنىڭ قەدەر - قىممىتىنى بىلەتتى ۋە ئۇنى سۆيەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئۆز خەلقىنىڭ تارىخى ۋە ئەدەبىياتىغا دائىر قىممەتلىك ماتېرىياللارنى يىغىپ توپلىغان ۋە ساقلاپ كەلگەنىدى. ئىمىنجان ئاكا 3000 دىن ئوشۇق ئۇيغۇر خەلق ماقالە - تەمسىللىرىنى توپلىغان بولسىمۇ لېكىن ئۇنى ئۆزىنىڭ ھايات ۋاقتىدا مەتبۇئات ئارقىلىق خەلقىمىزگە تەقدىم قىلىش پۇرسىتىگە ئېگە بولالمىدى»، دېگەنلەر يېزىلغانىدى. يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان 313 پارچە ماقالە - تەمسىلدىن قالغانلىرىنى يۈسۈپ ئىلياس («ئېغىر تىنقىلار» رومانىنىڭ ئاپتورى) نىڭ قولىدا بولۇشى مۇمكىن دەپ يۈرەتتۇق. يۈسۈپ ئىلياس ۋاپات بولۇشتىن بۇرۇن ئىنىم ئەنۋەر ئۇنىڭ ئالمۇتىدىكى تۇرالغۇسىغا ئىزدەپ بېرىپ، دېرىگىنى قىلغاندا ئۇ كىشى قولىغا دەرھال قەلەم ئېلىپ، ئۈرۈمچىدىكى مەلۇم يازغۇچىغا خەت يېزىپ، ئۇ ئۆزىدىن 50 - يىللاردا ئېلىپ قالغان دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇننىڭ ماقالە - تەمسىللىرى توپلىمىنىڭ قول يازمىسىنى بىزگە تولۇق تاپشۇرۇپ بېرىشنى ھاۋالە قىلىدۇ. لېكىن ئۇ كىشى بىز ئىزدەپ بارساق: «بۇ ئىشقا تولىمۇ ئۇزۇن بولۇپ كەتتى، قەيەردە

قويغانلىغىمنى بىلمەيمەن»، دېگەندەك باھانە سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ بىزگە بەرمەي قويدى.

1984-يىلى دادام يازغان «ئىلى تارىخى» نىڭ مەرھۇم تارىخ تەتقىقاتچىسى، يازغۇچى تىيىپجان ھادىنىڭ قولىدا بىر نۇسخا بارلىغىنى ئاڭلاپ، ئۆيىگە باردىم ۋە قول يازما نۇسخىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈشكە نائىل بولغانلىغىمدىن ناھايتى خۇشاللاندىم. ئۇ ماڭا بۇ نۇسخىنى ئاۋتونوم رايونلۇق مۇزېيخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان ئەسلى نۇسخىدىن تەتقىقاتتا پايدىلىنىش، ساقلاش ئۈچۈن كۆچۈرۈپ ئەكەلگەنلىگىنى، ئارىيەتكە بېرەلمەيدىغانلىغىنى، شۇ يەردىن بىر نۇسخا كۆچۈرۈپ كېلىشىم لازىملىغىنى تەۋسىيە قىلدى. مەن شۇ يىلى 9-ئاينىڭ 28-كۈنى ئۈرۈمچىگە باردىم. ماھىنۇر قاسىمنىڭ ئاكىسى رۇستەم ئاكا مېنى شۇ ئورمان مۇزېيىنىڭ تەتقىقاتچىسى ئابدۇقىيۇم غوجا (مەرھۇم زىكرى ئەلبەتتەنىڭ كۈيىۋوغلى) بىلەن كۆرۈشتۈردى. بىز بۇ ئەسەرنى نۇر بىلەن بىر نۇسخا كۆپەيتىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئېگە بولدۇق. مەن شۇ ۋاقىتتىكى خۇشلىغىمنى تىل ئارقىلىق تەسۋىرلەشكە ئاجىزلىق قىلىمەن. بۇ كۆپەيتىلگەن نۇسخىنى ئېلىپ «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ باش مۇھەررىرى ھېمىت رېھىمنىڭ ئۆيىگە بارسام شائىر ئەلقەم ئەختەم بار ئېكەن. ئۇ ئەسەرنى قولغا ئېلىپ كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن:

- بۇ دەل دادىڭىزنىڭ قول يازمىسى ئېكەن. مەن يېقىندا بۇرادىرىم يۈسۈپ نەزەرنى يوقلاپ غۇلجىغا بارغانىدىم. ئۇ جىگەر راكىغا گىرىپتار بولغان بولۇپ، ساناقلىقلا كۈنلىرى قاپتىكەن. ئاخىرقى ئۆمرىدە بىر ھەپتە بىرگە بولدۇم. مەن ئۇنىڭ خاتىرىسىدىن ئەينى يىللاردا ئاكىڭىز ئابدۇرېشىت ئىمىن تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن «ئىلى تارىخى» نىڭ كۆپەيتىلمە نۇسخىسىنى كۆردۈم. سۈرۈشتۈرسەم، بۇ نۇسخىنى 1965-يىلى 12-ئاينىڭ 28-كۈنى شېرىپ يۈنۈس دېگەن كىشى شۇ ئورمان مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىدا ساقلىنىۋاتقان ئەسلى نۇسخىدىن كۆچۈرگەنەكەن. 1982-يىلى 4-ئاينىڭ 5-كۈنى غۇلجىدا

شېرىپ يۇنۇستىن بۇرادىرىم يۈسۈپ نەزەر مەن كۆرگەن نۇسخىنى كۆچۈرۈۋالغانلىغىنى ئېيتتى. مەن 1983-يىلى يۈسۈپ نەزەردىن بىر نۇسخا كۆچۈرۈپ ئالدىم. سىز قايتىپ بېرىپ، مەرھۇمنىڭ ئايالى گۈلبان ھەدەمدىن كۆچۈرۈۋېلىڭ، - دېدى. يەنە بىر گەپ دېدى - ئۇ، سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، - يېقىندا، شائىر ل. مۇتەللىپنىڭ سوۋېتتىكى سىڭلىسىدىن بىر پارچە خەت كەلدى. خەتنىڭ ئىچىگە 1945-يىلى ئاقسۇدىن ل. مۇتەللىپ سىڭلىسىغا ئەۋەتكەن خەت سېلىنغانىكەن، مەن بۇ خەتنى ل. مۇتەللىپكە بولغان چەكسىز سېغىنىش ھېسسىياتىم بىلەن تالاي قېتىملاپ ئوقۇپ چىقتىم، خەت ھەتتە ياد بولۇپ كەتتى. خەتتە: «سىڭلىم، سىز بارلىق يازغۇچى بورادەرلەرگە سالام ئېيتىڭ، مېنىڭ بۇ خېتىم سىلەرگە يوللىغان ئاخىرقى خېتىم بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. مەن سىلەرگە بىر كىشىنى تونۇشتۇراي، ئۇ بولسىمۇ تارىخچى خونخاي مازارلىق ئىمىنجان باھاۋۇدۇن ئاكا بولىدۇ. ئۇ كىشى بىلەن بىر نۆۋەت سۆھبەتلىشىپ قالدىم. قايتا كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر بولالمىدىم، يازغۇچى بورادەرلەر ئۇ كىشى بىلەن سۆھبەتلىشىپ تۇرسۇن!» دەپ يېزىلىپتۇ. ئەلبەتتە، ئىمىنجان ئاكىنىڭ تارىخقا مۇكەممەل بولۇشىدىكى سەۋەب ئۇ تىلغىمۇ باي ئىدى. ئۇ 51 ياشلىق ھاياتىدا بىر نەچچە مىللەتنىڭ تىل يېزىقىنى بىلەتتى. شۇڭا شائىر ل. مۇتەللىپمۇ ئۇ كىشىنىڭ بىلىمىنىڭ نەقەدەر ئۈستۈنلۈكىنى سەزگەنىكەن. ئەگەر ئۇ كىشى موشۇ كۈنلەرگىچە ياشىغان بولسا يەنە قانداق ئېسىل ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقار بولغىدى - دېدى.

دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇننىڭ «ئىلى تارىخى» ناملىق ئەسىرىنىڭ مەن ش ئۇ ئا ر مۇزىيخانىسىدىن كۆپەيتىپ ئەكەلگەن قول يازما نۇسخىسى جەمئىي 92 بەت بولۇپ، كۈنچە ئىملادا يېزىلغانىكەن. ئوقۇشقا ئاسان بولۇش ئۈچۈن ھازىرقى ئىملادا ئىش قەغەزگە كۆچۈرۈپ چىقسام 271 بەت بولىدۇ. ئەسەردە مۇئەللىپ ئەكس ئەتتۈرگەن تارىخىي ۋەقەلىكلەر ئىنتايىن مول، يېزىش ئۇسلۇبى ئۆزگىچە، پاكىتلىرى ئېنىق ۋە قايىل قىلارلىق بولۇپ، ئىلى تارىخى ئۈستىدە يېزىلغان ئەسەرلەر ئىچىدە ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇ

تارىخىي ۋەقەلىكلەرنى ئەينەن يورۇتۇپ بېرىش زۆرۈرىتىدىن ئەسەرنى چوڭ - كىچىك 45 ماۋزۇغا بۆلۈپ يازغان بولۇپ، بولار:

1. سۆز بېشى 2. ئىلى ئۆلكىسى 3. چاغاتاي دەۋرى ۋە ھۆكۈمدارلىق قىلغانلار 4. ئىلىدا جوڭغار خانلىقى دەۋرى 5. ئىلىدا مانجۇر تائىپىلىرى ۋە ئۇيغۇرلار 6. چېگرا تاشلىرى ۋە قورۇلار 7. قوشاقلار 8. ۋاڭ خولۇ ھەققىدە 9. ئۆستەڭلەر ھەققىدە 10. مىس كانى ھەققىدە 11. سېپىللار ھەققىدە 12. ئىچكى جوڭگو نېمە ھالدا، ئىلىغا ھەيرەت قىلىدۇ؟ 13. ئىلى ۋىلايەت ھاكىملىرى 14. تۇڭگان ئىنقىبالى 15. ئۇيغۇرلار ئىنقىلاب ئالدىدا 16. ئۇيغۇر - تۇڭگانلار ئىنقىبالى ۋە ئىلى سۇلتانلىقى 17. غۇلجا سۇلتانلىقىنىڭ تەشكىل قىلىنىش 18. ئابدۇرۇسۇل ئەمىرنىڭ قەتلى بولۇشى 19. بايانداينىڭ پەتھ قىلىنىشى 20. پوچى ماخمۇت قېرى غۇلجىنىڭ كېلىشى. 21. سۇلتان مەزمەنخاننىڭ ئۆلتۈرۈلىشى. 22. قېرى غۇلجىنىڭ سۇلتانلىقى. 23. پوچى مەھمۇت قېرى خوجىنىڭ قەتلى بولۇشى 24. موللا شاۋكەت ئاخۇنۇمنىڭ سۇلتانلىقى 25. ئاداللىقى قورغان كۈرەننىڭ ئېلىنغانلىقى 26. موللا شەۋكەت ئاخۇننىڭ سۇلتانلىقتىن چەتلىشتۈرۈلىشى 27. ئەلا پالۋاننىڭ سۇلتان بولغانلىقى 28. ئۇيغۇر بىلەن تۇڭگانلار چاتىقى 29. سۇلتان ئوبۇلئەلاخان دەۋرىدە بولغان ۋەقەلەر 30. ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ رۇسلار قولىدا قېلىشى 31. ئۇيغۇرلار تۇڭگانلارنىڭ يەتتىسۇغا كۆچۈشى 32. ئۇيغۇرلارنىڭ بەرگەن ئىلتىماسى 33. تۇڭگانلارنىڭ بەرگەن ئىلتىماسى 34. تۇڭگارلارنىڭ كۆچۈشى 35. ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى 36. ئۇيغۇر ۋە تۇڭگارلارنىڭ ئۆسەك بويىغا بېرىشى 37. كۆچمەنلەرگە بەرگەن ياردەم 38. ئۇيغۇرلارنىڭ چېلەككە كۆچۈشى 39. ئۇيغۇر بىلەن تۇڭگانلارنى ئىدارە قىلىش 40. قارا سۇ بولۇشىغا كۆچۈش 41. سېپىللار سوقۇپ، مەھەللە سېلىش 42. يەرلەرنىڭ ھېسابى، خەلقنىڭ بۆلۈنۈشى 43. كەتمەن بولۇشى ھەققىدە 44. قەشقەر تۇڭگانلىرى 45. ئىلىدىن كۆچمەي قالغانلار ھەققىدە.

مەن غۇلجىغا قايتقاندىن كېيىن مەرھۇم شائىرىمىز ئەلەم ئەختەمنىڭ ھاۋالىسى بويىچە نەزەر ئاكتىنىڭ ئايالى گۈلباندىمىنى ئىزلەپ تاپتىم. ئەسەرنىڭ كېيىن تېپىلغان كۆچۈرۈلمە نۇسخىسىنى ئون كۈنلۈك مۇھەلەت بىلەن ئارىيەتكە ئېلىپ 1984-يىلى 4-ئاينىڭ 3-كۈنى كۆچۈرۈپ چىقتىم، بۇ ئەسەر خاتىرە دەپتەرگە 133 بەت قىلىپ كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، مەن ئۇنى ئادەتتىكى ئىش قەغەزىگە كۆچۈرسەم 86 بەت چىقتى. خاتىرىنىڭ بېشىغا «ئىلى ۋىلايىتى تارىخى»، «1956-يىلى 12-ئاينىڭ 28-كۈنى ئۈرۈمچى مۇزېيخانىسىدىن كۆچۈرگۈچى شېرىپ يۈنۈس» دەپ، ئاخىرقى بېتىگە بولسا «1982-يىلى 4-ئاينىڭ 5-كۈنى غۇلجا شەھىرىدە كۆچۈرگۈچى: يۈسۈپ نەزەر دەپ يېزىلغانىكەن». مەن ئۇنى دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇننىڭ قول يازما نۇسخىسىنىڭ قىسقارتىلىپ كۆچۈرۈلگەن ۋارىئانتى بولسا كېرەك دەپ قارايمەن. چۈنكى، ئاكام ئابدۇرېشىت ئىمىن ئەينە چاغدا ئەخمەتجان قاسىمىگە تەقدىم قىلغان قول يازما نۇسخا (يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان) جەمئىي 45 ماۋزۇدىن تەركىپ تاپقان بولسا، بۇ نۇسخى 31 چوڭ - كىچىك ماۋزۇدىن تەركىپ تاپقانىكەن. تۆۋەندە مەن كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئىككىنچى قېتىم تېپىلغان نۇسخىدىكى ماۋزۇلارنى بىرىنچى قېتىمىدىكىسى بىلەن بىر-بىر سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشى ئۈچۈن ئەينەن كۆچۈرۈپ بەردىم.

1. سۆز بېشى 2. ئىلى ئۆلكىسى 3. چاغاتاي دەۋرى 4. ئىلىدا جۇڭغارلار دۆلىتىنىڭ تەشكىللىنىشى 5. ئىلىدا مانجۇرلار ھەم تارانچىلار 6. ۋاڭ خولۇ ھەققىدە 7. ئۈستەڭلەر ھەققىدە 8. ئالۋاڭلار ھەققىدە 9. مىس كانلار ھەققىدە 10. سېپىللار ھەققىدە 11. ئىچكى تۇڭگان ئىنقىلابى 12. ئۇيغۇر، تۇڭگانلار ئىنقىلابى 13. غۇلجا سۇلتانلىقى 14. ئابدۇرۇسۇل ئەمىرنىڭ قەتىل بولۇشى 15. بايانداينىڭ پەتھ قىلىنىشى 16. قېرى خوجىنىڭ كېلىشى 17. قازى كالان، نەسىردىن ئاخۇننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى 18. مەزەمخانىنىڭ سۇلتانلىقى 19. قېرى خوجىنىڭ سۇلتانلىقى 20. قېرى خوجىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى 21. موللا شاۋكەت ئاخۇننىڭ سۇلتانلىقى 22. ئاداللىقى قۇرغان كۈرەنىڭ ئېلىنىشى. 23. موللاشاۋكەت ئاخۇننىڭ سۇلتانلىقتىن چەتلىشتۈرۈلۈشى 24. ئۇيغۇر بىلەن

تۇڭگانلار چاتىغى 25. ئەلا پالۋاننىڭ سۇلتانلىغى 26. تۇڭگانلار ئىسيانى
27. ئۇيغۇرلار بىلەن رۇسلارنىڭ سۇقۇشى 28. ئۇيغۇرلارنىڭ رۇسلارنىڭ
قولدا قېلىشى 29. ئۇيغۇرلارنىڭ يەتتە سۇغا كۆچۈشى 30. ئىلىدا قالغان
ئۇيغۇرلار 31. يەتتەسۇ ئۇيغۇرلىرى.

مەن 1995-يىلى غۇلجا شەھەرلىك تارىخ-تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ
سابىق مۇدىرى، يازغۇچى، تەرجىمان ئىسھاق باستىدىن دادام ئىمىنجان
باھاۋۇدۇننىڭ «ئىلى تارىخى» ئەسىرىنىڭ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ
بېسىلغان نۇسخىسىنىڭ گەنسۇ ئۆلكىلىك كۈتۈپخانىدا ساقلىنىۋاتقانلىغىنى
دەلىللەيدىغان مۇندەرجىنى كۆرگەندىم. (بۇ مۇندەرجە ھېلىھەم ئىسھاق
باستىنىڭ قولىدا ساقلانماقتا. مۇھەررىردىن) 2000-يىلى 12-ئاينىڭ 26-
كۈنى مەن ئۈرۈمچىدە شېرىپ خۇشتار ئەپەندى بىلەن كۆرۈشۈپ، دادامنىڭ
كىتابىنىڭ دېرىكىنى قىلىدىم. ئۇ ماڭا شۇ ئارمىيەلىك دىن ئىشلىرى
كومىتېتى قەدىمقى ئەسەرلەر تەنقىقەت ئورنىدىكى مۇھەممەتجاننى ئىزلەپ،
شۇ ئارقىلىق سۈرۈشتە قىلىشنى تاپىلىدى. مەن مۇھەممەتجاندىن ئەھۋال
ئۇقۇشقاندا، ئۇ ماڭا: «بىز 1991-يىلى 10-ئايدا غۇلجىدىن بىر قىسىم
تارىخى ماتېرىياللارنى ئەكەلگەندىق. ئۇنىڭ ئىچىدە دادىڭىز ئىمىنجان
باھاۋۇدۇننىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئەخمەتجان قاسىمى ۋە سەيپىدىن ئەزىزىلەرنىڭ
بېسىش تەستىقى سېلىنغان «ئىلى تارىخى» ئەسىرىنىڭ قول يازمىسىمۇ بار
ئېكەن. بۇ ئەسەر شۇ يېتى ساقلىنىۋاتىدۇ. رەتلەپ تىزىمغا ئالغاندىن كېيىن
سىزگە كۆرسىتەيلى» - دېدى.

مەن 2001-يىلى 4-ئاينىڭ 11-كۈنى يازغۇچى تۇرسۇن ياسىن
«سادىر پالۋان» رومانىنىڭ ئاۋتورى بىلەن سۆھبەتلەشكەنگە قەدەر دادامنىڭ
بۇ ئەسىرىنىڭ پەقەت قول يازما نۇسخىسىلا بار دەپ كەلگەن ئېكەنمەن.
تۇرسۇن ياسىن: «مەندە دادىڭىز ئىمىنجان باھاۋۇدۇننىڭ ئەخمەتجان قاسىمى
تەستىق سالغاندىن كېيىن ئۈچ ۋىلايەت مەتبەئەسىدە بېسىلغان «ئىلى تارىخى»
ئەسىرى بار، مەن ئۇنى شەخسى ئارخىپىمدا ساقلاۋاتىمەن. ماتېرىيال

ئارخىپلىرىمنى رەتلىگەندە بىر نۇسخا كۆچۈرۈۋېلىڭ، بىراق سىزگە ئەسلى نۇسخىنى بېرىۋېتەلمەيمەن» دېدى.

مەرھۇم دادامنىڭ «ئىلى تارىخى» ئەسىرىنى ئىزدەش جەريانىدىكى ئۇزاق يىللىق تىرىشچانلىقىرىم ئىشنىمەنكى بىكارغا كەتمىدى. ئەسەرنىڭ تارىخىنى قەدىرلەيدىغان خالىس نىيەت كىشىلىرىمىز قولىدا ساقلىنىۋاتقان تۈرلۈك يازما ۋە باسما نۇسخىلىرى پات يىقىندا يورۇققا چىقىپ، كەڭ ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ، مەرھۇم دادامنىڭ روھىنى خۇش قىلغۇسى...!

ئابدۇشۈكۈر ئىمىن،

(«ئىلى تارىخ ماتېرىئاللىرى»،

2002-يىلى نوپا، غۇلجا، 1- 42 بەتلەر)

مۇندەرىجە

- 3.....بۈۋالم ئىمىنجان باھاۋۇدۇن توغرىسىدا
- 8.....سۆز بېشى
- 10.....تارىخىمىز ھەققىدە ئۇمۇمىي بايان
- 11.....چىڭگىزخاننىڭ بېسىپ كىرىشى
- 13.....ئىلىدا تۇغلۇق تۆمۈر خان دەۋرى
- 15.....ئىلىدا جۇڭغار خانلىقى دەۋرى
- 21.....ئىلىدا مانجۇر تائىپىلىرى ۋە ئۇيغۇرلار
- 29.....قوشاقلار
- 33.....خىتاينىڭ ئىچكى ئەھۋالى
- 38.....ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ھاكىملىرى
- 38.....تۇڭگان ئىنقىلابى
- 39.....ئۇيغۇرلار ئىنقىلاب ئالدىدا
- 43.....ئۇيغۇر - تۇڭگان ئىنقىلابى ۋە ئىلى سۇلتانلىقى
- 48.....ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ تەشكىللىنىشى
- 54.....ئابدۇرۇسۇل ئەمىرنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى
- 56.....بايانداينىڭ ئېلىنىشى
- 58.....پوچى ماخمۇد قېرى غوجىنىڭ كېلىشى
- 61.....مەزەمخان سۇلتاننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى
- 62.....قېرى غوجىنىڭ سۇلتانلىقى
- 64.....ئۇيغۇرلارنىڭ قېرى غوجىنى ئۆلتۈرۈشى
- 64.....موللا شاۋكەت ئاخۇننىڭ سۇلتانلىقى
- 67.....ئاداققى قۇرغان كۈرەنىڭ ئېلىنىشى
- 70.....موللاشاۋكەت ئاخۇننىڭ سۇلتانلىقتىن چەتلىشتۈرۈلۈشى
- 72.....ئەلى پالۋاننىڭ سۇلتان بولۇشى
- 74.....ئۇيغۇرلار بىلەن تۇڭگانلار ئوتتۇرىسىدىكى چاتاق
- 79.....سۇلتان ئەلاخان دەۋرىدە بولغان ۋەقەلەر

- 83.....ئىلى ئۇيغۇرلىرى رۇسلارنىڭ قولىدا.
- 85.....ئۇيغۇر ، تۇڭگانلارنىڭ يەتتەسۇ ۋىلايىتىگە كۆچۈشى.
- 88.....تۇڭگانلارنىڭ كۆچۈشى.
- 91.....ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى.
- 92.....ئۇيغۇر ، تۇڭگانلارنىڭ ئۆسەك ۋە قورغاسقا كۆچۈشى.
- 93.....بېرىلگەن ياردەملەر.
- 95.....ئۇيغۇرلارنىڭ چېلەككە كۆچۈشى.
- 96.....كۆچمەنلەرنىڭ قاراسۇ بولسىغا كۆچۈشى.
- 99.....ئۇيغۇر ، تۇڭگانلارنى ئىدارە قىلىش.
- 101.....يەر ھېسابى ۋە ئېلىق - سېلىقلار.
- 101.....قاراسۇ بولۇشىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانلار.
- 101.....1882 - يىلى ئالمۇتا ئۇيىزدىغا تېرىلگەن ئاشلىق.
- 102.....ئۇيغۇر ، تۇڭگانلارغا سېلىنغان سېلىق.
- 103.....ئىلىدا قالغان ئۇيغۇرلار.
- دادام ئىمىنجان باھاۋۇدۇننىڭ شانلىق ھاياتى ۋە
- 105.....ئىزدىنىشلىرى.

ئىمىنجان باھاۋۇدۇن

ئىلى تارىخى

رەسسام: سابىتجان باباجان
كوررېكتور: مەھمەتجان ياسىن
كومپيۇتېرغا ئالغان: مەدىنە سوفىيۇۋا،
نەرگىزە ئىسمائىلوۋا،
سەنەبەر زۇنېبۇۋا
دىزاينېر: سەبىنە ئىسرائىلوۋا،
مەدىنە مۇللاخۇنۇۋا

فورماتى: 60×84. 1/16. ھەجىمى: 18 ب. ت.
تىرلۇى: 200

«ئايات» باسماخانىسىدا بېسىلدى ، بىشكەك شەھىرى،
تەشكەنت كوچىسى، 60